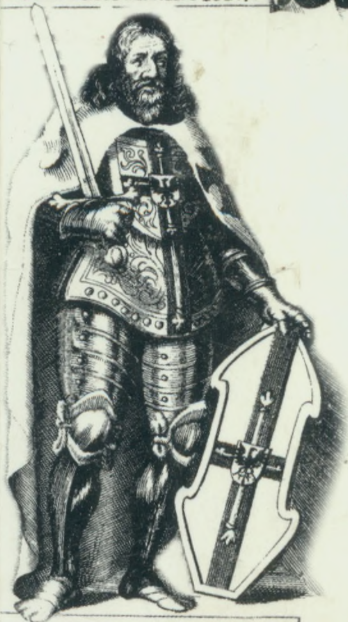
Hartmut
Boockmann

VOKIEČIŲ ORDINAS

XII
jo istorijos
skyrių

aidai

Hartmut Boockmann

VOKIEČIŲ ORDINAS

Dvylika jo istorijos skyrių

Iš vokiečių k. vertė
ALVYDAS NIKŽENTAITIS

aidai
2003

UDK 943.1
Bo-251

Versta iš: Hartmut Boockmann, *Der Deutsche Orden: Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*, Verlag C. H. Beck München, 1999

Knygos leidimą parėmė
LR Kultūros ministerija

Specialusis redaktorius
RIMVYDAS PETRAUSKAS

ISBN 9955-445-63-7

TURINYS

ĮVADAS

VOKIEČIŲ ORDINO pėdsakai aptinkami daugelyje vietų. Pietų Vokietijoje jis žinomas kaip barokinių pilių įkūrėjas, pavyzdžiui, pilies, esančios Mainau saloje netoli Konstanco. Ši XVIII a. pastatyta pilis kartu su ją supančiu parku ir pati sala, priklausanti Švedijos princui Bernadotui (Bernadotte), šiandien garsėja kaip tarptautinių mokslinių konferencijų vieta. Pilį pastatė Vokiečių ordinas ir valdė salą nuo XIII a. pabaigos iki 1805 m.

Tas, kam teks studijuoti geografiją Marburge, neabejotinai dirbs Vokiečių ordino Renesanso laikais pastatytame pastate ant žemės, priklausiusios Ordinui jau nuo XIII a. pradžios. Šis pastatas šalia šv. Elzbietos bažnyčios, pastatytos taip pat Vokiečių ordino, vadinamas Vokiečių namais, kaip ir Veclare esantis Goethe's biografijoje bei jo romane „Jaunojo Verterio kančios" aprašytas statinys. Toks pavadinimas liudija jo buvusią priklausomybę Vokiečių ordinui. Šis pastebėjimas taikytinas daugeliui pastatų Vokietijoje, tačiau jokiu būdu ne visiems, nes XIX a., ypač šalies šiaurėje, buvo madinga užeigoms suteikti „Vokiečių namų" pavadinimą. Toks pavadinimas, išskyrus tuos atvejus, jei jis buvo suteiktas Naujaisiais laikais, reiškia, kad taip vadinamas namas arba žemės sklypas anksčiau buvo Vokiečių ordino nuosavybė.

Šis teiginys tinka Mozelio ir Reino santakoje esančiai ir Vokiečių kampu vadinamai teritorijai, kur, pagerbiant Vokietijos susivienijimą, XIX a. pabaigoje buvo pastatytas paminklas kaizeriui Vilhelmui I. 1945 m. tuometinis Vokietijos prezidentas iš naujo atidengė per karą sugriauto paminklo postamentą ir pavadino jį paminklu, skirtu Vokietijos vienybei. Nors žodžių derinys „Vokietijos vienybės paminklas Vokiečių Žemėje" skamba tauriai ir atrodytų turįs gilią simbolinę prasmę bei istorines ištakas, iš tikrųjų tėra Naujųjų laikų tvarinys, atsiradęs panaudojus seną žemės savininko vardą.

„Vokiečių kampo", esančio prie Koblenco, realijai būtų galima ras-

ti ir kitų sąsajų, lyginant ją ne su „Vokiečių namų", kurių šalyje yra daugybė, sąvoka, o su Vokiečių ordino didžiojo magistro rezidencija. Nors bėgant amžiams būta ne vienos Ordino didžiojo magistro rezidencijos, tačiau kai šie žodžiai tariami šiandien, kalbama apie pilį, buvusią didžiojo magistro rezidencija 1309–1457 m. Tai pilis Marienburge netoli Vyslos deltos ir Dancigo miesto.

Sugretinus Koblenco Vokiečių kampą ir istorinę Marienburgo pilį, kyla asociacijos, savo didybe prilygstančios toms, kurias sukėlė Vilhelmo laikų paminklas Koblenco žemėje. Skaitydami kaizerio Vilhelmo II kalbas, susipažįstame su Vokiečių ordino pilimi, kurią kaizeris dažnai lankė ir net gyveno joje, bei tomis Viduramžių istorijos detalėmis, kuriomis kaizeris rėmėsi savo politikoje kaip istorine tradicija. Marienburgas tapo nacionaliniu istoriniu paminklu. Jam buvo teikiama tokia pat reikšmė, kaip ir kitiems ankstyvųjų laikų statiniams, pavyzdžiui, Kelno katedrai. Šie simboliniai paminklai tvirtai įsišaknijo gyventojų politinėje ir visuomeninėje sąmonėje.

Antra vertus, didelės dalies vokiečių jaunimo sąmonėje Marienburgo pavadinimas užsifiksavo todėl, kad nuo 1937 iki 1944 m. Marienburgo pilies centrinėje salėje kasmet vykdavo naujosios kartos priėmimas į nacionalsocialistų organizacijos jaunimo skyrių, ir šis šventinis renginys būdavo transliuojamas per radiją visam reichui. „Nuo Marienburgo iki Feldherenhalės (t. y. vietovės, kur 1923 m. įvyko Hitlerio pučas) veda tiesus ištikimybės, pasiaukojimo ir didvyriškos mirties kelias", rašo vienas amžininkų. Pamokanti mums turėtų būti patirtis, kur nuvedė tas kelias toliau: juo einant, pasiekta tai, kad norintis aplankyti Marienburgą šiandien turi gauti Lenkijos vizą*.

Turint Lenkijos vizą, po Marienburgo reikėtų aplankyti ir senąją šalies sostinę Krokuvą, kur dar vienas statinys savaip primena Vokiečių ordiną. Tai tiltas, einantis po Lenkijos karalių Vavelio pilimi; šalia bažnyčios, kurioje palaidotas didysis lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas, – tilto tąsa per Vyslą, vadinamas „Most Grundwaldzski" – „Žalgirio mūšio tiltas". Šis tiltas – tai monumentas, įprasminantis bendrą

* Pirmas knygos leidimas pasirode 1981 m. (*vert. past.*).

lenkų ir lietuvių pergalę prieš Vokiečių ordiną 1410 m. prie Tanenbergo, arba, kaip įprasta vadinti lenkų istoriografijoje, prie Griunvaldo.

Tilto Krokuvoje pavadinimas rodo, kad Vokiečių ordino realija yra giliai įsišaknijusi ne tik vokiečių, bet ir lenkų istorinėje bei politinėje sąmonėje. Šiandien ji lenkams turi dar didesnę reikšmę negu vokiečiams. Vokiečių politinės masinės organizacijos įkūrėjui vargu ar šautų į galvą mintis pavadinti ją Tanenbergo vardu, o Lenkijoje šiuo metu kaip tik ir kuriasi „Griunvaldo" sąjunga.

Koks ryšys yra tarp barokinės Bodeno ežero pilies, Vokiečių namų Marburge, Vokiečių Žemės prie Koblenco, Marienburgo Prūsijoje ir tilto per Vyslą Krokuvoje? Trumpai šį ryšį būtų galima nusakyti taip:

Vokiečių ordinas – vienas iš trijų Šventosios Žemės didžiųjų kryžiaus žygių ordinų, įkurtas 1190–1198 m., po Tamplierių ir Joanitų ordinų, kaip ir kiti kryžiaus žygių ordinai gavo dovanų daug žemių, nepriklausančių ordinų pirminės veiklos teritorijai, t. y. Palestinai.

Dėl daugelio fundacijų, o netrukus ir perkant žemę, susidarė didesnės ar mažesnės Ordino valdos, pavyzdžiui, prie Bodeno ežero, Marburgo ir Koblenco. Jų tikslas buvo gerai ūkininkaujant gautas pajamas skirti Ordino kovai prieš pagonis Šventojoje Žemėje, o vėliau ir Šiaurės Europoje, Prūsijoje bei Livonijoje.

Šiose vietose Ordinas pradėjo kovas prieš pagonis dar 1231 m., ir čia jam pavyko savo valdžią išlaikyti ilgiau nei Šventojoje Žemėje. 1291 m. praradus Šventąją Žemę, Ordino vadovas – didysis magistras – negalėjo ten ilgiau išlaikyti savo rezidencijos; greitai ji perkelta ten, kur buvo Vokiečių ordino valdžios ir turto centras, t. y. į Prūsiją. Nuo 1309 m. Marienburgas tapo didžiojo magistro rezidencija, o kartu ir centru jėgos, vadinamos Vokiečių ordino valstybe, nepaisant abejonių, kurias kelia Naujųjų laikų valstybės sąvokos vartojimas šiame kontekste. Ši prūsiškoji Ordino valstybė, neatsižvelgiant į jos neįprastą struktūrą ir tai, kad pirminė Ordino užduotis buvo tik užkariauti pagonis bei aprūpinti šios misijos karinę pusę, vėliau tapo viena iš Rytų Europos valstybių su tipiškais konfliktais, kilusiais dėl konkurencinės ekspansijos į gretimas šalis. Šie konfliktai, ypač konfliktas su Lenkija, ir buvo svarbiausia, nors ir ne vienintelė, Ordino valstybės žlugimo priežastis. Galutinai

Ordino valstybė žlugo 1525 m., nors jau 1466 m. Lenkijai atiteko vertinga prūsiškųjų Ordino žemių dalis. Išlikusi prūsiškoji Vokiečių ordino dalis 1525 m. buvo sekuliarizuota ir paskutinis didysis magistras Albrechtas Brandenburgietis, tapęs hercogu, davė Lenkijos karaliui ištikimybės priesaiką. 1561 m. Ordinas prarado ir Livoniją.

Tačiau už Prūsijos ribų esančias valdas Ordinas išlaikė iki Napoleono laikų, tai rodo ir iš pradžių minėti statiniai. Dalį žemių jis išlaikė dar ilgiau. Ir šiandien Ordinas, tik įgavęs kitas formas, tebeegzistuoja Austrijoje, Vokietijoje ir Pietų Tirolyje bei Olandijoje kaip evangelikų ordinas.

Buvusi prūsiškoji Ordino valstybė, arba sekuliarizuota Prūsijos hercogystė, dėl atsitiktinumo – kad paskutinysis didysis magistras buvo kilęs iš Hohencolernų dinastijos, tapo Brandenburgo – Prūsijos monarchijos – centru. XIX a. Prūsijoje buvo stengiamasi išsaugoti prisiminimus apie buvusias Rytų ir Vakarų Prūsijos provincijas, ir jie buvo įtraukti į tuometinės valstybės istoriją. Vėliau Prūsijoje, o po Pirmojo pasaulinio karo ir visoje Vokietijoje Vokiečių ordino ir jo prūsiškosios valstybės istorija tapo centriniu vokiečių nacionalinės istorijos akcentu, tuo tarpu Lenkijoje prisiminimai apie Vokiečių ordiną tapo neigiamu įvaizdžiu, stiprinančiu savo istorines ir politines tradicijas, ką patvirtina ir minėto tilto pavadinimas.

Bandymą kituose skyriuose išsamiai aprašyti Ordino veiklą sunkina įvairios problemos, kurias reikėtų paminėti, nes jas išspręsti pavyko tik iš dalies.

Kaip matome iš pateiktos trumpos apžvalgos, Ordino istorija apima ilgus šimtmečius ir jis valdė labai didelę teritoriją. Tenka nagrinėti įvykius maždaug nuo 1200 m. iki šiandienos, vykusius visose vokiečių žemėse, Šventojoje Žemėje, Lenkijoje, Lietuvoje ir daugelyje kitų šalių, kuriose arba buvo įsikūręs Ordinas arba iš kurių kilę jo nariai. Jeigu autorius nori, kad jį suprastų dauguma skaitytojų, o ne tik nedidelis specialistų skaičius, jis turi pasirinkti tam tikras temas, o kitų neliesti. Kaip jau aiškėja iš turinio, šioje knygoje nagrinėjama Vokiečių ordino prūsiškosios dalies istorija. Tačiau ir čia reikia būti atsargiam, nes yra pavojus, kad, einant šiuo keliu, bus pratęsta minėta XIX a. ir XX a. pradžios

tradicija, pagal kurią Vokiečių ordinas paverčiamas visų pirma Prūsijos istorijos fenomenu.

Ši XIX a., o kartu ir mūsų šimtmečio, iš dalies net šiandienos tradicija sąlygoja kitus sunkumus. XIX a. Vokiečių ordinas buvo pamėgtas ne tik istorijos mokslo, bet ir populiariosios literatūros objektas.

Net ir dabar, tiesa, daug rečiau, pasirodo jį aukštinantys rašiniai, kuriuose ypač akcentuojamas Ordino istorijos prūsiškasis laikotarpis; kartu aiškiai pabrėžiama, ir ne mažiau, negu tai daro lenkai, jo negatyvus poveikis. Man, kaip istorikui, matant, kaip pateikiamas mano tyrinėjimų objektas dabartinėse istorinėse ir politinėse diskusijose, kyla prieštaringi jausmai. Viena, stebina nepakankamas teigiamų arba neigiamų vertinimų argumentavimas, didelis skirtumas tarp paplitusių vertinimų bei traktavimų ir to, kas dalykiškai yra patvirtinama. Kita vertus, aukštinimas arba aštrus smerkimas rodo labai gyvą istorijos vertinimą. Jeigu jo nėra, tai istorikai priekaištauja, jog bendroji visuomeninė sąmonė yra „praradusi istorinį jausmą“.

Šiandieninei situacijai būdingos dar ir kitokio pobūdžio problemos. Istorikas, kuris bent paviršutiniškai nagrinėja teritorijų – anksčiau vokiškų, o dabar priklausančių Lenkijai – problematiką, vienų bus įtariamas noru sugriauti besimezgančius gerus santykius tarp Vokietijos Federacinės Respublikos ir Lenkijos, o kiti gali klausti, ar jo darbais kartais negalima remtis kaip argumentu, patvirtinančiu 1937 m. egzistavusias sienas. Tačiau ne šie lūkesčiai ar nuogąstavimai sudaro pagrindinius sunkumus. Savo profesinę pareigą suvokiantis istorikas nesitikės, jog jo tyrinėjimai gali būti be nesusipratimų panaudoti aktualioje politinėje polemikoje. Kiek tolesni knygos skyriai parašyti atsižvelgiant į dabartinę politinę diskusiją, jie netiesiogiai polemizuoja su požiūriu, kad 1945 m. Lenkijai ar Sovietų Sąjungai atitekusių ligi tol vokiškų teritorijų istorija turi išnykti iš vokiečių istorinės sąmonės. Tiesa, lygiai taip pat jie prieštarauja tam, kad šių teritorijų istorija būtų nagrinejama tik siekiant pakeisti 1945 m. sienas, atgauti šįkart ne 1914 m., o tik 1937 m. sienas.

Vokiečių ordino istorija netinka 1914-ųjų, 1937-ųjų arba 1945-ųjų metų sienoms patvirtinti. Istorija čia turbūt galėtų padėti tik suprasti,

kodėl sienos tarp vokiečių ir jų rytinių kaimynų keitėsi brandžiaisiais Viduramžiais ir kodėl net XX a. jos buvo arba net ir yra ginčų objektas.

Ši problematika sudaro tik dalį knygos. Didžioji jos dalis skirta Vokiečių ordino istorijai Viduramžiais, taigi kilmingųjų riterių gyvenimui. Tai dar ne viskas. Toliau knygoje rasite specialų skirsnį apie Bažnyčios istoriją ir vadovavimo struktūrų bei valstybių kūrimąsi brandžiaisiais ir vėlyvaisiais Viduramžiais, atskleidžiant šią problemą ne tik Prūsijos pavyzdžiu.

Kaip minėta, didžiąją dalį knygos sudaro Ordino istorija, susijusi su Prūsija. Jeigu čia būtumėme bandę chronologiškai, išsamiai apžvelgti visą Vokiečių ordino istoriją, nuosekliai paliesdami visas su juo susijusias teritorijas amžius po amžiaus, tai prūsiškoji Ordino istorijos dalis sudarytų mažesnę viso pasakojimo dalį, negu čia pateikta. Tokiame pasakojime tektų išsamiau atskleisti čia tik prabėgom paliestas arba ir visai nepaliestas temas: ypatingą Vokiečių ordino dvasingumą, jo kultūrinę ir istorinę reikšmę, Ordino pilis.

Mano pateiktieji knygos skyriai nė iš tolo nepretenduoja į išsamią monografiją, kokią vienas autorius parašytų per ilgesnį laiko tarpą, nes ir parašė juos aukštosios mokyklos dėstytojas niekieno neskatinamas, savo laisvalaikiu. Taigi ir knyga skirta ne tiek specialistams, kiek skaitytojams, kurių, pasak plačiai paplitusios kultūros kritikos, jau neturėtų būti, tačiau iš praktikos žinau juos esant ir kurie turi tenkinti savo istorinį smalsumą skaitydami vadinamąją dalykinę literatūrą. Iš dalies jaučiu baimę, kad mano darbo rezultatas gali būti monografija apie Vokiečių ordiną, parašyta sekant geriausiomis monografijų tradicijomis ir savo idėja, artima garsiesiems daugiatomiams apie germanus, Viduramžių imperatorius arba Hanzos pirklius. Laimei, tokios monografijos apie Vokiečių ordiną dar nėra. Tai paskatino mane rašyti apie Vokiečių ordino istoriją taip, kad ji ne skatintų specialistus tolimesnėms studijoms, o būtų atskirų skyrių, skirtų plačiajam skaitytojui, rinkinys, vis dėlto suteikiantis jam bendrą šio reiškinio supratimą.

PIRMAS SKYRIUS

PIRMŲJŲ RITERIŲ ORDINŲ IR VOKIEČIŲ ORDINO ATSIRADIMAS ŠVENTOJOJE ŽEMĖJE

Šventojoje Žemėje pirmųjų kryžiaus žygių metu kaip jų padarinys buvo įkurti trys dideli riterių ordinai: Tamplierių ordinas, vėliau Joanitų ordinas ir galiausiai – Vokiečių ordinas. Taip vienu sakiniu būtų galima apibrėžti pirmojo skyriaus turinį. Nors ši informacija ir nėra iš esmės neteisinga, ji gali skaitytoją suklaidinti. Susidaro įspūdis, kad tuo laiku Palestinoje buvo įkurti didieji riterių ordinai, kurie vėlesniais dešimtmečiais ir šimtmečiais nuolat plėtėsi. Tačiau ryšys tarp kryžiaus žygių ir kryžiaus žygių ordinų, t. y. riterių ordinų atsiradimo, tik atrodo esąs logiškas – riterių ordinų susikūrimą lėmė ne kryžiaus žygių būtinybė.

Trys didieji riterių ordinai visų pirma priklauso platesnei dvasinių bendrijų grupei. Visos šios bendrijos buvo įkurtos pirmųjų žygių į Palestiną metu, iš dalies kaip dvasinių bendrijų, jau gyvavusių Europoje, įsitvirtinimas Šventojoje Žemėje. Didžioji šių naujų bendrijų dalis liko mažos, kitos tapo vidutinės, o trys tapo labai didelės – tai ir yra trys minėti riterių ordinai. Šis procesas jokiu būdu nebuvo suplanuotas – tai buvo tąsa ryžtingų kovų, ir ne tik pagonių prieš ordino riterius, bet ir dvasinių bendrijų tarpusavyje. Tuo pirminiu etapu nebuvo tvirtai žinoma, kad riterių ordinai, kartu ir Vokiečių ordinas, kada nors taps dideliu ir pastoviu dariniu.

Po to, kai per pirmąjį kryžiaus žygį 1097–1099 m. jo dalyviams pavyko užimti didelę dalį Šventosios Žemės, o galiausiai ir Jeruzalę, jie iš karto pradėjo organizuoti užimtųjų sričių valdymą, įkūrė Jeruzalės karalystę ir kitas kryžiaus žygių valstybes bei europietiško pavyzdžio bažnytinę organizaciją, nors užimtose teritorijose jau buvo bažnyčios. Kryžiaus žygių dalyviai kilo į kovą, pasiryžę išplėšti Šventąją Žemę iš netikinčiųjų rankų, tačiau čia jie rado ne tik nekrikštų, bet ir krikščio-

nių bei jų bažnytinių organizacijų. Tai buvę likučiai bizantiškosios bei Rytų Bažnyčių pasekėjų ir tikintieji, kurie, baigiantis Antikos laikams, liko už Romos imperijos ribų ir štai jau keletą šimtmečių gyveno islamo valstybėse. Iš jų minėtini jakobitai ir nestoriečiai. Islamiškose valstybėse krikščioniškųjų pavaldinių niekas neengė, kaip kad skelbė kryžiaus žygių propaganda. Persekiojimai, nuo 996-ųjų iki 1021-ųjų metų vykę kalifo Hakimo valdymo laikotarpiu, buvo tikrai baisūs, tačiau jie nebuvo tipiški ir priklauso šio valdovo – religinio fanatiko – kompleksui priemonių, kurios taip pat negailestingai palietė ir mahometonus.

Kryžiaus žygių laiku tai jau buvo istorija. Rytų krikščionys vėl susibūrė į bendruomenes ir dėl to, be pagonių, kuriuos reikėjo nukariauti, kryžiaus žygių dalyviai Šventojoje Žemėje rado ir krikščionių, priklausančių tiek Graikijos, tiek ir Rytų Bažnyčioms. Šios rytietiškos Bažnyčios, kaip ir patys bizantiškieji krikščionys, jiems buvo nesuprantami ir tolimi. Tarp pastarųjų ir atėjūnų egzistavo skirtumai, atsiradę po 1054 m. įvykusio bizantiškosios ir romėniškosios Bažnyčios skilimo. Todėl jau vien dėl tikėjimo skirtumų kryžiaus žygio dalyviams Šventojoje Žemėje reikėjo įkurti savo bažnytinę organizaciją.

Taip Palestinoje atsirado „lotyniškosios“ vyskupijos, arba patriarchatai, parapinės bažnyčios, vienuolynai, kolegijos – visi tie institutai, kurie egzistavo Europoje, kartu iškilo ir politinės problemos bei konfliktai, būdingi europietiškoms bažnytinėms bendruomenėms. Dalies kryžiaus žygių valstybių politinį bei religinį gyvenimą nuo pat pradžios žymėjo kova tarp Bažnyčių ir pasaulietinės valdžios atstovų, ką sutrumpintai įprasta vadinti kova tarp Bažnyčios ir Valstybės. Pasaulietiniai vadovai siekė panaudoti naujai įsikūrusių bažnytinių institucijų galią savo tikslams, o pastarosios siekė įgyti pasaulietinę valdžią ir nuo pat pradžių būti politiškai nepriklausomomis. Tiek šiuo požiūriu, tiek ir kitų struktūrų atžvilgiu naujosios kryžiuočių ordinų valstybės buvo tikslios tuo laiku Europoje egzistavusių valstybių kopijos.

Tačiau bažnytinės bendruomenės ir organizacijos Šventojoje Žemėje ne tik atkartodavo tai, kas buvo būdinga kryžininkų gimtosioms šalims, bet turėjo ir tik joms savitų bruožų, kuriuos lėmė kryžininkų, dažniausiai ne pastoviai, o tik trumpam laikui – metams arba dvejiems –

apsistodavusių Šventojoje Žemėje, o vėliau vėl grįždavusių į savo gimtines, gyvenimo ypatybės.

Šiems kryžininkams, arba piligrimams, reikėjo to, ko ir šiandien reikia kiekvienam svečiui, t. y. nakvynės bei maisto, kartu žmonių, kurie padėtų pasiekti jų piligrimiško gyvenimo tikslą: jiems reikėjo tokių žmonių, kuriuos šiandien pavadintume dvasiniais vadovais. Jie turėdavo pasakyti tuo laiku reikiamų sukalbėti maldų skaičių arba nurodyti, kur pastatyti altorių, suvesdavo piligrimus su kitais, siekiančiais to paties tikslo, saugodavo juos nuo pavojų.

Dėl to Šventojoje Žemėje, šalia vyskupijų bei vienuolynų, atsirado špitolės ir religinės brolijos, kaip buvo įprasta Europoje, tačiau piligrimų čia buvo daug daugiau, ir bažnytinis gyvenimas labai skyrėsi nuo riteriams įprasto jų gimtosiose šalyse. Tokiomis aplinkybėmis prancūzų riteris Hugonas Painsas (miręs 1136 m.), vėliau įkūręs Tamplierių, t. y. pirmąjį riterių ordiną, 1119 m. su būreliu savo luomo vienminčių susivienijo dvasiškai, vadinasi, laikydamiesi trijų didžiųjų vienuoliškųjų įžadų – neturto, skaistybės ir klusnumo, kad pagelbėtų kitiems piligrimams ir apsaugotų juos kelyje iš Jafos į Jeruzalę. Taigi jo sąjunga niekuo nesiskyrė nuo kitų grupuočių. Tas dvigubas tikslas – padėti kitiems ir kartu per dvasinį gyvenimą siekti išgelbėti savo sielas – buvo visų bendrijų kertinis akmuo. Anksčiau vienos dvasinės bendruomenės pagalba kitai, be karinės pagalbos, paprastai apsiribodavo ligonių slauga ir mirusiųjų laidojimu. Savanoriškos dvasinės brolijos karinė pagalba tais laikais buvo naujovė. Šimtmečiu anksčiau tai būtų buvę visai neįsivaizduojama.

Krikščioniškasis mokslas ir Bažnyčia ankstyvaisiais šimtmečiais nepalankiai žiūrėjo į kariaujančiuosius. Pagal Bažnyčios mokslą priešo nužudymas, net ir mūšyje, net ir ginantis, buvo nuodėmė, kurią išpirkti galėjo tik atgaila.

Apie 1100 m. Bažnyčios požiūris į karą pasikeitė. Susiformavus nuomonei, kad karas gali būti ne tik antikrikščioniškas, priešingai, galįs pasitarnauti religijai, taigi įmanomi šventieji karai – buvo galima organizuoti kryžiaus žygius, kurie tapo net pageidautini. Carlas Erdmannas savo garsiojoje knygoje šį mąstymo ir tikėjimo pasikeitimų kom-

pleksą apibendrino pavadinimu „Kryžiaus žygių idėjos atsiradimas“.

Jeigu karas gali būti šventas, jeigu karas gali tarnauti religijai, jeigu Bažnyčia į jį kviečia ir laimina karius, tai tokią visuomenę tik nedidelis žingsnis skiria nuo dvasinės kovotojų bendrijos. Vertinant santykio tarp krikščionių Bažnyčios ir karo pasikeitimą, šis žingsnis atrodo dar mažesnis, nes, jį žengus, pradėta garbinti karį bei sukurtos prielaidos ypatinga etika pasižyminčiam riterių luomui atsirasti. Žingsnis nuo krikščionio riterio iki dvasinio riterio, dvasingai gyvenančio, bet vis dėlto ginklą nešiojančio žmogaus, atrodo, tiesiog neišvengiamas. Tačiau negalima sumenkinti sunkumų, kuriuos patyrė ne tik Hugonas Painsas ir jo bendražygiai, bet ir vėliau jau susikūrę riterių ordinai. Tai vaizdžiai patvirtina ir Vokiečių ordino istorija.

Maža Hugono Painso draugija – iš pradžių ją tesudarė 10 brolių – negalėjo augti, ji buvo iš visų pusių puolama. Draugijai buvo priekaištaujama, kad dvasinis gyvenimas nesiderina su kario amatu. Hugonas abejojo savo įkurtos organizacijos populiarumu ir didėjimu bei manė, jog ji greitu laiku žlugs, kaip buvo atsitikę su daugybe dvasinių sąjungų, apie kurias šiandien nieko arba beveik nieko nežinome dėl jų nepatvarumo.

Hugono sunkumų priežastis lengva nustatyti. Visų pirma, krikščioniškoje žmonių sąmonėje ne taip lengvai įsitvirtindavo naujas požiūris į karius, nors religingi kariai ir neturėję protestuoti. Buvo praėję nedaug dešimtmečių nuo to laiko, kai kariavimas buvo laikomas nuodėme, o teologinėje literatūroje, iš kurios mokėsi tuometiniai dvasininkai, dar buvo pateikiamas senas karo vertinimas. Riterių ordinas susidūrė su pasipriešinimu.

Antra, priešintasi Ordinui dar ir dėl to, kad tai buvo naujas tvarinys. Kiekviena naujai susikūrusi bendrija neišvengdavo anksčiau susikūrusiųjų nepasitikėjimo. Buvo aišku, kad, augant naujųjų bendrijų populiarumui, senosios jį praras. Būta ir daugiau to nepasitikėjimo priežasčių. Buvo asmenų, kurie, patys nepriklausydami nei dvasinei brolijai, nei vienuolynui ar kokiai kitai beneficijai, karštai troško būti pastarųjų dvasinės veiklos dalininkais, todėl dosniai jas apdovanodavo. Jie galėjo pereiti į naujas bendrijas, tapti jų fundatoriais ir nebeteikti savo dovanų senosioms.

Taigi Hugonas Painsas susidūrė su pasipriešinimu. Jo nauja sukurta bendrija galėjo žlugti. Tada jam pavyko pasinaudoti vieno ypatingą pripažinimą turinčio dvasininko autoritetu. Tai buvo Bernardas Klervietis, kurį Hugonas Painsas patraukė į savo draugijos pusę.

Bernardas buvo geriausias autoritetas, nes jam pačiam buvo pavykę iš mažos bendruomenės išugdyti milžinišką, visą tuometinį krikščioniškąjį pasaulį apimantį vienuolių ordiną. Būdamas apie 22 metų su 30 kilmingų prancūzų, tarp jų ir savo broliais, atvyko į vieną neseniai įkurtą vienuolyną. Šis vienuolynas norėjo pakeisti vienuolių gyvenimo būdą ir demonstratyviai atsiriboti nuo to laiko vienuolynų, – todėl susidūrė su visais tipiškais sunkumais, ištinkančiais naują darinį. Kai 1153 m. Bernardas Klervietis mirė, jis buvo ne tik įsitvirtinęs, bet ir tapęs centru vienuolių ordino, kuriam priklausė daugiau kaip 300 didelių vienuolynų visoje Europoje. Bernardo įkurtame Klervo vienuolyne gyveno net iki 700 vienuolių.

Bernardas buvo garsus ir už savo ordino ribų. 1146 m., kai buvo ruošiamasi Antrajam kryžiaus žygiui, jo pamokslas paskatino jame dalyvauti ir vokiečius bei jų karalių Konradą III. Kaip tik Bernardas iškėlė idėją išplėsti kryžiaus žygių geografiją į šiaurę nuo Vokietijos, kur gyveno pagonys (vadinamasis kryžiaus žygis prieš venedus). Pats Bernardas į šį žygį vykstantiems kryžeiviams santykį su pagonimis apibūdino tokiu devizu: sunaikinti arba pakrikštyti.

XII a. trečio dešimtmečio pabaigoje, jau turėdamas didelį autoritetą, Bernardas veikale „Pagyrimas naujiesiems riterijams" („De laude novae militiae") pasisakė už naują tamplierių bendriją.

Kurdamas naująjį vienuolių ordiną, Bernardas Klervietis kovojo prieš prabangą bei turtą, moralinį nuosmukį traktuodamas kaip perteklinus išdavą, ir dabar išlepusiems bei nutukusiems vienuoliams priešpastatė tikruosius riterius, derinančius asketizmą ir karinį šaunumą. Bernardas pasisakė prieš apdangalus, kuriais riteriai apsikarstydavo ir savo arklius, prieš brangakmenius, kuriais jie puošė ginklus ir pentinus. Tokie aksesuarai, pasak jo, ne tik nedidina karinės galios, bet ją net mažina. Negana to, jūs, taip Bernardas kreipiasi į nevykusius riterius, kaip moterys auginate ilgus plaukus, ilgais ir plačiais rūbais varžote savo judesius,

o dailias švelnias rankas slepiate pernelyg plačiose rankovėse, kurios kabaruoja jums iš šonų. Priešingai, jam patiko tamplierių disciplina ir paklusnumas, ir tai jis gyrė kaip *nova militia*. Tad prabangai galutinai buvo užkirstas kelias. Bernardas teigė, kad kiekvienas turi nešioti jam skirtą rūbą, nė vienas negali rūpintis maistu ir drabužiais pagal savo užgaidą. Visa tai yra paskiriama, bet ne per daug. Tenkinamasi būtiniausiais dalykais ir vengiama pertekliaus. Naujieji riteriai, pasak Bernardo, yra paklusnūs, gyvena be žmonų ir vaikų, neturtingi ir lygūs, šiurkštūs ir, matyt, kiek apsileidę kariai. Jie niekada nepasirodo pernelyg puošniai apsirengę, prausiasi jie retai, yra purvini ir apžėlę, t. y. nesiskutę, barzdoti, o jų oda įrudusi nuo šarvuotų marškinių nešiojimo bei saulės.

Nors šiame veikale, be kita ko, pateikiamas ne visai simpatiškas vidutinio kryžininko – kai kuriais atvejais net kriminalinės būtybės – paveikslas, tamplierius yra skelbiamas tikruoju kryžininku. Ir tai atvėrė galimybę tuo metu dar tik prasidėjusiam kryžiaus žygių judėjimui plėtotis tamplieriams naudinga kryptimi. Kadangi šio Bernardo veikalo rašymo metu ir jam dalyvaujant buvo sukurta tamplierių regula – Ordino konstitucija, kurią to paties amžiaus pabaigoje perims ir Vokiečių ordinas, ir kadangi dabar naujoji bendruomenė galutinai įsitvirtino, pradėjo greitai kilti riterių ordinas. Toks iškilimas buvo būdingas ir kitoms dvasinėms institucijoms, kurios atitiko to laikotarpio aktualius poreikius. Greitą tamplierių suklestėjimą galima palyginti su Bernardo gimtosios cistersų vienuolijos augimu.

Identiškos yra ir abiejų ordinų augimo formos: naujoji bendruomenė vienu metu įgyja ir pasekėjų, ir nuosavybę. Daugelis bajorų tampa jos nariais, bet dar daugiau jų dovanoja žemę ir nuosavybę. Visoje Europoje atsiranda tamplierių ūkiniai centrai, kurių veiklą koordinuoja organizacinės struktūros, kokias vėliau turės ir Vokiečių ordinas. Tokie centrai atsiranda ne tik Vokietijoje, vakaruose ir pietuose, bet ir šiaurės rytuose esančiuose ką tik christianizuotuose ir vokiečių apgyvendintuose regionuose. Vėlesnis šio proceso pavyzdys yra vietovė, kurios kaip ir kai kurių kitų pavadinimas leidžia atpažinti įkūrėją ir ankstesnį savininką: buvęs kaimas, dabar jau Berlyno dalis, žinomas dėl jame esančio oro uosto – Tempelhofas.

Greitai išaugusi tamplierių nuosavybė Ordino egzistavimo pradžioje iš tiesų buvo naudojama tiems tikslams, dėl kurių Ordinas ir buvo įkurtas: kovai su pagonimis Šventojoje Žemėje. Antrasis kryžiaus žygis (1147–1149 m.), kurį taip ryžtingai parėmė Bernardas Klervietis, buvo karinis išbandymas jo globojamiems tamplieriams. Visų pirma jiems reikėjo dėkoti, kad šis iš esmės nesėkmingas kryžiaus žygis atnešė kryžininkams kažkokių pozityvių rezultatų. Tamplierių autoritetas dabar išaugo visose Europos valstybėse, o tai stiprino Ordiną ir didino jo savarankiškumą bažnytinėje hierarchijoje.

Šiuo savarankiškumu buvo užbaigta ta organizacinė struktūra, kurią Vokiečių ordinas atrado savo kūrimosi metu ir kurią jis netrukus sugebėjo perimti.

Čia iškilo ne tik riterių ordinus, bet apskritai kiekvieną naują bažnytinę bendruomenę liečianti problema. Turėjo būti apibrėžta jos padėtis bažnytinėje hierarchijoje, visų pirma – santykis su vyskupu.

Tik Bažnyčia Viduramžiais įgyvendino darnią ir vientisą organizacinę schemą: krikščioniškos šalys buvo padalintos į diecezijas, kuriose didžiausias dvasinis autoritetas, visų pirma aukščiausias bažnytinis teisėjas, buvo vyskupas. Tačiau ir ši, šiaip vientisa sistema galėjo būti pažeista, kuomet atskiras dvasines organizacijas arba bendruomenes popiežius priskirdavo savo betarpiškam pavaldumui ir tapdavo joms ne paskutine, o pirmąja instancija, perimdamas jas iš vyskupų kompetencijos, dalykiškai sakant, jas išskirdavo (*eximierte*).

Bet kurio bažnytinio darinio perėmimo (egzemcijos) tiesioginiam popiežiaus pavaldumui priežastys glūdėdavo tam tikroje politinėje arba Bažnyčios politikos situacijoje. Pavyzdžiui, reformuotas vienuolynas egzemcijos siekdavo, matydamas, kad atsakingo vyskupo aplaidumus ar paperkamumas nepadės išsaugoti reformuotos padėties. Egzemcija buvo pageidautina ir tais atvejais, kai ištrūkti iš vyskupo valdžios siekianti bendruomenė buvo įsikūrusi ne vienoje, o daugelyje vyskupijų, ir tai trukdė jos darniai organizacijai.

Greitai augančiam riterių ordinui turėjo kilti egzemcijos poreikis, tačiau šis noras būtinai turėjo susilaukti pasipriešinimo. Juk kiekvienas toks atvejis mažino vyskupų valdžią, kadangi iš jo buvo atimama kom-

petencija ir pajamos. Viena vertus, tamplierių, taip pat ir joanitų ordino ir, kita vertus, taip pat dėl jų egzemcijos labiausiai nukentėjusio vyskupo, t. y. Jeruzalės patriarcho, byla dar labiau komplikavo tai, kad tamplieriai ir joanitai Šventojoje Žemėje disponavo gausiu turtu ir turėjo didelę galią. Riteriu ordinai šiame krašte buvo vienintelė pastovi karinė jėga. Jų nereikėjo sušaukti ar net kviestis iš Europos. Jie buvo visada pasirengę. Perėmus iš Jeruzalės patriarcho vadovavimą šiai karinei jėgai, jis būtų praradęs ne šiaip kažką, o labai daug. Ir atvirkščiai: kokias galimybes Jeruzalės patriarchui, kuriam nors kitam vyskupui ar pagaliau pasauliečiui valdovui būtų suteikusios riterių ordino valdžios priemonės, jei jam būtų pavykę priversti juos tarnauti ir koks būtų grėsęs pavojus, jei ši galia būtų patekusi į priešo rankas! Analogiška situacija vėliau susiklostė Vokiečių ordinui įsikūrus Prūsijoje. Taip, kaip Prūsijoje vyskupas Kristijonas, naują Tamplierių riterių ordiną Jeruzalės patriarchas čia mėgino paversti savo politikos įrankiu ir diecezijos ordinu. Tačiau tai jam nepavyko. Tamplierių ordinas tapo universaliu ordinu, buvo išlaisvintas iš Jeruzalės patriarcho ir kitų vyskupų pavaldumo. Tiesa, šio išlaisvinimo pasekmė buvo vidinių bažnytinių konfliktų grandinė.

XII a. antroje pusėje Tamplierių ordinas įsitvirtino kaip dvasinė bendruomenė, kurios nariai vienuolio įžadus derino su kario profesija. Jų užduotis buvo kovoti su pagonimis. Savo pareigas jie vykdė kaip universali bažnytinė organizacija, turinti gausius turtus visose Europos šalyse ir stiprų valdžios centrą ten, kur vyko kova su pagonimis – Šventojoje Žemėje. Kiek vėliau Šventojoje Žemėje iš vienos piligrimų špitolės susiformavo antras didysis riterių ordinas – joanitai. Jo nariai pirminę užduotį – sergančiųjų globą – tamplierių pavyzdžiu papildė kita – kova su pagonimis. Abu ordinai daugeliu atžvilgių buvo panašūs.

Kai XII a. pabaigoje susikūrė trečiasis riterių ordinas, Vokiečiu ordinas, jau buvo išsikristalizavusios organizacinės ordinų struktūros, kurias pastarasis galėjo perimti. Dėl to Vokiečių ordinas greičiau nei Tamplierių ar Joanitų ordinai iš mažos pasauliečių bendruomenės išaugo į didelį universalų ordiną. Tačiau ir jo istorija patvirtina tai, ką jau parodė ankstyvoji tamplierių istorija: naujoji bendruomenė neauga savaime, o turi įveikti įvairiopą pasipriešinimą ir panašių susivienijimų konkurenciją.

Kaip ir joanitų atveju, Vokiečių ordino užuomazga buvo piligrimų špitolė Šventojoje Žemėje. Tiesa, neaišku, apie kokią špitolę kalbama. Čia yra dvi špitolės, galėjusios būti Vokiečių ordino lopšiu.

Senesnė buvo dar prieš XII a. vidurį vokiečių įkurta ir jų reikmėms skirta špitolė Jeruzalėje. Ši špitolė, kaip ir daugelis kitų, greitai išaugo ir plėtėsi. Ji gavo savo bažnyčią, prie jos prisijungė pasauliečių brolija, perėmusi špitolės gyventojų priežiūrą – taip buvo ir kitose špitolėse tiek Šventojoje Žemėje, tiek Europoje.

Kaip greitai špitolė augo, tiksliai pasakyti negalima. Bet po įkūrimo maža ji nebuvo, kadangi iš dviejų 1143 m. popiežiaus dokumentų, kuriuose ši špitolė pirmą kartą minima, matyti, kad ji su joanitais ginčijosi dėl nuosavybės Jeruzalėje ir Vokietijoje. Vokiečių špitolė čia susidūrė su konkurentu – joanitai tuomet dar buvo špitolinė brolija, o ne riterių ordinas. Tokio ginčo priežastis lengva numanyti. Abi špitolės gyveno iš aukų. O aukų rinkėjai neišvengiamai turėjo susidurti konkurencinėje kovoje.

Šis pirmasis vokiečių špitolės paminėjimas galėjo tapti ir paskutiniu, nes popiežius tada, 1143 m., šią špitolę pavedė joanitams. Pastarieji ir šiaip siekę prisijungti Šventojoje Žemėje esančias špitoles, šiuo atveju tikėjosi įgyti nuosavybės ir Vokietijoje, kur ligi tol valdų neturėjo. Bet kokia greitai auganti savarankiška vokiečių špitolė Jeruzalėje galėjo sutrukdyti joanitams išplisti Vokietijoje, kadangi vokiečių špitolė, suprantama, turėjo didesnių galimybių būti ten apdovanota.

Kas nutiko su šia vokiečių špitole Jeruzalėje vėlesniais metais, kaip jos likimą paveikė pavaldumas joanitams – viso to mes nežinome. Kaip bebūtų, špitolė tikrai veikė ir toliau, tik nežinia, koks buvo jos statusas. Galima pasitenkinti tuo, kad 1187 m., kai kryžiuočiai prarado Jeruzalę ir ji vėl atiteko musulmonams, šis klausimas tapo neaktualus. Jeruzalės praradimas nereiškė, jog joje išnyko krikščioniškasis kultas, tačiau krikščioniška kryžiuočių globai skirta špitolė tikrai negalėjo čia toliau egzistuoti. Vis dėlto 1187 m. pralaimėjimas nebuvo kartu vokiškosios špitolės egzistavimo pabaiga. Jau 1143 m. dokumente matėme, kad ši špitolė turėjo valdų ir Europoje, konkrečiai – Vokietijoje. Todėl iš Jeruzalės išvaryti špitolės broliai neliko be lėšų. Jų bendruomenė galėjo

egzistuoti toliau, nors galbūt valdoma ir joanitų, kuriems Jeruzalės vokiečių špitolės broliai turėjo paklusti jau nuo 1143 m.

Kas iš tikrųjų įvyko su šios vokiečių špitolės likučiais, išsiaiškinti nepavyko. Bet galima prisiminti vėlesnę dvasinę bendruomenę, jau minėtą antrąją špitolę, iš kurios ir išaugo Vokiečių ordinas. Tačiau jos ryšys su Jeruzalėje iki 1187 m. egzistavusia špitole lieka neaiškus.

Ši antroji špitolinė bendruomenė buvo įkurta 1189 arba 1190 m. Tuoj po Jeruzalės praradimo prasidėjo kovos, kurių tikslas buvo atgauti šventąjį miestą ir kurios vėliau peraugo į Trečiąjį kryžiaus žygį, per kurį žuvo imperatorius Fridrikas Barbarosa. Taigi tų kovų metu Akone (Akoje), netoli karinių veiksmų vietos, buvo įkurta karo lauko špitolė. Jos įkūrėjai vėlgi buvo vokiečiai, šįkart Liubeko ir Bremeno pirkliai.

Šiems pirkliams sugrįžus namo, špitolė gyvavo toliau. Ir tai visiškai suprantama, kadangi karas tęsėsi ir kiekviena tokio pobūdžio įstaiga buvo reikalinga. Tačiau tuo metu atsirado nauja aplinkybė. Šia špitole susidomėjo vienas Štaufenų dinastijos atstovas. Joje buvo įvesta tvirtesnė organizacinė tvarka ir įkurta brolija, turėjusi tą organizaciją palaikyti.

Atrodo, kad šią naują špitolę gerokai parėmė vokiečių kunigaikščiai ir bajorai, todėl ji greit įgijo nuosavybės Šventojoje Žemėje. Ir apskritai, atrodo, jog jai buvo skirtas svarbus vaidmuo, įgyvendinant imperatoriaus Henriko VI ir Štaufenų dinastijos Viduržemio jūros politiką. Jau 1196 m. popiežius špitolinei brolijai suteikė didelę privilegiją, kuri išlaisvino ją nuo vyskupų valdžios ir garantavo teisę laisvai rinkti savo viršininką, t. y. magistrą.

Įvertinant didžiulę išsivadavimo iš vyskupų valdžios proceso (egzemcijos) reikšmę, galima tvirtinti, kad naujoji bendruomenė per keletą metų – nuo 1189–1190 m. iki 1196 m. – nuėjo didžiąją kelio nuo mažos brolijos iki Ordino dalį. Tai patvirtina prielaidą, jog už šio proceso slypėjo svarbesni politiniai interesai.

Bet jau kitais metais, mirus imperatoriui Henrikui VI, įvyko netikėtas pasikeitimas. Kaip Vokietijoje ir Italijoje, taip ir Šventojoje Žemėje Štaufenų politika patyrė gilų sukrėtimą. Tačiau mus dominančiai špitolei tuometinėje situacijoje būdinga nauja konsolidacija. 1198 m. kovo mėnesį Akone įvyko aukštųjų Palestinos dvasininkų ir kilmingų

vokiečių kryžininkų susirinkimas. Sužinoję apie imperatoriaus mirtį, kryžininkai norėjo kuo greičiau vykti namo. Rašte popiežiui jie prašė, kad ligi tol tik špitoline priežiūra besirūpinančiai brolijai būtų pavesta dalyvauti ir kovose prieš pagonis. Taigi popiežius turėjo 1189–1190 m. Akone įkurtą bendruomenę tamplierių pavyzdžiu paversti riterių ordinu. Dalyvauti kovose prieš pagonis įpareigotas naujasis ordinas turėjo laikytis tamplierių regulos, t. y. pirmųjų riterių ordino taisyklių, kurios buvo sukurtos dalyvaujant Bernardui Klerviečiui. Ligonių slaugą, – buvo rašoma toliau, – broliai vykdys laikydamiesi joanitų taisyklių. Po metų, 1199 m., popiežius Inocentas III patenkino šį prašymą. Taip buvo įkurtas Vokiečių ordinas.

Tai yra praktiškai vienintelis tikras faktas iš ankstyvojo naujo Ordino gyvavimo laikotarpio. Mat iš šio laikotarpio yra išlikę ne tik mažai šaltinių, bet ir jų patikimumas yra abejotinas.

Naratyviniai šaltiniai kelia įtarimą todėl, kad praėjus dešimtmečiams po vaizduojamų įvykių juos rašiusiems autoriams dažnai trūkdavo patikimos informacijos, o svarbiausia – jie siekė vienokių ar kitokių tikslų. Tai ypač akivaizdu nagrinėjant svarbiausiąjį ankstyvosios Ordino istorijos šaltinį „Narratio de primordiis ordinis Theutonici“, kuris buvo parašytas XIII a. viduryje, taigi praėjus pusei amžiaus nuo Ordino įkūrimo. Šis pasakojimas apie Vokiečių ordino pradžią buvo sukurtas aštrių prieštaravimų su Joanitų ordinu laikais. Jame pateikiami faktai yra taip išfiltruoti, kad jų šiame konflikte nebūtų galima panaudoti prieš Vokiečių ordiną.

Ne mažiau problemiški ankstyvieji Ordino dokumentai. Tarp jų yra ir falsifikatų, kurie vėliau, pradėjus juos moksliškai tyrinėti, iš pradžių nebuvo atpažinti. Tačiau ir autentiški dokumentai nėra neabejotini tiesos šaltiniai. Dažnai šis dalykas yra neįvertinamas, ir tai pasakytina ne tik apie Vokiečių ordino dokumentus. Bet šiuo atveju specifinės problemos, kurias kelia ir autentiški Viduramžių dokumentai, yra ypač sudėtingos.

Pavyzdžiui, kai popiežiui būdavo perduodamas koks nors prašymas iš Šventosios Žemės arba Prūsijos, jis ne visada galėdavo patikrinti prašymo motyvacijoje pateiktų faktų. Todėl dokumento autorius, popiežius

ar kitas asmuo negalėjo visiškai garantuoti už tai, kas išdėstyta jo dokumente. Jis, žinoma, galėjo atsakyti prašymo autoriui ir parašyti laišką ten, kur turėjo galioti prašomas dokumentas, tačiau laiško nusiuntimas ir atsakymo gavimas būtų užtrukęs daugelį mėnesių. Jei popiežius ar kitas dokumento davėjas nuspręsdavo prašymą patenkinti, jie turėdavo pasikliauti prašytojo pateikta informacija ir nuslėpti savo abejones.

Mat dokumente pateikiamas ne tik jo davėjo sprendimas, bet ir išdėstoma reikalo esmė, lėmusi patį sprendimą. O reikalo esmė galėjo būti nusakoma tik taip, kaip apie ją referavo dokumentu suinteresuotas asmuo, prašytojas. Tačiau tai nėra tik vėlesnių laikų supratimas – toks dalykas buvo gerai žinomas ir pačiam dokumento prašytojui. Vargu ar jis ryždavosi prašymo adresatui akivaizdžiai meluoti, tačiau neabejotina, kad esant tam tikroms aplinkybėms, jis galėdavo pateikti sunkiai arba visai neįžvelgiamą neteisybę. Jis net galėjo pasirinkti pageidaujamo dokumento autorių, kad pastarajam būtų sunku patikrinti dokumente dėstomų dalykų tikrumą. Taip elgėsi ir Vokiečių ordinas savo egzistavimo pradžioje, rūpindamasis gauti pirmuosius dokumentus.

Šį teiginį galima paremti Vengrijos karaliaus Andriejaus II dokumentu, rašytu 1211 m. Šiame dokumente, prieš išdėstant davėjo sprendimą, pateikiamas lakoniškas ligšiolinės Vokiečių ordino istorijos aprašymas. Dokumente kalbama apie kryžiuočius, vadinamuosius *cruciferi*, priklausiusius vokiečių Marijos vardo špitolei, kuri iš pradžių egzistavusi Jeruzalėje, o dabar esanti Akone. Taigi šis dokumentas nurodo, jog 1189–1190 m. Akone įkurta vokiečių špitolė, iš kurios vėliau, 1198–1199 m., išaugo Vokiečių ordinas, yra identiška senajai vokiškai Marijos vardo špitolei Jeruzalėje, sunykusiai 1187 m. Tad dokumente prabėgom teigiama, kad 1189–1190 m. Akone nebuvo įkurta nieko naujo, o tik pratęstas senojo darinio egzistavimas, kad Vokiečių ordinas ar jo tiesioginiai pirmtakai susivienijo ne XII a. pabaigoje, bet anksčiau, dar prieš 1143 m.

Kai kurie dabartiniai istorikai, remdamiesi šiuo dokumentu bei kitais liudijimais, taip ir mano, o kiti yra priešingos nuomonės. Jie turi paaiškinti, kaip šis pasakojimas atsirado Vengrijos karaliaus dokumente. Jų atsakymas toks: Vokiečių ordinas taip nupasakojo Vengrijos ka-

raliui savo istoriją, nes jis tuo metu buvo suinteresuotas, kad jį laikytų identišku buvusiai vokiečių špitolei Jeruzalėje.

Nesunku suprasti šio suinteresuotumo priežastis. Kaip jau buvo minėta, 1187 m. kritus šventajam miestui, vokiečių špitolė galutinai nebuvo panaikinta. Kai kuriems broliams pavyko išlikti per katastrofą, ir, žinoma, išliko už Jeruzalės ribų buvusi bendruomenės nuosavybė, visų pirma Vokietijoje. Vokiečių ordinas siekė pasisavinti šią nuosavybę, ir tai jam pavyko. Čia jam, tiesa, teko elgtis labai apdairiai, nes senoji špitolė buvo pavesta Joanitų ordinui. Vokiečių ordino tvirtinimas, kad jis esąs senosios špitolinės brolijos įpėdinis, galėjo pasitarnauti joanitams, kurie ir šiaip į jį, kaip į jaunesnįjį konkurentą, žiūrėjo su nepasitenkinimu, ir šiam įsikūrus, iškart su juo įsivėlė į konfliktus. Tereikėjo naujai špitolei tiesiog pasiskelbti senosios įpėdine, ir tai būtų geriausia paslauga joanitams. Todėl Vokiečių ordinas, norėdamas perimti senosios špitolės turtus, turėjo elgtis atsargiai. Tokios apdairios ir apgalvotos taktikos rezultatas ir galėjo būti tas faktas, kad Vengrijos karalius minėtame ir vėlesniame dokumente Vokiečių ordiną tapatino su senąja špitole. Viena vertus, joanitai nieko negalėjo išpešti iš tokio tvirtinimo; kitaip būtų buvę, jei, pavyzdžiui, taip būtų rašęs Jeruzalės karalius. Kita vertus, Vokiečių ordinas savo rankose, šiaip ar taip, turėjo dokumentinį savo reikalavimų patvirtinimą, kurio jam ateityje, iškilus teisinėms kolizijoms dėl senosios Jeruzalės špitolės turto perėmimo, galėjo prireikti.

Yra ir daugiau dokumentų, kuriuos būtų galima panašiai interpretuoti, nors jie ir ne tokie patikimi. Situacija tampa aiškesnė tik praėjus keletui dešimtmečių – 1229 m. Tais metais imperatorius Fridrikas II, kaip Jeruzalės karalius, Vokiečių ordinui padovanojo namą, kuris, kaip teigiama dovanojimo dokumente, buvo vokiečių turtas Jeruzalėje iki prarandant Šventąją Žemę. Taigi Fridrikas II Vokiečių ordinui iš Akono padovanojo senąją vokiečių špitolę Jeruzalėje, kurią Vengrijos karalius jau anksčiau tvirtino esant Vokiečių ordino lopšiu. Dabar Ordinas atvirai vykdė tai, ką 1211 m. jis darė labai atsargiai ir tam tikra prasme netgi slapta. Ar jis daugiau nesibaimino joanitų pretenzijų? Jos tebeegzistavo, ir joanitai greitai jas priminė. Vos spėjo imperatorius padovanoti Vokiečių ordinui senąją špitolę, tuoj joanitai jį apskundė popiežiui.

Jie rėmėsi 1143 m. dokumentu, pagal kurį Jeruzalės špitolinė brolija buvo Joanitų ordino dalis, ir pasisiūlė dabar prižiūrėti Vokiečių ordiną. Tiesa, Ordinas dabar galėjo jau ramiau žiūrėti į šį pavojų, nes per paskutiniuosius metus politinė situacija buvo pasikeitusi. Pasikeitęs buvo ir jis pats.

1199 m. į riterių ordiną pakelta Akono bendruomenė keletą metų ramiai egzistavo, pamažu kaupdama turtus ir gausindama savo narių gretas. Šios raidos priežasčių nereikia toli ieškoti: tai kovos dėl sosto po Henriko VI mirties, Štaufenų karalystės silpnumas, kuriai naujasis ordinas turėjo būti dėkingas už savo atsiradimą. Šis karaliaus valdžios silpnumo periodas baigėsi 1212–1215 m., kuomet Fridrikui II pavyko įveikti savo konkurentus.

Nuo šio laikotarpio randame jau daugiau žinių apie Vokiečių ordiną. Šį faktą paaiškina ne tik geresnė šaltinių situacija, bet ir išaugusi Ordino reikšmė. Neabejotina, kad po stagnacijos metų iš tikrųjų prasidėjo greitas Vokiečių ordino augimas, didėjo jo turtai ir narių skaičius. Ne paskutinė šio vystymosi priežastis buvo Štaufenų valdžios konsolidacija. Kaip ir pirmaisiais naujojo Ordino egzistavimo metais, jie siekė panaudoti šią bendriją ir įgyvendinti plačią Viduržemio jūros politiką. Tačiau Vokiečių ordinas turėjo naudos ne vien iš to. Palanku buvo ir tai, kad jo vadovas palaikė glaudžius asmeninius santykius su imperatoriumi Fridriku II ir buvo vienas pagrindinių jo patarėjų, o kartu turėjo autoritetą popiežiaus dvare. Šis didysis magistras Hermanas Zalca (1210–1239) dažnai tarpininkaudavo tarp imperatoriaus ir popiežiaus jų aštrių konfliktų metu. Ordinas iš to turėjo nemažai naudos.

Hermano Zalcos vadovavimo laikotarpiu baigėsi Vokiečių ordino kūrimosi periodas. Naujasis riterių Ordinas tikėjosi įsitvirtinti joanitų atžvilgiu, ir tai jam pavyko. Pavyko jam įsitvirtinti ir senesniojo konkurento – tamplierių atžvilgiu, iš kurių buvo perėmęs didelę savo regulos dalį.

Ne dėl šios priežasties, o turbūt dėl to, kad perėmė ir tamplierių drabužius, baltą apsiaustą su juodu kryžiumi, Vokiečių ordinas susipyko su savo senuoju konkurentu. Suprantama, tamplieriai priešinosi tokiam elgesiui. Kai mūšio lauke sunku atskirti vienus riterius nuo kitų, tai

vėliau vieni galėjo prisiskirti sau kitų garbę ir sėkmę, o kartu pretenduoti į didesnę, negu jiems priklauso, grobio dalį. Tačiau tamplieriams savo interesų apginti nepavyko. Vokiečių ordino riteriai neatsisakė balto apsiausto su juodu kryžiumi, kurį Vokiečių ordino dvasininkai nešioja dar ir šiandien.

Ordino konsolidaciją rodo ir jo vardo nusistovėjimas. Mes negalime tiksliai pasakyti, kaip ankstyvuoju Vokiečių ordino periodu jis save vadino. Bet kuriuo atveju yra aišku, kad nei tada, nei vėliau jis nebuvo vadinamas taip, kaip dažnai vadinamas šiuolaikinėje literatūroje, o būtent Vokiečių riterių ordinu arba lotyniškai: *ordo equestris, ordo militaris Theutonicorum* ar panašiai. Vokiečių ordinas taip niekada nebuvo vadinamas ir tikslumo dėlei jo taip nereikėtų vadinti, juo labiau kad vėliau iš tikrųjų egzistavo Vokiečių riterių ordinas. Mat kai po Napoleono valdymo laikotarpio Austrijoje Vokiečių ordinas buvo naujai įkurtas arba reorganizuotas, jis gavo Vokiečių riterių ordino pavadinimą. Kalbant apie Vokiečių riterių ordiną, turimas omenyje laikotarpis nuo 1835 m. iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos.

Viduramžiais Ordinas vartojo pavadinimą, leidžiantį atpažinti jo kilmę iš špitolės. Pavadinimas keitėsi, žinomos įvairios jo formuluotės, tačiau turinys yra tas pats. Broliai buvo vadinami, pavyzdžiui, *Fratres hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum*, t. y. Vokiečių šv. Marijos špitolės Jeruzalėje broliais. Taip arba panašiai skambėjo visas iškilmingas Ordino pavadinimas ir vėliau, kai Ordino broliai jau seniai neturėjo nuosavybės nei Jeruzalėje, nei Palestinoje. Tuo laikotarpiu, o tiksliau, jau nuo trečiojo XIII a. dešimtmečio titulatūra buvo tiksli ir vienareikšmiška. Dėl ankstyvojo laikotarpio ne viskas aišku. Juk nuoroda šiame pavadinime į šv. Marijos špitolę Jeruzalėje implikuoja, kad Akone įkurta bendruomenė pasisavino senesnės špitolės tradiciją. Taigi kaip Akone įkurtas Ordinas pamažu perėmė senosios špitolės tradicijas ir turtus, taip jis pasielgė ir su jos vardu.

Greta šios pilnos titulatūros, kurioje minima šv. Marijos špitolė Jeruzalėje, mažiau iškilmingomis progomis Ordinas vartojo ir trumpesnius pavadinimus. Jie skamba taip, kaip ir šiuolaikinis teisingas pavadinimas, t. y. Vokiečių ordinas, lotyniškai *Ordo Theutonicorum* ar panašiai.

Galiausiai bažnytinės-teisinės konsolidacijos, nepriklausomybės nuo vyskupo problema. Vokiečių ordinas šią nepriklausomybę iš dalies išsikovojo jau 1196 m. Antrąją šios nepriklausomybės dalį jis įgijo 1221 m., t. y. jau Hermano Zalcos vadovavimo laikotarpiu. Didžiojo magistro prašymu, popiežius Honorijus III suteikė Vokiečių ordinui visišką teisinę lygybę su abiem senesniaisiais Tamplierių ir Joanitų riterių ordinais. Vokiečių ordinas nuo šiol galėjo reikalauti bet kokios privilegijos, kurią turėjo vienas iš šių ordinų. Taip jis, beje, ir darė: vien popiežius Honorijus III savo valdymo metais (1216–1227) Vokiečių ordinui paskyrė 113 dokumentų.

Tarp šių privilegijų buvo dvi, už aukas suteikusios Ordino rėmėjams nuodėmių atleidimą. Tokiu būdu Vokiečių ordinas pasinaudojo kryžiaus žygio atlaidais. Jo pajamos išaugo dar labiau.

Už žodžio *atlaidai* slypi mokymas apie popiežiaus arba jo įgaliotinių galią suteikti tikintiesiems šį tą iš Bažnyčios malonių lobyno, iš šventųjų nuopelnų pertekliaus. Šis mokymas skelbia, kad šventieji turėjo daugiau religinių nuopelnų, negu reikėjo jų pačių sieloms išganyti. Taigi jie sukūrė savotišką perteklių, malonių lobyną, kurį valdo popiežius, suteikdamas tikintiesiems šių malonių dalį. Paskutiniojo Teismo metu jos turės tokią pat galią, kaip ir atgaila, kurią kitu atveju nusidėjėlis turėtų atlikti.

Bet jokios dalelės iš šio malonių lobyno nebuvo galima gauti veltui. Ji buvo suteikiama kaip atlygis už religinius nuopelnus, visų pirma už dalyvavimą kryžiaus žygiuose. Kryžiaus žygiai ir mokymas apie atlaidus atsirado tuo pačiu metu. Be atlaidų egzistavimo būtų neįmanoma paaiškinti kryžiaus žygių, kaip masinio fenomeno. Tai savo ruožtu lėmė ta aplinkybė, kad tikinčiųjų masė atlaidų suprato ne taip sudėtingai, o, suprantama, kur kas paprasčiau. Nes čia pateiktas atlaidų aiškinimas susiformavo tik vėliau. Tikinčiųjų, kryžiuočių, dauguma iš pradžių galvojo, kad atlikdami gerą darbą – šiuo atveju dalyvaudami kryžiaus žygyje – jie gauna ne atgailos ekvivalentą, bet jiems iškart nupučiamos visos nuodėmės, t. y. atlaidų gavėjas gali be nuodėmių stoti prieš Dievą, nebijodamas skaistyklos. Taip pat didysis kryžiaus žygio pamokslininkas ir Tamplierių ordino globėjas Bernardas Kler-

vietis šia dvasia skelbė: „Tu, narsusis riteri, dalyvauji kovoje be pavojaus – kur pergalė atneš garbę, o mirtis palaimą. Jei tu esi protingas pirklys, naudos pasaulyje siekiantis žmogus aš tau pažadu gerą rinką. Žiūrėk, kad neprarastum jos. Imk kryžiaus ženklą (t. y. pasižadėk dalyvauti kryžiaus žygyje) ir už visas nuodėmes, kurias tavo atgailaujanti širdis išpažįsta, iš karto gausi atleidimą. Prekė pigi, jei ją perka. Kai už ją pamaldžiai moka, ji, be abejo, verta Dievo karalystės“.

Norint suprasti, kodėl atlaidai atvėrė tiek Vokiečių ordinui, tiek ir kitiems kryžiaus žygių ordinams dideles galimybes turtėti, reikia pasitelkti dar vieną dalykinį terminą. Tai yra komutacija, arba pakeitimas. Čia turimas omeny pirminių veiksmų, taigi dalyvavimo kryžiaus žygiuose, pakeitimas finansuojant kitą kryžiaus žygio dalyvį. Tai nereiškia, kad šis finansavimas turėjo vykti tiesiogiai, kai vienas asmuo pilnai išrengia vieną kryžiaus žygio dalyvį. Jis galėjo finansuoti kryžiaus žygių organizaciją, aukodamas riterių ordinui pinigus arba vertingus daiktus. Taip paaiškėja, kodėl atlaidai, teisė priimti aukojimus ir išduoti nuodėmių atleidimo raštus buvo tokia naudinga Vokiečių ordinui.

Vėlesnių laikų požiūriu, ypač atsižvelgiant į XVI a. pradžios reformacijos priešistorę, kai nuodėmių atleidimo problema buvo dėmesio centre, galėtų atrodyti, kad čia kilmingųjų grupės naudai buvo prekiaujama daugelio tikinčiųjų sielos išganymu arba pragaro baime. Tačiau tai nebuvo taip paprasta. Toks vertinimas iškreiptų to laiko tikrovę. Daug svarbiau yra bandyti pažinti to meto religijos sampratą, su kuria čia susiduriame. Tai yra pažinti tų žmonių pamaldumą, nuoširdumą, įsijautimą, kurie, be abejo, egzistavo, bet kartu tų pačių žmonių, kad ir Bernardo Klerviečio, prekeivišką santykį su religiją ir religiniais jausmais, kuris šių dienų žmogui yra beveik nesuvokiamas. Viduramžių tikinčiajam Dievas veikiausiai vienu metu yra visagalis Viešpats, prieš kurį puolama ant žemės, Kristus, su kuriuo kartu kenčiama, kol jo žaizdos neperkeliamos ant savojo kūno, bet kartu ir prekybos partneris, su kuriuo deramasi kaip turguje, kurio akivaizdoje geriausia pasirodyti gudriu pirkliu, kaip tai siūlė Bernardas Klervietis. Reikia pasistengti įsidėmėti šį tariamą prieštaravimą. Tik tada galbūt kryžiaus žygių Ordino fenomenas taps labiau suprantamas.

ANTRAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINO UŽUOMAZGOS IMPERIJOS TERITORIJOJE

GREITAI išaugęs ir galutinai susiformavęs į didelę riterių organizaciją, Vokiečių ordinas nedelsdamas iškėlė ir savo reikalavimus dėl turto bei valdžios iš pradžių Palestinoje, vėliau riterių gimtosiose žemėse bei jų giminaičių, aprūpinančių Ordiną žeme ar suteikiančių jam teisę valdyti, teritorijose, t. y. Vokietijoje, o vėliau ir ten, kur didysis magistras Hermanas Zalca, kaip vėliau matysime, ieškojo Ordinui naujų veiklos sferų, t. y. Balkanų pusiasalyje Burcos žemėje ir galiausiai Prūsijoje. Nesunku pastebėti, kad visos nevokiškos jų įtaką patyrusios teritorijos yra susijusios. Kiekvienoje iš jų Hermanas Zalca stengėsi sukurti savo Ordinui dideles uždaras valdžios sritis, arba, kaip sakoma glaustai, valstybę, kuri Palestinoje gyvavo trumpai, o Prūsijoje buvo stipri ir ilgaamžė. Šias tris teritorijas, kuriose pasireiškė Ordino veikla, reikia nagrinėti kartu.

Iš pradžių reikėtų kalbėti apie pirmuosius Vokiečių ordino įsitvirtinimus, apie jų valdų kompleksus, seniausios iš kurių buvo Ordinui priklausančios nevokiškosios teritorijos. Jos tarnavo, kaip ir kiti ordinai, šio Ordino aprūpinimui viskuo, ko reikėjo vykdant pagrindinį uždavinį – kovojant prieš pagonis.

Panašiai kaip ir ankstyvosios Ordino istorijos atveju čia susiduriame su problemomis, kylančiomis dėl mažo šaltinių skaičiaus. Ir čia, kaip ir senojoje Ordino istorijoje, tik pamažu išsikristalizavo vėlesnės valdymo formos. Tik palaipsniui buvo pereita prie valdymo sistemos, kurioje atskiros Ordino valdos, atskiri namai, valdomi komtūrų, buvo jungiami į balijas, valdomas žemių komtūrų (*Landkomtur*), o ir pačios balijos dar sudarydavo sąjungas, kurioms vadovaudavo Vokietijos magistras (*Meister*), trumpai vokiškai vadinamas *Deutschmeister*. Nėra reikalo čia atskirai vaizduoti šį ankstesniuose veikaluose smulkiai išnagrinėtą organizacinio pobūdžio įsitvirtinimą.

Galima ir neliesti klausimo apie santykius tarp Vokiečių ordino atstovo Vokietijoje, kai tokia pareigybė jau egzistavo, ir viso Ordino atstovo, t. y. magistro ir didžiojo magistro.

Čia daugiau norima parodyti, kokios socialinės ir politinės realijos slepiasi už Ordino narių skaičiaus ir jo turtų imperijos teritorijoje augimo. Būtų galima ir tai pavaizduoti trumpai, tiesiog pasakius, kad daugelis apsisprendimų ką nors padovanoti Ordinui arba įstoti į jį kildavo iš žmonių pamaldumo ir iš išskaičiavimo. Tačiau tai būtų banalu, ir ne daugiau. Daug įdomiau yra patyrinėti, kokie žmonės teikdavo dovanas Ordinui arba aktyviai veikdavo jo naudai, net įstodavo į jį, kokiomis aplinkybėmis jie taip elgdavosi. Kartu mes pateikiame du bendrus klausimus, nuolat iškylančius Viduramžių tyrinėtojams. Pirmasis – tai socialinės istorijos problema. Kalbant apie Ordino rėmėjus ir narius, kyla klausimas, ar daugelis jų nepriklausė ypatingam sluoksniui. Taip iš tikrųjų ir buvo. Atsakymas į šį klausimą leidžia susidaryti įspūdį apie socialinės ir istorinės raidos brandžiaisiais Viduramžiais dinamiką. Labai bendro pobūdžio yra ir antroji problema. Kaip paaiškinti faktą, kad Viduramžiais viena po kitos didžiausios valdos patekdavo į dvasinių bendrijų rankas – mūsų atveju į Vokiečių ordino rankas, kitais laikotarpiais ir mūsų nagrinėjamuoju – dar ir kitiems vienuolių ordinams arba vyskupijoms bei parapinėms bažnyčioms? Šis reiškinys aiškinamas žmonių pamaldumu bei pragaro baime. Tai neabejotinas pagrindas suprasti ano meto aplinką, nes Viduramžiais tai buvo labai svarbus veiklos motyvas. Šiandieniniam žmogui jis gali atrodyti iš dalies nesuvokiamas. Tačiau ir Viduramžiais buvo galimybė taip rūpintis savo sielos išganymu, kad jau žemėje iš to būdavo gaunama praktinės naudos, iš dalies dėl didelių aukojimų, skiriamų bažnyčioms, šiuo atveju Vokiečių ordinui. Bažnyčių turtai augo metai iš metų. Tačiau galima tvirtinti, kad tie, kurie suteikdavo bažnyčioms tuos turtus, darė ne ką kita, o leisdavo joms valdyti dalį savo turtų sau palankiomis sąlygomis; pabaigoje gaudavo naudos ir iš visai jiems nepriklausiusių turtų.

Kokie gi žmonės rėmė Vokiečių ordiną ir kokių tikslų jie siekė? Į abu klausimus sunku atsakyti, nes išlikusi medžiaga jų pakankamai nenušviečia.

Daugelis žmonių, aukojusių Vokiečių ordinui ankstyvuoju jo egzistavimo etapu arba įstojusių į jį, yra vadinami *vienu* vardu, ir mes negalime jų nei identifikuoti, nei priskirti atskiroms šeimoms ar socialinėms grupėms. Nekalbama tiesiogiai ir apie šių žmonių motyvus, nors dovanojimo dokumentuose, kaip ir daugelyje Viduramžių dokumentų, vadinamojoje arengoje, nurodomas daugiau ar mažiau formalus iš dokumento teksto išplaukiančių teisinių, šiuo atveju dovanojimo teisių pagrindimas. Tačiau toji arenga – bendrasis pagrindimas – beveik visada yra, deja, labai abstraktus.

Pavyzdžiu čia galėtų būti vienas labai senas 1207 m. datuojamas dokumentas, kuriuo grupė grafų dovanoja Vokiečių ordinui Šiaurės Heseno žemėje, Reichenbache, esančią bažnyčią, t. y. teises valdyti šią bažnyčią. Arengos vertimas skambėtų taip: „Kadangi mes įvairiais gyvenimo atvejais įvairiais būdais kasdien nusidėdavome, mums reikia daug atleidimų tam, kad Kūrėjas pagaliau, visiems užtarėjams tarpininkaujant, mus apdovanotų savo malone".

Šis sakinys neabejotinai atskleidžia dovanotojų motyvus, tačiau ne visus. Norėdami sužinoti kitus dovanojusiųjų motyvus, turime bandyti, remdamiesi kitais šaltiniais, išsiaiškinti dovanojusiųjų situaciją ir jų dovanojimo pobūdį. Šį faktą galima patikrinti, bet tai yra tik išimtinis atvejis. Bažnyčia, kuria Vokiečių ordino naudai disponavo dovanojančiųjų grupė, jai visai nepriklausė. Už gražios arengos, kaip tuoj pamatysime, slepiasi abejotinas sandoris.

Kai kuriais atvejais pavyksta įsiskverbti giliau į klausimo esmę apie politines sąsajas, prie kurių priklauso ir Ordino augimo problema, ir sužinoti apie juose dalyvavusius asmenis. Daugelį jų galų gale pavyksta identifikuoti, todėl galima daryti kai kuriuos socialinius ir istorinius apibendrinimus. Tai galima pasakyti apie ankstyvąją Vokiečių ordino Heseno balijos istoriją, taip pat apie grupę asmenų, kurie ankstyvuoju Vokiečių ordino Tiuringijos balijos gyvavimo laikotarpiu minimi kaip Ordino dovanotojai bei jo nariai.

Abiem atvejais kalbama apie fenomenus, kurie tokiu pačiu arba panašiu būdu pasireikšdavo ir kitose imperijos vietose, o ankstyvuoju laikotarpiu ir kitose Ordino balijose. Paprasčiausiai Tiuringijos balijos

Ordino narių ir įkūrėjų klausimas yra geriau ištirtas nei kitų regionų. Heseno balija remiamasi todėl, kad yra išlikę daug jos dokumentų ir ji daugiau nagrinėta nei kitos. Ši balija įdomi dar ir tuo, kad čia aiškiai pasireiškė Štaufenų, kuriuos mes jau minėjome kalbėdami apie Palestiną ir apie kuriuos dar bus rašoma kitame skyriuje, veikla, susijusi su Vokiečių ordinu. Be to, čia susiduriame su nepaprasta moterimi – su šventąja Elzbieta. Jos dėka šios imperijos teritorijoje esančios Ordino balijos istorija yra ypač įdomi ir įsidėmėtina.

Vokiečių ordino istorija Heseno žemėje prasideda minėtuoju Reichenbacho bažnyčios dovanojimu 1207 m., taigi labai anksti ir tais laikais, kai Ordinas, kaip matėme, dar buvo beveik bereikšmis, ir būtent dėl to, kad Štaufenų dinastijos karalių pozicijos buvo silpnos. Tuo laiku Vokiečių ordinas Vokietijoje buvo beveik nežinomas, todėl kyla klausimas, kaip grupei Šiaurės Heseno žemės grafų kilo mintis apdovanoti kaip tik šią, o ne kitą dvasinę bendruomenę.

Tai paaiškinti galėtume nebent tuo, kad dovanojama buvo Štaufenų karaliaus aplinkoje. Pats dovanojimo aktas įvyko karaliaus Pilypo Švabiečio dvaro tarybos metu. Beje, šiame susirinkime buvo nustatytas dydis mokesčio, teksiančio joanitams ir tamplieriams jų kovai prieš pagonis Šventojoje Žemėje. Pilypas Švabietis prieš metus buvo leidęs Vokiečių ordinui perimti imperijos lenus iš dovanotojų ir buvo paėmęs Ordiną į savo globą. 1207-ųjų metų dokumente pirmuoju paminėto dovanotojo brolis landgrafas Hermanas Tiuringietis buvo vienas iš kunigaikščių, kurie 1198 m. kovo mėnesį Akone vykusio susirinkimo metu prašė popiežių pakelti vietinę vokiečių špitolę į riterių ordiną. Landgrafas Hermanas minimas ir tarp 1207-ųjų metų dokumento liudininkų.

Tačiau šis dovanojimo aktas, kaip jau minėta, turėjo ir abejotiną pusę. Apie tai sprendžiame iš Mainco arkivyskupo įsikišimo. Vokiečių ordinas paprašė vyskupo, kadangi Reichenbachas buvo jo vyskupijoje, patvirtinti dovanojimo aktą. Arkivyskupas tai atliko 1211 m. vasario 25 d. Tuoj po to vyskupas nusprendė, kad geriau jis to nebūtų daręs. Turime jau kitą dieną paruoštą vyskupo dokumentą, kuriame ilgoje naracijoje – taigi dokumento dalyje, nurodančioje ypatingas aplinkybes, kuriomis buvo priimtas dokumente pateiktas sprendimas, – dėsto-

ma, kad grafai, 1207 m. padovanoję Ordinui Reichenbacho bažnyčią, prieš keletą metų buvo pavertę ją moterų konventu. Per karą jis nors ir buvo sugriautas, tačiau bažnyčios ir jos turtų valdymo teisės priklausančios dabar jam, arkivyskupui. Todėl jis nepripažįstąs grafų dovanojimo. Kartu arkivyskupas savanoriškai padovanojo bažnyčią Vokiečių ordinui savo vardu.

1207-ųjų metų dovanotojai, nors 1211 m. ir dezavuoti, liko ir toliau naujojo Ordino rėmėjais. Greitai vieną iš jų sutinkame paminėtą kaip dovanojimo, kurį Ordinui parengė kitas kilmingasis, liudininką. Ordino nuosavybe turtas tapdavo ir kitais būdais. 1219 m. Ordinas jau įsikuria Reichenbache. Minimi du ten gyvenantys Ordino broliai. Kontekstas, kuriame tai padaryta, yra tipiškas riterių ordinui. Friclaro miesto, esančio už keleto kilometrų nuo Reichenbacho, gyventojas raštu pareiškę, kad jis skolingas abiem Ordino broliams Reichenbache pinigų ir kaip užstatą jis užrašęs du namus Friclare, kurie po keleto savaičių pereis Ordinui, jeigu jis iki to laiko negrąžinsiąs pinigų.

Toks kontekstas yra tipiškas riterių ordinams, nes jie dažnai skolindavę pinigų. Mus tai galėtų stebinti, nes Bažnyčia Viduramžiais, remdamasi Senojo Testamento pavyzdžiu, griežtai draudė skolinti pinigų už procentus. Esant draudimui, buvo rasta ir kelių šį draudimą apeiti; populiariausias iš jų buvo žemės sklypo užstatymas už kreditą. Taip pajamos, gautos iš įkeistojo sklypo, priklausydavo pinigų skolintojui ir atlikdavo procentų funkciją. Jau nuo brandžiųjų Viduramžių gyvavo kapitalo rinka. Turintieji ganėtinai pinigų arba užstatyti tinkančios žemės galėdavo dalyvauti šioje rinkoje. Riterių ordinai, galėdami pardavinėti atleidimus nuo dalyvavimo kryžiaus žygiuose, visada turėdavo dideles grynųjų pinigų sumas, leidusias jiems aktyviai dalyvauti kreditų rinkoje. Nenuostabu, kad ką tik įkurti Vokiečių ordino namai Reichenbache minimi jau 1219 metais, kaip kreditų suteikėjas ir žemės pirkėjas.

Po pusmečio, 1219-ųjų vasarą, ir po metų sužinome apie tolesnį šių Ordino namų ir jo turtų augimą. Grafas Henrikas Reichenbachietis, kuris buvo paminėtas tarp dovanotojų 1207 m., pats įstojo į Ordiną ir ta proga, sutaręs su trimis savo sūnumis, perdavė Ordinui šešis kaimus. Po metų tėvo pavyzdžiu pasekė ir vienas iš sūnų ir padovanojo dar du kaimus.

Taigi Vokiečių ordino namai Reichenbache gauna teisę valdyti aštuonis kaimus su jų gyventojais ir pasisavinti šių kaimų duodamas pajamas.

Toks dovanojimo procesas dažnai turėdavo dvi puses. Pirma, galima pasakyti, kad dovanotojas pakylėja savo dovanas kiek galėdamas ir įteikia jas pačiam Dievui arba jam tarnaujančiai dvasinei bendruomenei. Antra, šį dovanojimo procesą galima paaiškinti tuo, kad pats dovanotojas, įstojęs į apdovanotąją dvasinę bendruomenę, vėl pradeda naudotis visomis padovanotosiomis gėrybėmis. Ypač kai dovanotojas yra senas, tokį dovanojimo aktą norisi traktuoti kaip užmokestį už rūpinimąsi senatvėje.

Žinoma, net ir tuo atveju, kai toks aktas įvykdavo be jokio išskaičiavimo – vien iš pamaldumo, dovanojimas turėdavo būti rūpestingai įformintas, nes pagal vokiečių paprotinę teisę, žemės sklypas, šiuo atveju padovanotieji kaimai, buvo traktuojama ne kaip vieno asmens privati nuosavybė ir negalėjo būti jo vieno vardu dovanojama. Todėl abiejuose dovanojimo aktuose užfiksuota, kad dovanotojai užsitikrinę savo artimiausių giminaičių pritarimą. Senasis grafas patvirtino, kad jo žmona ir abu sūnūs, nepriklausantys Ordinui, su tuo sutiko. Vienas iš tų sūnų, Gotfridas, tuomet, matyt, buvęs labai jaunas. Pirmajame dokumente jis vadinamas *scolaris*, t. y. mokiniu, matyt, jis lankė vienuolyno mokyklą. Jeigu grafo sūnus Gotfridas lankė tokią mokyklą, tai galima manyti, kad tėvas jį rengė dvasininkų luomui.

Vis dėlto šis grafas Gotfridas iš Reichenbacho netapo šventiku, ir dovanojimo rašto, surašyto 1219–1220 metais, garantija pasirodė esanti nepakankama. Kai minėtasis *scolaris* užaugo, tarp jo ir jo vyresniojo pasaulietiniame gyvenime likusio brolio įvyko konfliktas. Vyresnysis brolis suėmė jaunesnįjį, buvusį *scolaris*. Tačiau šiam pavyko pabėgti ir jis rado prieglobstį Vokiečių ordino namuose Reichenbache. Matome, kad dovanotojai galėdavo ir tokiais tikslais pasinaudoti dvasinio ordino namais. Vėliau Gotfridas iš Reichenbacho dėjo pastangas užginčyti 1219–1220 metais surašytą dovanojimo aktą, nes tuo metu jis buvęs vaikas. Mums nežinomos smulkmenos apie tai, kaip jam sekėsi, nes yra išlikęs tik šio konflikto pabaigą patvirtinantis dokumentas. Tai 1243 m. datuotas raštas, kuriame grafas tvirtinąs, kad anas dovanoji-

mas įvykęs be jo pritarimo, taigi jis negalioja, bet dabar jau išreiškiąs savo pritarimą. Labai norėtume žinoti, kodėl taip įvykę, gal grafas turė-jęs kokios atsakomosios naudos iš to, tačiau tai sužinoti nepavyko. Dokumento arenga suformuluota labai sklandžiai. Joje sakoma: „Mes siekiame taikos ir sutarimo, o kartu norime to suteikti visiems, bet visų pirma dvasininkams“. Kas paskatino dokumento autorių tokiam kilniadvasiškumui, jis nepasako.

Šis nutylėjimas šaltiniuose nėra toks reikšmingas, nes Ordino namai Reichenbache vėliau neturėjo didesnės reikšmės. Jiems plėstis trukdė netoliese atsiradusi kita Vokiečių ordino valda, kuri, susiklosčius aplinkybėms, labai sparčiai augo. Ši antroji Ordino valda Šiaurės Hesene, Marburgo balija, traukė prie savęs visas kitas valdas, kurios antraip būtų pradėjusios burtis apie Reichenbachą.

Kalbėdami apie Vokiečių ordino namus Marburge, jau turime reikalą su kitu socialiniu sluoksniu bei kitu regionu. Reichenbache kalba ėjo apie vieną kilmingo, bet ne per daug garsaus grafo šeimos nebaigtą iki galo tvarkyti turto perdavimą. Marburge susiduriame su garsia imperijos kunigaikščių šeima ir jų santykiais su Ordinu. Marburgas buvo įkurtas Tiuringijos landgrafų. Tai ta pati dinastija, kurios atstovus jau sutikome Reichenbache. Apie aukštą šios giminės rangą liudija tai, kad viena imperatoriaus Fridriko Barbarosos sesuo buvo ištekėjusi už Tiuringijos landgrafo, o vienas iš šios santuokos anūkų vėlyvaisiais Fridriko II laikais buvo išrinktas net antikaraliumi.

Tiuringijos landgrafai asmeniškai dalyvavo kuriant Vokiečių ordiną Šventojoje Žemėje. Jie jau iš pat pradžių apdovanojo Ordiną, o kiti Tiuringijos kilmingieji suteikė jam labdaringų įmokų. Kilmingiausias tarp jų buvo imperatorius Fridrikas II.

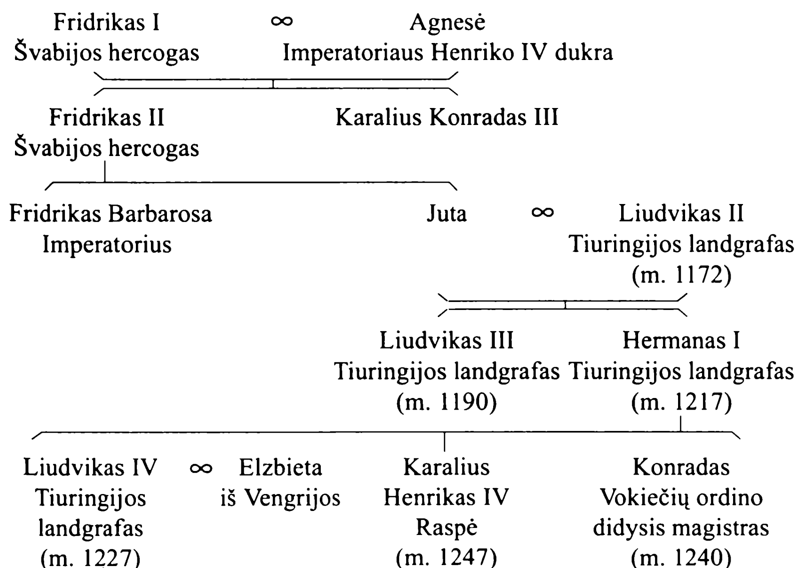
Artimi ryšiai tarp landgrafų ir Štaufenų, gal net giminės tradicija, visų pirma glaudūs ryšiai su Vokiečių ordinu lėmė landgrafo Liudviko IV dalyvavimą arba ketinimą dalyvauti kryžiaus žygyje, kurį organizuoti pagal 1225 m. sutartį su popiežiumi įsipareigojo imperatorius Fridrikas II. Šioje sutartyje imperatorius pažadėjo iki 1227-ųjų metų surengti kryžiaus žygį ir savo lėšomis apginkluoti 1000 riterių.

Surinkti šiuos riterius buvo pirmaeilė didžiojo Ordino magistro Her-

mano Zalcos užduotis. Jam, pagal kilmę esančiam Tiuringijos ministerialu, pavyko palenkti į savo pusę Tiuringijos landgrafą, kilmingiausią iš pasaulietinių kunigaikščių, kuris pagaliau išsirengė į šį žygį. Tiesa, tai buvo padaryta ne vien gražiais žodžiais. Tiuringijos landgrafas gavo labai didelę pinigų sumą ir užsitikrino Meiseno markgrafystės paveldėtojo teises. Tačiau tai buvo ne vienintelis sandoris, kurį sudarė šis valdovas prieš išvykdamas į žygį, o kartu ir ne vienintelis jo pasiekimas.

Naudinga jam buvo ir tai, kad įsipareigodamas dalyvauti žygyje, paimdamas kryžių, jis, galima sakyti, paralyžiavo savo pagrindinį vietinį politinį konkurentą – Mainco arkivyskupą. Kaip kryžiaus žygio dalyvis landgrafas įgijo ypatingą bažnytinės teisės teikiamą apsaugą. Mainco arkivyskupas negalėjo jam nieko padaryti. Iš jo buvo atimta galimybė apmokestinti tos žemės dvasininkus tuo laikotarpiu, kol landgrafas (žemės valdovas) būdavo išvykęs. Landgrafas pasirūpino, kad popiežius tokią teisę suteiktų kryžiaus žygių pamokslininkui Konradui Marburgiečiui, jau kurį laiką gyvenusiam jo dvare.

GENEALOGINĖ SCHEMA

Po landgrafo mirties (Liudvikas IV mirė Pietų Italijoje nuo epidemijos, kaip ir tūkstančiai kryžiuočių, susibūrusių uostų teritorijose, kur buvo siaubingos antisanitarinės sąlygos) Konradas Marburgietis tapo jo našlės Elzbietos dvasiniu ir politiniu patarėju. Čia kalbama apie Elzbietą iš Vengrijos, karaliaus, kurį jau sutikome tarp Ordino rėmėjų, dukterį. Po keleto metų ji buvo paskelbta šventąja.

Elzbieta visokeriopai stengėsi moteriai įmanomais būdais prisidėti prie kryžiaus žygio sėkmės. Ji prisiekė, jei taps našle, neištekėti, kartu davė griežto pasninko įžadus. Šie iškilmingi įžadai yra vienas iš ženklų, liudijančių, kad Elzbieta praktikavo tuo metu dar naujas ir nežinotas pamaldumo formas, t. y. aktyvų religingumą, kuris buvo svetimas ankstesnėms didikų kartoms. Atskirai tai sunku įvertinti, nes turimi šaltiniai yra parašyti autorių, jau žinojusių tolesnę Elzbietos istoriją, kuri tuoj po mirties buvo paskelbta šventąja. Tai žinodami autoriai negalėjo atsispirti pagundai būti pranašais atbuline data ir stengėsi grafienės gyvenimą nuo pat pradžių vaizduoti kaip logišką šventumo siekimą. Tačiau mums svarbu bent jau paminėti šios moters tikrai nepaprastą religingumą, ypač kai kalbama apie politinį kontekstą, į kurį pateko šio pamaldumo rezultatai.

Kai Elzbieta sužinojo apie landgrafo mirtį, ji tvirtai pasiryžo įvykdyti duotąjį pažadą, bet to jai atrodė per maža. Ji sumanė atsisakyti dvaro rūmų blizgesio, t. y. tų rūmų, kuriuos mes dar iš ankstyvosios rūmų poezijos pažįstame kaip Viduramžių riterių kultūros centrus. Ji norėjo gyventi vien dvasiniu gyvenimu, padėti vargšams ir būti labai asketiška. Jos dvasinis vadovas buvo Konradas Marburgietis, uždraudęs jai, be kita ko, naudotis pajamomis, gaunamomis iš neteisėtų mokesčių. Jos artimieji negalėjo to suprasti ir dėl visiškai suprantamų priežasčių atsisakė atiduoti jai, kaip našlei, priklausantį turtą. Mat mirusio landgrafo kryžiaus žygis smarkiai išeikvojo giminės turtus. Taip susiklosčius aplinkybėms buvo aišku, kad pamaldžioji grafienė iššvaistys dalį turtų, pavyzdžiui, išdalins neturtingiesiems, kas atitiktų jos dvasią, tačiau prieštarautų ano meto teisei, pagal kurią žemė negalėjo būti privati nuosavybė, todėl Elzbieta į savo, kaip našlės, turtą turėjo tik naudojimosi teisę. Ji neturėjo teisės jos dovanoti kam nors, kad ir neturtingiesiems.

Galiausiai Elzbieta paliko Vartburgą ir išvažiavo į Eizenachą, netoliese esantį miestą ir tarsi protestuodama paliko savo įprastinę aplinką. Naujoji jos pasirinkta aplinka buvo, žinoma, ne pats miestas. Ji teieškojo sąlygų gyventi pagal savo religinį pašaukimą kur nors vienuolyne arba kur kitur vienatvėje. Tačiau ir šis pasirinkimas buvo iš jos vėliau atimtas, nes jos dėdė, Bambergo vyskupas, sulaikė ją, siekdamas ją vėl sutuokti. Netrukus Elzbieta pasinaudojo tuo, kad buvo laidojami jos vyro palaikai, ir pabėgo nuo dėdės.

Galiausiai buvo rastas kompromisas ir giminės perdavė jai, kaip našlei, dalį turto grynais pinigais, pridėdami ir žemės valdą, esančią šiauriau Marburgo miesto.

Dabar Elzbieta galėjo daug veiksmingiau padėti vargšams ir nelaimės ištiktiesiems. Savo lėšomis ir savo žemėje ji įkūrė špitolę ir kartu su dviem kitomis dvaro damomis tapo špitolės seserimis, pereidamos kartu į dvasinį luomą. Špitolės viršininku, matyt, bus buvęs Konradas Marburgietis. Špitolės tuo metu buvo kuriamos daugelyje tokių miestų kaip Marburgas arba šalia jų. Tačiau Elzbietos įkurtoji daug kuo skyrėsi nuo kitų.

Marburgo špitolė buvo pašventinta Pranciškaus Asyžiečio garbei. Jis buvo pagrindinis tuo metu gimstančio naujojo pamaldumo, reikalaujančio sekti Kristumi, atstovas. Ką tik, 1228 metais, jis buvo paskelbtas šventuoju. Marburgo špitolinė bažnyčia, kiek žinoma, buvo pirmoji šiauriau Alpių, pašventinta pranciškonų ordino įkūrėjo garbei. Šio patrono pasirinkimas nebuvo atsitiktinis. Elzbieta, kaip ir Pranciškus Asyžietis, atsisakė savo paveldėtosios kilmės, pasirinko neturtą ir aukojimąsi vargšams, dalino jiems pinigus, slaugė ligonius ir patraukė savo pusėn daugybę žmonių. Elzbieta pati asmeniškai ėmėsi šios slaugos ir sukėlė didelę ano meto žmonių nuostabą.

Pati špitolė, tiesą pasakius, liko finansiškai neaprūpinta. Dalį grynųjų pinigų, kuriuos gavo Elzbieta, surijo statyba, o kitus ji išdalino vargšams. Nebuvo garantijos, kad naujoji špitolė ilgai išsilaikys. Tikėtina, kad apie Elzbietą susibūrusios ir savo ateitimi besirūpinančios moterys bus ištarusios žodžius, užfiksuotus vėliau surašytuose ir iki šiol išlikusiuose hagiografiniuose pranešimuose. Moterys sakiusios, kad

Elzbieta kaupianti sau asmeniškai religinius nuopelnus kitų asmenų, kartu su ja aptarnaujančių Marburgo špitolę, sąskaita. Juk kai Elzbieta mirsianti, tai atvykę giminaičiai išvaikysią jos bendražyges kaip veltėdes. Iš tiesų buvo neaišku, kas laukia špitolės: ar ji gyvuos ilgai, ar bus tik kilmingos damos nepaprasto pamaldumo trumpalaikis rezultatas.

Elzbieta nespėjo išspręsti šio klausimo. Praėjus trejiems metams nuo jos įsikūrimo Marburge, 1231 metais, būdama 24-erių, ji mirė.

Jeigu giminaičiai būtų elgęsi taip, kaip apie juos manė ką tik minėtos Elzbietos bendražygės ir kam jie turėjo visišką teisę, nes Elzbietai priklausė ne nuosavybės, o tik naudojimosi teisė į Marburgo žemę, kur ji buvo pastačiusi špitolę, tai jie būtų susidūrę su dideliais sunkumais. Tiesiog uždaryti špitolę, matyt, jau buvo neįmanoma.

Tuo metu grėsė pavojus, kad atsiras kiti šios globos misijos vykdytojai, o tai veikiausiai būsią joanitai. Netoli nuo Marburgo jie turėjo savo valdą, ir Elzbieta tikriausiai buvo ketinusi perduoti špitolę jų nuosavybėn. Tai, ko gero, būtų buvę prasminga. Joanitai, nors ir būdami riterių ordino nariai, nepamiršo savo špitoliškosios kilmės ir iki šiol rūpinosi ne viena prieglauda.

Joanitų ordino stiprėjimas buvo nepalankus grafams. Vykdydami Štaufenams palankią politiką, jie negalėjo palaikyti šio ordino, o ir jų pačių interesai nevertė stiprinti ordino, kuris nuo jų nepriklausė ir kurį rėmė jau minėtas teritorinis ir politinis landgrafų priešininkas – Mainco arkivyskupas. Mainco arkivyskupai ir Tiuringijos-Heseno landgrafai nuolat kovojo tarpusavyje už žemes, ir tai pasakytina tiek apie Tiuringiją, tiek ir apie Šiaurės Heseną. Jei viena pusė pasistatydavo pilį, tai priešininkas ant artimiausios kalvos statydavo savo pilį. Įkūrus vienai pusei miestą, kita pusė įkurdavo konkuruojantį miestą netoliese tikėdama, kad jų miestas nustelbs priešininką arba kada nors susiklostys galimybė sugriauti konkurento miestą. Ir tuo būdavo pasinaudojama. Antai landgrafas Konradas, šventosios Elzbietos svainis, 1223 m. sudegino vyskupiškąjį Friclaro miestą.

Taigi joanitams negalėjo būti leista sparčiai augti. Nepalankesnė situacija šiam ordinui susidarytų ne panaikinant šią špitolę, o perduodant ją kitai dvasinei bendruomenei.

Panaikinti Marburgo špitolę trukdė ir tai, kad tuoj po Elzbietos mirties prie jos kapo rinkosi sparčiai auganti paliegėlių ir neturtėlių minia. Jie meldėsi ir tikėjosi stebuklų, kurie greit ir įvyko. Marburgo špitolė ir Elzbietos kapas tapo keliaujančių maldininkų lankymo vieta ir kasdien vis plačiau sklido garsas, kad čia palaidotoji, t. y. Elzbieta, laikytina šventa.

Mirusiojo paskelbimas šventuoju XIII a. pradžioje nebuvo toks paprastas procesas, neužteko vien šio asmens pamaldumo bei maldininkų lankymosi prie jo kapo. Tuo metu jau buvo susidariusios formalios paskelbimo šventuoju taisyklės. Tik popiežius turėjo teisę priimti sprendimą paskelbti ką nors šventuoju.

Dvasiškasis Elzbietos vadovas ir špitolės viršininkas Konradas Marburgietis rūpinosi Romoje savo globotinės kanonizavimu, tačiau nesėkmingai. Mums ne visai aišku, kodėl jis nepasiekė savo tikslo. Tikriausiai bus padaręs procedūrinių klaidų. Gali būti, kad jam tuos tikslus įgyvendinti kliudė Mainco arkivyskupas. Vėliau Konradas Marburgietis tapo inkvizitoriumi, t. y. pirmuoju specialiu eretikų persekiotoju Vokietijoje, o 1233 m. grupė kilmingųjų jį nužudė po to, kai eretikų jis ėmė ieškoti ir tarp kilmingųjų.

Sėkmė nusišypsojo tik Elzbietos svainiui, jau minėtam Mainco arkivyskupo politiniam ir teritoriniam priešininkui landgrafui Konradui. Jis ankstyvą 1234-ųjų metų pavasarį išvyko į Italiją ir ten kalbėjosi su popiežiumi, imperatoriumi bei didžiuoju magistru Hermanu Zalca. Šio pokalbio rezultatas – popiežiaus įsakymas perduoti špitolę Vokiečių ordinui, bet prieš tai grafas ją perleido popiežiui. Tai dar ne viskas. Metų pabaigoje pats grafas su devyniais kilmingaisiais ir dviem šventikais įstojo į Vokiečių ordiną. Tai įvyko Elzbietos trečiųjų mirties metinių išvakarėse. Ši data buvo pradėta minėti kaip šventosios pagerbimo diena, nes kitais metais buvo užbaigtas ir Elzbietos paskelbimo šventąja procesas. 1235 m. per Sekmines nepaprastai iškilmingos ceremonijos metu popiežius paskelbė landgrafienę šventąja. Ceremonijoje dalyvavo ir jos brolis, o nuo šiol ir Ordino brolis Konradas. Dideles šventės išlaidas padengti padėjo ir Vokiečių ordinas.

Nekyla abejonės, kad visa tai buvo suplanuota ir paruošta. Elzbietos

giminaičiai apsisprendė ne tik palikti gyvuoti jos kūrinį, bet pastarąjį dar ir plėtė, dovanodami taip pat kitus savo turtus bei pinigus.

Kainavo ir pats landgrafo įstojimas į Ordiną, kadangi Konradas turėjo sumokėti skolas. Mat Ordino taisyklės draudė priimti prasiskolinusius asmenis.

Ilgą laiką buvo manoma, kad landgrafo įstojimas į Ordiną esąs jo atgaila už Friclaro sugriovimą, o jo kelionė į popiežiaus dvarą ankstyvą 1234 m. pavasarį buvo piligrimiška dėl šios nuodėmės. Tačiau iš tiesų buvo ne taip. Mes negalime nustatyti, ar įstoti į Vokiečių ordiną landgrafą paskatino tokio pobūdžio individualios priežastys. Vis dėlto krinta į akis tai, kad kaip Ordino brolis jis turėjo antspaudą, kuriame pavaizduotas Pauliaus atsivertimas ir užrašyti ta proga pasakyti Kristaus žodžiai būsimam apaštalui: *Saule quid me persequeris* („Sauliau, kodėl tu mane persekioji?"). 1238 m. Friclare Konradas leido save viešai nuplakti kaip nusidėjėlį, o ant antkapio, esančio Elzbietos bažnyčioje Marburge, jis pavaizduotas su rykšte rankoje. Bet ir šių faktų negalima laikyti neginčytinais jo religinio atsivertimo liudytojais. Net jei taip ir būtų, tai vis tiek nėra pagrindo atmesti kitų priežasčių, galėjusių lemti Tiuringijos grafo prielankumą Marburgo špitolei ir Vokiečių ordinui.

Buvo taip pat spėjama, kad landgrafo įstojimas į Ordiną buvęs imperatoriaus politikos dalis, t. y. imperatoriaus Fridriko II bandymas sutrukdyti patekti Ordinui popiežiaus įtakon, juolab kad 1234 m. prūsiškosios Ordino žemės atiteko popiežiui. Praėjus dar dvejiems metams, arba metams po Elzbietos kanonizavimo, imperatorius nedviprasmiškai parodė susidomėjimą naująja šventąja, Tiuringijos landgrafu bei Vokiečių ordinu. 1236 m. gegužės 1 d. Marburge buvo iškasti Elzbietos palaikai, t. y. jie buvo išimti iš karsto ir perkelti į relikvijų skrynią, kad juos vėliau būtų patogu garbinti.

Tokia ceremonija Viduramžiais niekad nebūdavo tik religinis aktas. Ne išimtis ir Elzbietos palaikų perlaidojimas. Tai akivaizdžiai matome vien pažvelgę į šventės dalyvių sąrašą, kuriame, be tūkstančių mums nieko nesakančių vardų, yra daug kunigaikščių bei Kelno, Mainco, Tryro ir Bremeno arkivyskupai, paminint tik kilmingiausius dvasinius kunigaikščius. Kilmingiausias tarp pasauliečių buvo pats imperatorius

Fridrikas II, kuris, pasinėręs į itališkąją politiką ir ilgai išbuvęs svetur, 1235-ųjų metų pavasarį sugrįžo į Vokietiją, kad numaldytų savo sūnaus Henriko pyktį. Sugrįžo jis be kariaunos, bet kartu su pasakišku dvaru, kuris apstulbino ano meto kronikininkus, nes Fridriką supo etiopai ir saracėnai bei gausybė laukinių žvėrių. Buvę tai ne įprastos meškos ir elniai, kuriuos savo pilių požemiuose laikė daugelis šiaurės kunigaikščių, bet leopardai, kupranugariai bei drambliai.

Viena iš sustojimo vietų imperatoriaus triumfo kelionėje buvo Marburgas. Kilmingiausias šventosios perlaidojimo ceremonijos dalyvis Fridrikas II pagerbė ją, t. y. jos bažnyčios lobyną, brangiomis dovanomis: auksine taure ir savo karūna. Tai tikras nusižeminimo aktas, kai valdovas nusiima karūną prieš šventąją, o kartu ir politinė demonstracija tos bažnyčios, jos valdovų, t. y. Vokiečių ordino, o kartu ir Tiuringijos landgrafo labui.

Nesunku pamatyti šio įvykio padarinius: tuo pačiu laiku Vokiečių ordinas pradeda įsitvirtinti Prūsijoje ir sukuria čia naują valdymo centrą. Į šį procesą imperatorius buvo įtrauktas ne mažiau už popiežių. Dalyvavo jame ir Tiuringijos landgrafai. Prieš kelis metus Fridrikas II buvo suteikęs jiems lenus tuo metu dar užkariautinoje Prūsijos teritorijoje, kaip mums žinoma iš vienos patikimos kronikos.

Atsiveriant tokioms didelėms apibendrinimų perspektyvoms, reikia būti nepaprastai atsargiems. Deja, nereti atvejai, kai istorikai iš pavienių pranešimų ar detalių išaudžia plačiausias išvadas, susižavi neteisingais padarinių traktavimais. Nepaisant šio perspėjimo, turbūt galima sakyti, kad prieš pat XIII a. vidurį Ordinas buvo pradėjęs tapti tiuringiškuoju imperatoriaus Ordinu, nes imperatorius ir landgrafai bendrai siekė pajungti augantį šios dvasininkų bendrijos potencialą savo šeimų interesams, skatinti jį ir kartu gauti iš to didesnę naudą.

Landgrafams atrodė tai pavyksią. Marburgas turėjęs tapti Ordino centru. Jau prieš Elzbietos kanonizavimą atvyko daug piligrimų. Dabar savo kelionės tikslu jį pasirinkdavo dar didesnis jų skaičius. Atvykstantieji atsinešdavo aukojimui daug dovanų, kurias galima pamatyti ir šiandien. Iš to, ką paaukojo Marburgui popiežiaus nuodėmių atleidimo privilegijos paskatinti piligrimai, buvo pastatyta Elzbietos bažnyčia.

Tai didelis dvibokštis ankstyvosios gotikos statinys. Toks grynas šio stiliaus statinys Vokietijoje dar yra tik Tryre. Panašios gotikinės bažnyčios Vokietijoje buvo statomos labai ilgai, todėl per tą laiką pasikeisdavo statybų planai. Marburge viskas vyko kitaip. Elzbietos bažnyčia yra ne tik viena ankstyviausių, bet ir viena greičiausiai pastatytų gotikinių Vokietijos bažnyčių. Ji buvo pašventinta 1283 m. Tuo metu buvo neužbaigti tik bokštai. Ši statyba yra įsidėmėtinas faktas apie keliaujančiųjų į šventąsias vietas srauto dydį bei apie apylinkių kilminguosius, kurie, sekdami landgrafų pavyzdžiu, labai gausiai aukojo. Kartu ji liudija ir dosnias pačių landgrafų investicijas. Įstojimo į Ordiną proga Konradas paaukojo pinigų trylikos dvasininkų algoms Marburgo špitolėje. Ordino gyvenime tai buvo neįprastas skaičius, rodantis, kad čia buvo kuriami dideli planai dėl piligrimystės, o gal net ir paties Vokiečių ordino centro.

Dėl to 1236 ir 1237 metais Marburge įvyko du svarbūs Ordino pasitarimai. Juose priimti reikšmingi nutarimai dėl Ordino įtakos plėtimo Livonijoje ir jo susijungimo su tenykščiu Kalavijuočių ordinu.

Po dvejų metų mirė didysis magistras Hermanas Zalca, kilęs taip pat iš Tiuringijos, buvęs landgrafų ministerialas. Jo įpėdiniu, penktuoju Ordino magistru, išrenkamas Konradas, kuris didžiųjų magistrų eilėje pavadinamas Konradu Tiuringiečiu. Tai tas pats Elzbietos svainis ir buvęs Tiuringijos landgrafas, kuris prieš penkerius metus įstojo į Ordiną. Ir kiti du kilmingieji, tapę kartu su juo Ordino broliais, padarė panašią karjerą.

Vienas iš jų, Hartmanas Heldrungenas, taip pat tapo didžiuoju magistru (1274–1283), o kitas – Ditrikas Griuningenas tapo Ordino atstovu Livonijoje, kurią Ordinas įsigijo minėtųjų Marburgo sprendimų dėka. Ditrikas Griuningenas tapo Livonijos, po to Vokietijos magistru (magistru imperijoje) (*Deutschmeister*), t. y. Ordino valdų imperijoje vyresniuoju, o galiausiai krašto magistru Prūsijoje.

Taigi visai neperdedama traktuojant, jog Ordinas tampa Tiuringijos landgrafų šeimyniniu ordinu. Bet šia linkme jis vystėsi tik keletą metų. Didysis magistras Konradas Tiuringietis mirė 1240 m., praėjus metams po to, kai buvo išrinktas magistru. Po dešimties metų mirė ir imperatorius Fridrikas II. Su jo mirtimi Štaufenų dinastija pateko krizėn. Vokiečių

ordinas ją pergyveno, bet baigėsi jo glaudus ryšys su landgrafais ir karališkąja-imperatoriškąja dinastija. Kartu išskirtinę vietą Ordino žemėse prarado ir Marburgas. Jis liko tik viena didžiausių Ordino valdų, taip pat piligrimystės vieta, bet jo pradžia žadėjo daugiau. Be abejonės, egzistuoja neatitikimas tarp galimybių, kurias teikė Ordinui „nuosava" sparčiai išpopuliarėjusi šventoji, ir tos vietos, kurią Ordine užėmė Elzbieta. Kaip galima spręsti, ji nebuvo Ordinui svarbiausia šventoji galbūt todėl, kad, jei taip galima pasakyti, turėjo atlaikyti Ordino patronės Marijos konkurenciją, o gal dėl to, kad Vokiečių ordinas, kaip ir kiti riterių ordinai, aktyviai nevykdė vien tam ordinui specifinės religinės praktikos.

Ryšiai tarp Ordino ir Tiuringijos landgrafo namų tapo efemeriški, ir nei popiežiui, nei imperatoriui nepavyko padaryti Ordino savo politikos įrankiu. Ordinas netapo ir atskirų dinastijų politiniu įrankiu. Antra vertus, jį, kaip ir bet kurią kitą dvasinę broliją, išlaikė šeimos, kurių nariai buvo į jį įstoję. Natūraliai kyla klausimas apie šių šeimų, išlaikiusių Ordiną, socialinę priklausomybę. Atsakymą į šį klausimą vėl galime pateikti pasinaudodami Tiuringijos pavyzdžiu.

Klausimas, kas išlaikė Ordiną, dovanojo jam žemių ir stojo į jį, gali atrodyti nereikalingas. Kas daugiau, jei ne riteriai ir kilmingieji, galėjo remti Ordiną?

Bet jau iš pirmosios skyriaus dalies aiškėja, kad Ordiną palaikė įvairaus socialinio rango asmenys: landgrafai, kaip Konradas Tiuringietis, kilmingos dinastijos, kaip Cygenhaino grafų, paprasti lenininkai, taip pat dar žemesnių sluoksnių atstovai, pavyzdžiui, Hermanas Zalca.

Hermanas Zalca buvo ministerialas, taigi tuo laiku beveik nelaisvasis; tiesa, jis priklausė sluoksniui, kuris tuo metu greitai perėjo iš nelaisvųjų į žemutinę bajoriją. Šio iškilimo akstinas buvo nauja riterių sąvoka, atsiradusi kryžiaus žygių laikotarpiu.

Riteriai, šia nauja prasme ypatingos etikos riteriai su savitu garbės ir pareigos kodeksu, buvo ne vien bajorai ar kunigaikščiai, bet taip pat daugybė ministerialų. Riterio įšventinimas sujungė kunigaikščius, bajorus ir ministerialų kilmės riterius. Dėl to ribos tarp šių socialinių sluoksnių nebuvo tokios ryškios, tą pačią reikšmę turėjo kunigaikščių, bajorų bei ministerialų bendra priklausomybė Vokiečių ordinui.

Hermano Zalcos ir kitų didžiųjų magistrų, kilusių iš ministerialų ir pasiekusių kunigaikščių rangą, pavyzdžiai rodo, kad riterių ordine senieji luominiai skirtumai nyko ypač greitai.

Bet kyla klausimas, ar Hermano Zalcos ir kai kurių kitų iškilimas nėra išimtis. Dar tiksliau būtų klausti: iš kur, iš kokių sluoksnių, šeimų kilo Vokiečių ordino nariai?

Jeigu šis klausimas taikomas paskutiniams Viduramžių dešimtmečiams, laikotarpiui apie 1500 m., į jį lengva atsakyti, kadangi apie 1500 m., norint tapti Ordino riteriu, reikėjo būti kilmingu, įrodyti savo kilmę. Tokių įrodymų pavyzdžių iš to laiko yra išlikę labai daug. Bet šis formalus įrodymas, vadinamasis protėvių patikrinimas, t. y. kai kiti turėjo priesaika patvirtinti stojančiojo protėvių kilmingumą, susiformavo tik XV a. Tik nuo tada tokie įrodymai buvo būtini Vokiečių ordinui kaip ir kitoms dvasininkų bendrijoms, visų pirma kilmingųjų kapituloms ir kolegiatams. Prieš tai tokie formalūs aktai nebuvo būdingi. Todėl negalime tikėtis rasti šaltinių, kuriuose būtų konkrečiai pasakyta, kokios kilmės buvo tie žmonės, kurie priklausė Vokiečių ordinui.

XIII–XIV a. Ordino riterių kilmės klausimo negalima išspręsti kitaip, kaip ieškant duomenų apie kiekvieno Ordino riterio, vyro po vyro, kilmę, t. y. būtina tyrinėti personalinę istoriją.

Toks darbas neatrodo labai patrauklus. Istorijos mokslui, ypač vokiečių, dažnai priekaištaujama, kad jis per daug dėmesio skiria pavienių asmenų, vyrų, kurie kuria istoriją, tyrinėjimui ir t. t. Bet visiškai neatsižvelgiama į tai, jog šis priekaištas negali būti pritaikytas šiandieniniam istorijos mokslui, dar labiau – vadinamiesiems asmenų istorijos tyrimams. Mat asmenų istorijos tyrimai, arba klasikinės senovės mokslo terminu sakant prozopografija, nėra sumanyta kaip atskirų biografijų surinkimas, kaip dėmesio sukoncentravimas į iškilias asmenybes. Asmenų istorijos tyrimą domina ne tas nedaugelis, apie kuriuos žinoma daug, kuriems jau pagal tradiciją buvo atiduodama pirmenybė, bet daugelis kitų asmenų. Visi jie tyrinėjami ne tam, jog būtų galima parašyti išsamias jų biografijas. Tokius tyrėjus domina tik tam tikros biografinės datos, kad jas būtų galima įvertinti statistiškai. Asmenų istorijos tyrimas, paprasčiau sakant, yra pavėluoto gyventojų surašymo pavyzdys.

Visa tai gali pasirodyti labai paprastas užsiėmimas, nereikalaujantis jokio metodologinio pasirengimo. Tačiau personalinių grupių Viduramžiais tyrimas yra sudėtingas uždavinys, kadangi šaltiniai, jeigu jų apskritai yra, tokiai problemai spręsti yra nepritaikyti. Negalima pasakyti, kiek Ordino brolių būta konkrečiu metu ar tik viename konkrečiame regione. Šaltiniai nurodo mums tik kai kurių riterių vardus. Yra regionų, iš kurių išsibarstę šaltinių duomenys leidžia nustatyti santykinai didelį skaičių ordino riterių. Prie tokių priklauso Tiuringija.

Kaip jau sakyta, tam tikrose imperijos srityse Ordino teritorinė organizacija vystėsi laipsniškai. Šis procesas Tiuringijoje XIII a. 4-ame dešimtmetyje buvo pasibaigęs. Nuo 1236 m. jau buvo Tiuringijos balijos komtūras, kuriam priklausė 17 komendų ar Vokiečių ordino namų.

Iš Ordino brolių, kurie iki XIII a. pabaigos tuose namuose gyveno, 340 žinomi pagal vardus. Beveik pusės jų žinomi tik vardai. Jie buvo vadinami paprasčiausiai Konradais, Johanais ar Henrikais, be papildomų duomenų, pagal kuriuos juos būtų galima priskirti konkrečiai šeimai ar socialiniam sluoksniui. Nėra pagrindo manyti, kad iš kilmingų šeimų kilę Ordino riteriai negalėjo būti pavadinti vienu vardu, t. y. spėti, jog taip būdavo įvardijami tik žemos kilmės žmonės. Todėl beveik apie pusę iš tų 340 vardų nieko negalima pasakyti. Šių vardų savininkų neįmanoma grupuoti.

Tačiau lieka dar 176 Ordino broliai, kiek daugiau nei pusė, kurių pateikiami ne tik vardai, bet, kaip mes šiandien pasakytume, ir pavardės. Tačiau ir tai padeda ne kiekvienu atveju. Ką sužinome, jeigu Ordino riteris vadinamas ne Konradu, o Konradu Šunemanu. Tai padeda tik tada, jeigu antrasis vardas yra minimas ir kituose šaltiniuose, kai, kaip šiuo atveju, yra žinoma, jog taip buvo vadinama ir miesto tarėjų šeima Miulhauzene. Šiuo atveju galima manyti, kad miesto tarėjo šeimos narys buvo ir Vokiečių ordino konvento savo gimtajame mieste narys.

Daugeliu atvejų neturime tokių kaip šis šaltinių, leidžiančių tiksliai identifikuoti vardus. Todėl dar dalies iš 176 paminėtų vardų reikia atsisakyti. Ir šių „iškritusių“ vardų negalime labai sureikšminti. Jeigu apie juos šaltiniuose yra mažiau duomenų, negalima pasakyti, kad jie priklausė žemesnio socialinio sluoksnio šeimoms. Taigi iš didesniosios

dalies lieka tik 105 Ordino broliai, kuriuos galima sugrupuoti pagal socialinę padėtį.

9 broliai gimė 5 grafų šeimose (5 šeimoms priklauso 4, dviem taip pat vienas Ordino brolis), 11 brolių gimė iš 9 kilmingųjų šeimų (po 2 iš 2 šeimų, šiaip jau vienas Ordino brolis iš vienos atskiros šeimos). 18 brolių gimė iš 13 imperijos ministerialų šeimų (5 gimė 2 šeimose, kitur – vienas brolis iš vienos šeimos). 56 broliai kilo iš žemės kunigaikščių ministerialų (vienas Ordino brolis gimė vienoje šeimoje). 10 brolių gimė miestiečių šeimose. Iš viso yra 104 broliai. 105-asis Ordino riteris yra Burhardas Švandenas, 1283–1290 m. didysis magistras, prieš tai buvęs Tiuringijos komtūru. Jis kilęs iš Berno miesto tarėjo šeimos. Taigi jį būtų galima priskirti paskutiniajai grupei. Bet kartu yra žinoma, kad jo šeima buvo kilminga, t. y. jis gali būti priskirtas antrajai grupei. Jo pavyzdys rodo, kad nebuvo labai griežtų ribų tarp atskirų socialinių sluoksnių.

Pateikti skaičiai parodė, kad Ordino riteriai buvo skirtingos kilmės. Jie liudija dar daugiau. Daugiau kaip 50% Ordino riterių Tiuringijoje paskutiniaisias XIII a. dešimtmečiais, kiek galima nustatyti iš jų vardų ir juos socialiai sugrupuoti, buvo kilę iš vietinių ministerialų. Šios grupės taip pat nederėtų griežtai atskirti nuo imperijos ministerialų. Tam tikru mastu šiai kategorijai galima priskirti ir miestiečius, kadangi jie taip pat nebuvo kilmingi, ir daugelyje miestų tarėjai buvo kilę iš ministerialų. Jau pirmasis Vokiečių ordino magistras Valpotas Basenheimas (nuo 1198 m.) buvo iš tokios ministeriališkos kilmės miesto tarėjo šeimos. Toliau galima 20 (su Burchardu Švandenu 21) kilmingų Ordino brolių priešpriešinti 84 nekilmingiems, daugiausia iš ministerialų kilusiems broliams. Taigi Vokiečių ordiną, bent XIII a. antroje pusėje Tiuringijoje, galima vadinti institucija, kuriai atstovavo ministerialitetas arba žemoji bajorija, kuria tuo metu kaip tik ministerialai ir virto.

Išvadai, kuri buvo padaryta ištyrinėjus 105 asmenis iš 340, galima būtų prieštarauti, nes ji gauta neatsižvelgiant į tuos Ordino brolius, apie kuriuos nieko nežinome. Vis dėlto galime pasakyti, kad šie duomenys rodo realiai egzistavusį santykį. Kitu atveju reikėtų daryti prielaidą, jog dauguma nežinomų arba nesugrupuotų Ordino riterių buvo aukš-

tos, netgi kunigaikštiškos, kilmės. Arba reikėtų teigti, kad dauguma neidentifikuotų Ordino brolių priklausė kitoms socialinėms grupėms. Abi prielaidos atrodo visiškai neįtikėtinos.

Žinoma, būtų galima priekaištauti, jog visuomenėje buvo daugiau ministerialų negu kilmingųjų ar kunigaikštiškų šeimų ir kad toks Ordino suskirstymas į socialines kategorijas yra savaime suprantamas. Bet šis prieštaravimas remiasi prielaida – buvo savaime aišku, jog nariai iš ministerialų šeimų priimami į Vokiečių ordiną, kad jie ten priimami tarp kilmingųjų ir kunigaikščių kaip lygūs tarp lygių. Bet tai nebuvo savaime suprantama. Vis dėlto mūsų statistika rodo, kad Vokiečių ordinas veikiausiai taip darė. Socialinės istorijos atžvilgiu tai yra labai reikšmingas faktas.

Bet ir čia būtų galima daryti priekaištą ir nurodyti, jog pati narystė dar reiškia labai mažai. Iš tikrųjų galima manyti, kad ministeriališkos kilmės Ordino riteriai tegalėjo užimti žemą padėtį, o Ordino broliai iš kilmingųjų ir kunigaikščių šeimų darė karjerą. Bet kad taip negalėjo būti, rodo jau Hermano Zalcos pavyzdys, ir šis didysis magistras nėra išimtis. Iš 10 komtūrų Tiuringijoje, apie kuriuos turime duomenų iki 1300 m., apie dviejų kilmę negalima nieko pasakyti. Iš kitų aštuonių du buvo kilmingi, likusieji šeši – ministerialai. Tarp komtūrų, Ordino namų valdytojų, aptinkame 28 asmenis iš ministerialų, 2 iš kilmingųjų, 2 iš grafų šeimų.

Iš Tiuringijos gautus rezultatus galima apibendrinti. Vokiečių ordino broliai daugiausia ne tik buvo kilę iš ministerialiteto arba žemutinės bajorijos, bet riteriai iš tokių šeimų darė karjerą atitinkamai jų narių skaičiui Ordine. Kituose regionuose situacija buvo tokia pati, pavyzdžiui, Mainau komendoje. Tenykščiai Ordino broliai buvo daugiausia Reichenau vienuolyno ir Konstanco vyskupo ministerialai, t. y. jie buvo labai senų dvasinių žemvaldžių tarnai. Vyskupija ir vienuolynas buvo įkurti dar prieš Karolingus. Daug jaunesnė, XIII a. pabaigoje įkurta Mainau komenda augo labai greitai. Vokiečių riteriams pavyko per trumpą laiką dalį po dalies supirkti senojo ir kažkada galingo Reichenau vienuolyno valdas. Sunku įsivaizduoti kitą tokį dar akivaizdesnį socialinio iškilimo pavyzdį: buvę nelaisvieji Reichenau vienuolyno minis-

terialai tapo nariais bendrijos, kurioje jie ne tik atgavo laisvę, bet kartu ir socialiniu atžvilgiu atsistojo ant tos pačios pakopos, kaip jų buvęs ponas, kurį jie nustūmė į šalį ir nuo valdžios, ir ekonomiškai.

Vokiečių ordinas buvo žemutinės bajorijos, arba ministerialų, bei tam tikru mastu ir miestiečių viršūnės, kilusios dažniausiai iš tų pačių ministerialų, veiklos sritis. Taip buvo ne tik Tiuringijoje ir Pietvakarių Vokietijoje, bet ir ten, kur buvo telkiamos Ordino valdos. Tačiau taip buvo ne visur.

Vokietijoje būta regionų, kur Ordino valdos pastoviai augo ir kur jos koncentravosi. Tuo tarpu būta ir sričių, kurioms Ordinas mažai arba visai neatstovavo. Vokiečių ordino pakilimas, kalbant kiek supaprastintai, visų pirma stebimas Tiuringijoje, Frankonijoje, Pietvakarių Vokietijoje ir Reino žemėje, Reino vidurupyje bei žemupyje. Žemėlapyje, jeigu neatsižvelgsime į Ordino valdų ryškią koncentraciją šiandieninės Olandijos teritorijoje, jų pasigendama rytuose ir šiaurėje. Taigi Vokiečių ordino valdos šiaurėje siekia Braunšveigą ir eina iki pat Miunsterio (Vestfalijoje). Išimtį sudaro mažas konventas, kurį Vestfalijos balija turėjo Bremene. Šis konventas išsilaikė, nepaisant Bremeno arkivyskupo priešinimosi, o Vokiečių ordino pastovios valdžios įkūrimo Liubeke planus sugriovė vietinis vyskupas. Liubeko miestiečiai būtų mielai perdavę Ordinui tik ką įkurtą Šventosios Dvasios špitolę, kad atsikratytų vyskupo priežiūros, bet šiam tai nepatiko.

Vokiečių ordino stiprėjimą Vidurio Vokietijoje, Reino žemėje ir Pietvakariuose nesunku nustatyti ir iškėlus klausimą: iš kur yra kilę didieji magistrai, Prūsijos komtūrai ir tenykštės valdžios viršūnė. Jais iki pat 1525 m. buvo 452 Ordino riteriai. 94 iš jų kilmė nenustatyta. Likusieji 358 kilę iš:

Saksonijos–Tiuringijos – 121
Frankonijos – 61
Reino žemės – 53
Pietvakarių Vokietijos – 42

Lieka dar 81 Ordino riteris. Tai riteriai, užėmę vadovaujančias pareigas ir kilę iš kitų sričių. Taigi 277 iš 358 yra kilę iš Vokiečių ordino branduolio žemių.

Žinoma, galima paklausti, kiek reprezentatyvūs yra šie duomenys. Ar duomenis apie vadovaujančius pareigūnus galima pritaikyti visiems Ordino riteriams, kurių šiuo metu negalima taip suskirstyti? Regis, kad į šiuos klausimus galima atsakyti teigiamai. Nėrą jokio pagrindo manyti, jog vadovaujančias tarnybas užėmusių asmenų kilmė buvo kitokia nei Ordino riterių, kurie tokių postų neužėmė. Tai patvirtina ir Ordino taisyklės bei įstatymai. Pagal Ordino regulą, niekas negalėjo pasirinkti pareigų, kurių norėjo. Žemiečių grupėms susidaryti vadovaujančiose tarnybose neleido paklusnumo principu persmelktos Ordino taisyklės. Realybė, savaime suprantama, galėjo neatitikti taisyklių. Statutų dvasia neatsako į klausimą, ar žemiečiai riteriai nesirūpino, kad jų atstovai gautų vadovaujančius postus.

Iš vėlesnių laikų, XV a., žinome tokius konfliktus Prūsijoje. Čia kovojo šiaurės vokiečiai prieš vokiečius iš pietų, kol galų gale vadovaujantys postai nebuvo proporcingai išdalinti.

Tačiau yra liudijimų, kad tokios grupuotės Vokiečių ordine atliko tik gana ribotą vaidmenį, palyginti su kitomis tokio tipo organizacijomis. Tai patvirtina ir konkretūs skaičiai.

Patikrinus 452 asmenis, užėmusius aukštus postus, kai dažnai pasikartoja tie patys vardai, pasirodė, kad tik kelios šeimos kelis kartus pasikartoja šioje vardų lentelėje:

1 šeima – 5 kartus,
3 šeimos – 4 kartus,
12 šeimų – 3 kartus,
37 šeimos – 2 kartus.

Kitaip sakant, visi 452 į vadovaujančias pozicijas iškilę Ordino riteriai buvo kilę iš 380 šeimų.

Šiuos duomenis reikėtų vertinti šiek tiek atsargiau, nes, savaime suprantama, kad giminaičiai turėjo skirtingus vardus. Bet apskritai galima sakyti: šeimų skaičius, palyginti su iškilusių Ordino riterių skaičiumi, yra didelis, protekcionizmas giminystės pagrindu turėjo nedidelę reikšmę, bet kuriuo atveju buvo mažesnis negu kitose dvasinėse bendrijose, pavyzdžiui, katedrų ar kolegiatų kapitulose.

Šiose institucijose santykiai buvo akivaizdžiai kitokie, ypač tuose

regionuose, iš kurių buvo kilusi didžioji dauguma Ordino riterių, pavyzdžiui, Frankonijoje. Frankonijos vyskupijose Viurcburge, Bamberge ir Eichštete svarbiausi katedros kapitulų postai buvo užimti daugiausia nedidelio skaičiaus šeimų narių, kilmingų donatorių sūnų. Ir šių šeimų paprastai vienas narys iš kiekvienos kartos, jei ne daugiau, buvo katedros kapituloje. Taigi galima sakyti, kad šios kapitulos buvo šeimos grupių rankose.

Vokiečių ordine visa tai buvo kitaip. Jis nebuvo tam tikrų šeimų rankose, bet, gal tai ir per daug aštriai pasakyta, tam tikro regiono žemosios bajorijos rankose, tačiau ten nedominavo pavienės šeimos. Čia galima kalbėti apie socialinės istorijos fenomeną, kuris Viduramžiais ir šiaip sutinkamas tarp vokiečių Bažnyčiai vadovaujančių kilmingųjų, tačiau Vokiečių ordino fenomenas vis dėlto yra ypatingas.

Galima manyti, kad visa tai savaime aišku, nes Vokiečių ordinas buvo didelė bendrija su valdomis, kurios buvo kur kas labiau išsiplėtusios nei kapitulos dvarai. Be to, Vokiečių ordino broliai šiose valdose privalėjo pastoviai keistis vietomis. Taigi jie nesijautė vienoje vietoje pakankamai tvirtai, kad galėtų rūpintis savo giminaičiais, bet tai buvo daroma kapitulose. Tačiau taip buvo tik teoriškai, o tikrovė galėjo atrodyti kitaip. Iš pradžių veikiausiai keitimasis Ordino tarnybose nefunkcionavo taip, kaip buvo parašyta taisyklėse, ypač gimtosiose Ordino brolių srityse, balijose, o Prūsijoje įstatymai dėl pareigybių funkcionavo jau ilgą laiką. Galbūt reikėtų pasakyti, kad Vokietijoje, kur stojimas į Ordiną buvo siejamas su tais pačiais motyvais, kaip ir priėmimas į kapitulą, – o būtent dėl jaunesniojo sūnaus aprūpinimo ir šeimos gerovės buvo didelė pagunda Ordino riteriams gyventi taip, kaip kapitulos ponai galėjo sau leisti – kaip kilmingieji, valdantys kolektyvinį turtą, priklausantys dvasininkų luomui, tačiau kartu kaip ponai.

Atidžiai skaitant dovanojimo aktus galima pastebėti, jog pajamos, įplaukiančios iš vienuolyno dvarų, negalėjo nukeliauti į svetimus kraštus, į Palestiną ar į Prūsiją, t. y. ten, kur Ordinas, vykdydamas savo pirminius uždavinius – kovoti prieš pagonis – buvo įpareigotas eiti. Kai kada, dažniausiai jau vėlesniais laikais, iš šaltinių sužinoma, kad Ordino brolis būdavo perkeliamas iš balijos imperijoje į Prūsiją už kokią nors kaltę.

Apskritai galima pasakyti, jog Ordino brolių, kurie užėmė vadovaujančius postus Prūsijoje, kilmė gana neblogai sutapo su tomis sritimis, iš kur jie atvyko. Tai ir buvo tie regionai, kuriuose imperijoje Ordinas turėjo daugiausia savų valdų.

Kyla klausimas, kaip būtų galima paaiškinti tokį pasidalijimą, kodėl Ordino valdos buvo sutelktos Vidurio, Vakarų ir Pietvakarių Vokietijoje, kodėl jis beveik nieko neturėjo Šiaurės ir Rytų Vokietijoje arba kodėl Pietų ir Pietryčių Vokietijoje būta tokio menko valdų tinklo? Į šį klausimą atsakymą galima rasti pažvelgus į socialinę Ordino riterių kilmę.

Tos sritys, iš kurių buvo kilę Ordino riteriai, ir kuriose daugiausia buvo sutelkta Ordino valdų, – tai regionai, kur ypač stiprūs ir gausūs buvo ministerialai, kur jie turėjo geras karjeros galimybes ir kur ne taip greitai augo stambūs žemvaldžiai. Tai, kad Vokiečių ordinas Bavarijoje, taip pat Austrijoje turėjo palyginti mažai valdų, geroka dalimi buvo susiję su veikla Vitelsbachų arba Babenbergerių, sukūrusių čia uždaras valdas, kuriose didesnė dvasininkijos žemėvalda negalėjo plėstis, kur taip pat ir Vokiečių ordinas neturėjo tinkamų vystymosi galimybių.

TREČIAS SKYRIUS

VALDŽIOS KŪRIMO PRŪSIJOJE PRADŽIA

VOKIEČIŲ ORDINO valstybės Prūsijoje pradžia siejama su didžiojo magistro Hermano Zalcos (1210–1239) valdymo metais. Šis magistras nuolat reikalauja istorikų dėmesio kaip tikrasis prūsiškosios Vokiečių ordino valstybės įkūrėjas ir kaip svarbus tarpininkas tarp imperatoriaus Fridriko II ir popiežių.

Iš tikrųjų atrodo nuostabu, kaip vykstant atkaklioms, principinėms imperatoriaus ir popiežiaus kovoms Hermanui Zalcai pavyko tapti tuo pat metu artimu imperatoriaus patikėtiniu bei pagrindiniu jo aplinkos politiku ir kartu pasidaryti derybų su popiežiumi partneriu, kuriuo buvo labai pasitikima. Vokietijoje jis sugebėjo surinkti kariuomenę, kurią vesti į Šventąją Žemę Fridrikas II įsipareigojo popiežiui; Hermanas Zalca pasiekė, kad šiame žygyje dalyvautų ir Tiuringijos landgrafas Liudvikas, kiek vėliau šventąja tapusios Elzbietos vyras. Hermanas Zalca priklausė tiems politikams, kurie tuomet susirgusiam imperatoriui patarė kryžiaus žygį atidėti.

Šio atidėjimo padarinys buvo tas, kad popiežius ekskomunikavo imperatorių. Tokiomis aplinkybėmis, neturėdamas Bažnyčios malonės, 1229 m. Fridrikas II vis dėlto surengė kryžiaus žygį. Jis nepaisė popiežiui ištikimų krikščionių Šventojoje Žemėje priešinimosi, su kuriuo jis turėjo susidurti ir susidūrė iš joanitų ir tamplierių, tačiau ne iš Vokiečių ordino pusės. Šis buvo pagrindinė imperatoriaus atrama Šventojoje Žemėje ir jį imperatorius padarė iš tikrųjų reikšmingą.

Fridrikas II derybomis pasiekė, kad krikščionims būtų perleistos šventosios vietos Jeruzalėje, taip pat Nazaretas ir Betliejus bei kitos vietovės. 1229 m. kovo 18 d. Fridrikas II Viešpaties karsto bažnyčioje karūnavosi Jeruzalės karaliumi: jis buvo prieš ketverius metus vedęs karalystės paveldėtoją. Hermanas Zalca tuomet popiežiaus pageidavimu tarpininkavo dėl šių vedybų.

Hermanas Zalca vėl buvo tas tarpininkas, kuris 1229 m. kovo mėn. ne tik dalyvavo karūnavimo iškilmėse, bet ir sulaikė imperatorių nuo konflikto su popiežiumi tolimesnio aštrinimo, kai jau susitaikymas nebūtų buvęs įmanomas. Imperatorius norėjo Viešpaties karsto bažnyčioje klausyti mišių, o tai, atsižvelgiant į jo ekskomunikavimą, būtų buvę neregėtas iššūkis popiežiui ir visuotinai priimtoms normoms. Hermanas Zalca jį atkalbėjo. Buvo apsieita be karūnavimui būdingų sakralinių elementų, todėl tai nebuvo tokia didelė provokacija kaip karūnavimas su anuomet būdingomis formomis. Paprastai šios iškilmės ir valdovo įšventinimas būdavo religinių apeigų lydimas iškilmingas aktas.

Gana įdomu pažymėti pavojų istorijos mokslui, kuris desakralizuotame imperatoriaus Fridriko II savikarūnavime įžvelgia iš Viduramžių į sekuliarizuotus Naujuosius laikus nurodantį aktą, emancipacijos žingsnį nuo bažnytinės prievartos ir vertina imperatorių kaip pirmą modernų žmogų. Vienpusiškas naujo, tariamai ateitį pranašaujančio akto iškėlimas, aukojant tai, kas buvo įprasta tuomet, nėra retas faktų interpretacijos pavyzdys. Bet čia yra tiesiog nesusipratimas. Imperatorius būtų mielai sutikęs karūnuotis tuomet įprastu būdu, bet dėl jo ekskomunikavimo tai buvo neįmanoma.

Vokiečių ordino didysis magistras ir vėliau liko imperatoriaus aplinkoje, jis buvo politinių nepaprastai didelio masto varžybų, karščiausio ginčo tarp imperatoriaus ir popiežiaus, koks tik buvo Viduramžiais, liudininkas. Dėl to daugeliui rūpėjo aprašyti ir išanalizuoti didžiojo magistro įvaizdį ir jo veiklą. Tačiau apie šį asmenį iš šaltinių beveik nieko nežinome. Apie jo sumanymus neužsimena joks dokumentas: šaltiniai beveik visada pateikia tik įrodymus, kad jis dalyvavo ir veikė reikšmingiausiuose laikotarpio įvykiuose. Tų liudijimų yra tiek daug, kad negali būti nė mažiausios abejonės dėl didžiojo magistro politinio rango. Jis priklausė tam nedaugeliui, kurie dešimtmečiais turėjo imperatoriaus pasitikėjimą ir veikė politiką. Staigus Ordino iškilimas, jo išplitimas Vokietijoje, kituose regionuose ir pagaliau Prūsijoje buvo taip pat šiuo laikotarpiu neabejotinai proteguojamas imperatoriaus Fridriko II. Visa tai daugiausia reikėtų priskirti rangui ir politiniam svoriui, kurį turėjo didysis magistras. Neabejotina, kad Hermanas Zalca savo autoritetą,

kurį turėjo imperatoriaus dvare ir popiežiaus kurijoje, mokėjo panaudoti Ordino naudai. Tai jis darė ne tik įprastais būdais, kaip kitų dvasinių bendrijų vadovai, besirūpindami savo valdų plėtimu. Be valdų ir narių skaičiaus didinimo, Ordinas ir jo magistras veikiausiai puoselėjo ir specialų tikslą: gauti didelę uždarą valdą, t. y. siekė, kalbant kiek anachronistiškai, sukurti Ordino valstybę.

Kaip jau buvo pastebėta, iš pradžių tos pastangos buvo nukreiptos į vieną Pietryčių Europos sritį. Vengrijos karalius Andriejus II, šventosios Elzbietos tėvas, padovanojo Ordinui valdą prie Vengrijos sienos – Burcos žemėje Transilvanijoje. Ordinas turėjo čia ginti krikščioniškosios Vengrijos sieną nuo pagonių kumanų. Dėl to Ordinas įsirengė šešias pilis, bet tos pilys ir ypač bandymas įsitvirtinti jam suteiktoje srityje bei apsisaugoti nuo karaliaus pareigūnų, visų pirma vietinio vyskupo riterių politikai būdingu keliu, sukėlė pasipriešinimą. 1224 m. Ordino prašymu popiežius paėmė Burcos žemę šventojo Petro nuosavybėn. Taip jis rėmė Ordino siekimą atimti šią sritį iš Vengrijos ir ją padaryti nepriklausoma valda. Bet to nebuvo galima įgyvendinti. Priešingai, 1225 m. Vengrijos karalius su karine jėga ištrėmė Vokiečių ordino brolius iš Burcos žemės. Jis pageidavo talkininkų, bet pagalbininkai panoro tapti savarankiški. Vengrijos karalius buvo pakankamai stiprus parodyti, kad tai jam nepatinka. Po kelerių metų šis žaidimas – galima taip pasakyti – turėjo pasikartoti Prūsijoje, tačiau jau su kitokia pabaiga, kadangi tuokart Ordinas susidūrė ne su Vengrijos karaliumi, o tik su Mozūrijos kunigaikščiu.

Ordinas būtų galėjęs savo riterius, ištremtus iš Burcos žemės, pasiųsti tiesiai į Prūsiją, nes jau 1225–1226 m. žiemą lenkų kunigaikštis Konradas prašė Vokiečių ordiną jam padėti prieš pagonis prie sienos. Ordinas buvo pakviestas ginti mozūrų sieną nuo prūsų, taip kaip buvo pakviestas saugoti vengrų sieną nuo vietinių pagonių. Ordinas, visų pirma Hermanas Zalca, išgirdo šį naują kvietimą. Jau 1226 m. kovo mėn. jis gavo imperatoriaus Fridriko II Riminyje išduotą iškilmingą, auksiniu antspaudu patvirtintą ir dėl to visuotinai vadinamą aukso bule, dokumentą. Bulėje imperatorius garantavo Ordinui savarankišką statusą tos srities, kurią jam siūlė lenkų kunigaikštis, ir žemių, kurias

Ordinas atsikariaus iš pagonių, atžvilgiu. Tad Ordino padėtis buvo prilyginta imperijos kunigaikščių padėčiai. Bet iš pradžių Ordinas nesinaudojo šiuo dokumentu.

Tokią priežastį nesunku nustatyti. Ordinas veikiausiai nenorėjo pakartoti Burcos žemės nuotykio, bet siekė šį reikalą parengti geriau. Galbūt jis nesiskubino ir dėl kitų priežasčių, kadangi dar egzistavo planai patiems įkurti Palestinoje nepriklausomą valdą. Dar 1220 m. Ordinas buvo nupirkęs netoli Akono didelę valdą. Hermanas Zalca išnaudojo Fridriko II 1228–1229 m. kryžiaus žygį tam, kad dar labiau ją apsaugotų. Kitais metais Vokiečių ordino palestiniškoji valda buvo įtvirtinta – ypač Montforto (vok. *Starkenberg*) pilies vietoje. Jos griuvėsiai dar ir šiandien įtikina, kad čia turėjo būti įkurtas Ordino centras.

Palestina, Burcos žemė, Prūsija: Ordinas tuo metu bando įleisti šaknis trijose vietose, arba vienoje vietoje po kitos, o čia prisideda dar ir Kipras. Kryžiaus žygio metu imperatorius bandė Kipre įtvirtinti savo valdžią, ir veikiausiai dėl to padovanojo Ordinui jame valdą. Bet ilgesnį laiką Fridrikas II negalėjo išlaikyti Kipro savo valdžioje, ir taip Ordino valdos liko išbarstytos. Iš 4 regionų, kur jam XIII a. 3-ame dešimtmetyje, rodės, yra šansų įkurti savo valdas, liko tik Palestina ir Prūsija.

Ordinas griebėsi abiejų progų, ir jo valdų kūrimas buvo susijęs su galimybėmis, kokias Vakarų europiečiai turėjo Šventojoje Žemėje. Dėl to čia Ordinas gyvavo trumpą laiką. Tai tęsėsi kiek ilgiau kaip pusšimtį metų. 1291 m. kartu su Akonu buvo prarasta paskutinė europiečių valda Šventojoje Žemėje, taip baigėsi čia ir Vokiečių ordino laikai. Per praėjusį pusšimtį metų Vokiečių ordinas neabejotinai priklausė svarbiausioms Šventosios Žemės politinėms jėgoms, o ji buvo Ordino politikos centre.

Sėkmingiausiai ir pastoviausiai buvo valdomos žemės, kurias Ordinas įsigijo Prūsijoje. Čia taip įvyko dėl to, kad Ordinas turėjo veiklos lauką, kur jis galėjo įgyvendinti savo pirminę paskirtį – kovoti su pagonimis. Bet nenukariautos pasienio teritorijos tarp krikščionių ir pagonių buvo ne vien čia.

Kada klausiama, kodėl Ordinas ieškojo kaip tik kovos fronto, būtina, kaip visuomet tokiu atveju, skirti tiesioginę dingstį ir bendresnę priežastį.

Tiesioginę dingstį davė jau minėtas Mozūrijos kunigaikščio pagalbos prašymas. Krikščioniškosios valstybės, esančios kaimynystėje su prūsų žemėmis, regentas, dalinis lenkų kunigaikštis Konradas tikėjosi iš Ordino karinės pagalbos kovose su pagoniškaisiais kaimynais. Bendresnė priežastis visų pirma buvo ta, kad X a. nutrūkęs krikščionybės platinimas į Šiaurės Europą XII a. vėl buvo atnaujintas ir kad šį kartą jam į pagalbą atėjo dinamiška kolonizacija. Jau pačioje XII a. pradžioje iš Vidurio Europos į šiaurę ir rytus vyko tiksliniai ir dvigubi ekspansiniai procesai: viena vertus, tai buvo Rytų kolonizacijos metu tęsiamas krašto įsisavinimas, antra vertus – pastangų krikščionybei platinti atnaujinimas. Nors kitatikių atvertimas priklauso prie pagrindinių reikalavimų, kuriuos Kristus paliko savo mokiniams, misijų įsakymas nebuvo visais laikais vykdomas. Nuo Karolingų eros pabaigos beveik nebuvo bandoma platinti krikščionybės į pagoniškuosius kraštus. Iš tikrųjų misijų pastangų rezultatai nekvietė dar kartą jų pakartoti. 997 m. Prahos vyskupas Adalbertas, kuris bandė supažindinti prūsus su krikščionių religija, buvo užmuštas Elbingo apylinkėse arba Semboje. Vokiečių vienuolį Brunoną Kverfurtietį vėliau, 1009 m., toks pat likimas ištiko pietinėje Prūsijoje.

Per vėlesnius du šimtmečius prūsai liko neapšviesti misijų. Tuo metu krikščionybė konsolidavosi jų kaimynystėje, Lenkijoje, kuri nuo X a. pabaigos buvo valdoma krikščioniškųjų valdovų, taip pat Vakaruose, Pamaryje. Pagaliau buvo apkrikštytos ir kitos Baltijos regiono šalys: Danija ir Švedija. XIII a. pradžioje krikščionybė buvo įvesta Livonijoje, Estijoje ir Kurše. Pagonys šiame regione liko tik lietuviai ir prūsai. Jų sritys nebuvo tokios mažos, kad jas būtų galima pavadinti pagoniška sala krikščioniškoje jūroje. Šias tautas pradėjo labiau spausti krikščioniškieji kaimynai. Jų christianizacija iš tikrųjų buvo neišvengiama.

Krikščioniškojo mokymo tiesioginis ryšys su misijomis nėra savaime suprantamas dalykas. Tai nebūdinga daugumai religijų, kurios yra gentinis kultas, kai vienos genties nariai ir vieno kulto išpažinėjai sutampa. Toks kultas vienija politinės bendrijos narius. To kulto keitimas, perėjimas prie kito yra įmanomas tik pakeičiant ir politinę santvarką. O krikščionių religija yra universali religija. Tam, kas ją išpažįsta, nėra

būtina politinę tvarką, kuriai jis anksčiau kaip pagonis priklausė, palikti ir kaip krikščioniui paklusti kitam krikščioniškam valdovui. Toks supratimas buvo nesuvokiamas pagoniškų kultų garbintojams, kartu ir prūsams. Tie, kuriems religija buvo genties kultas, turėjo žiūrėti į misionierius kaip į savo socialinės bei politinės tvarkos priešininkus. Dėl to misionieriai susidūrė ne tik su iš skirtingų religinių pažiūrų kylančiu pasipriešinimu. Priešinimąsi, su kuriuo susidūrė, jie interpretavo ne jau minėta religijos fenomeno prasme, tačiau čia įžvelgė pagonišką užsispyrimą. Tas, kuris mano žinąs absoliučią tiesą, retai yra pakantus kitamaniams. Juk jis kovoja ne prieš kitą nuomonę, bet prieš netiesą, kuri nusipelnė būti sunaikinta. Svetimo kulto sunaikinimas buvo aiškus Viduramžių misionierių tikslas, toks pat svarbus kaip tikinčiųjų rato išplėtimas. Svetimi kultai buvo Dievo įžeidimas.

Negalima gerai net įsivaizduoti dviejų religinių, socialinių bei kultūrinių sistemų tarpusavio susidūrimo, slypinčio už abstraktaus žodžio *misionieriavimas*, taip pat sunku perdėti dėl to kylančių konfliktų neišvengiamumą.

Pavyzdžiui, pagonys, leidę save apkrikštyti, pajusdavo, kad meldimosi naujajam Dievui neužtenka, taigi priėmus krikštą reikia pertvarkyti ir savą socialinę sistemą. Prūsai, sakysim, praktikavo kitas santuokos formas, negu iš jų buvo reikalaujama. Jiems buvo įprasta poligamija, moterų pirkimas ir jų grobimas siekiant vedybų. Tačiau visa tai nebebuvo toleruojama tuometinio Bažnyčios mokymo. Ir jau vien to galėjo pakakti, kad būtų atsisakyta naujojo tikėjimo. Tačiau kas taip darė, pagal krikščioniškąsias normas atsidurdavo dar nedėkingesnėje padėtyje. Atkritęs nuo tikėjimo buvo blogesnis už pagonį, blogiau negu eretikas. Jis buvo apostatas, kuris, nelyginant šuo, pasak vieno Biblijos epizodų, prie savo netikėjimo vėmalų grįžta, kuris ėda tai, ką kartą buvo išvėmęs. Kova su juo buvo būtina.

Šiuo atveju pasaulietinės jėgos dalyvavimas buvo neišvengiamas, ir ne tik čia. Krikščionių misionieriai buvo pasirengę naudotis pasauliečių pagalba. Ne visuomet, žinoma, kad priverstų karine jėga priimti krikštą, bet tam, jog lengviau galėtų skelbti Dievo žodį.

Pasauliotinė valdžia dažniausiai vien tuo nesileido apribojama. Pa-

saulietinė ranka, t. y. pagalbon pakviesti kilmingieji ir riteriai, rūpinosi įtvirtinti savo pasiekimus, jie norėjo gauti nuosavybės ir valdžios teises pavojinguose regionuose, kaip darė ir Vokiečių ordinas. Misijų ir valdžios kūrimo ryšys turėjo jau ilgas tradicijas. Klasikiniu pavyzdžiu gali būti Karolio Didžiojo saksų pajungimas. Taigi be kitų pasienio konflikto priežasčių, čia dar prisidėjo praktinės aplinkybės. Šių konfliktų taip pat negalima atskirti nuo vidinių karų tarp pagoniškųjų tautų. Pagonių genties vadas, kuriam grėsė pralaimėjimas prieš savo pagonišką varžovą, galėjo, jeigu jo kaimynystėje gyveno krikščionys, priimdamas krikščionybę pagerinti savo politinę padėtį. Taip, pavyzdžiui, gana dažnai darydavo lietuvių kunigaikščiai. Tačiau kartu tradicinis vidaus konfliktas įgaudavo, bent jau krikščionių akyse, visiškai kitą vertinimą. Apskritai jis jau tapdavo kova tarp krikščionybės ir pagonybės. Galingų krikščionių kaimynystė paprastai sąlygodavo vidinių konfliktų tarp pagonių kunigaikščių padažnėjimą, o kartu jų politinės santvarkos silpnėjimą.

Dėl to sienos tarp pagonių ir krikščionių brandžiaisiais Viduramžiais retai buvo taikingos, ir klerikalinė istoriografija daro viską, kad dar labiau šį netaikingumą pabrėžtų. Kas platesniu požiūriu buvo vertinama kaip normalus tuo laiku reiškinys, pavyzdžiui, mažas pasienio konfliktas ar plėšikiškas normanų žygis, vienuoliai ar misionieriai tai laikė principine krikščionybės ir pagonybės kova, todėl buvo reikalaujama pateisinti krikščioniškus karus, per kuriuos nugalėti pagonys turėjo būti sunaikinti.

Kita vertus, pažiūra apie misijų ir pasaulietinės valdžios kūrimo nesuderinamumą nėra nauja. Yra daug to meto liudijimų, kad šių dviejų reikalų negalima supainioti. Būdavo, kad pagonys priešinosi misijoms, nes jos jų galvose siejosi su pajungimu krikščioniškiesiems valdovams. Buvo baiminamasi, jog pasauliečiai ne padės, bet trukdys misijoms. Šis priekaištas dažnai daromas Vokiečių ordinui Prūsijoje. Būdavo dar ir taip, kad, besirūpindami valdžia, kilmingieji ir kunigaikščiai nekovojo su pagonių užsispyrimu, bet tenkindavosi pagonių duoklėmis. Šį reiškinį XII a. pabaigoje vaizdingai parašytoje Slavų kronikoje drastiškai kritikavo Holšteino klebonas Helmoldas iš Bosau.

Taigi galima sakyti, kad prūsų christianizavimas XIII a. buvo neišvengiamas. Ne mažiau tikra atrodo ir tai, jog su misionieriavimu bus tiesiogiai susijęs ir jų pajungimas. Liko tik klausimas, kam visa tai pavyks.

Daugelis prūsų kaimynų buvo krikščionys: pietuose – lenkai, šiaurėje – danai ir vakaruose – vokiečiai. Visi jie, galima sakyti, buvo pasirengę maršui prieš pagoniškąją Šiaurės rytų Europą: prieš Livoniją, Estiją, Kuršą, Lietuvą ir Prūsų žemę. Jie siekė ten misionieriauti, kurti pasaulietinę valdžią ir pagaliau prekiauti. Prekybos ekspansija, Hanzos ankstyvoji istorija, vokiečių pirklių skverbimasis į Rytų Pabaltijį – visa tai buvo tarpusavyje susiję. Prie viso šito dar prisidėjo ir tai, kad kryžiaus žygių idėja buvo perkelta iš Palestinos į Šiaurės rytų Europą. Pirmą kartą tai įvyko 1147 m., kai, organizuojant antrąjį kryžiaus žygį, atsirado nuomonė, jog šiaurės vokiečiai vietoj Palestinos gali kovoti su pagonimis prie savo sienų. Taip ir įvyko Brandenburgo markoje, Meklenburge ir Pamaryje.

Kadangi kryžiaus žygis buvo įmanomas čia, pagonių srityse, už Šventosios Žemės ribų, tapo įmanoma atkelti čia ir specialiai pagonių karui Šventojoje Žemėje sukurtas naujas bendrijas, riterių ordinus. Vokiečių ordinas nebuvo pirmasis riterių ordinas, kuris Šiaurės rytų Europoje kūrė savo valdas. Jau prieš jį joanitai turėjo valdų Lenkijoje, o Livonijoje XIII a. pradžioje tamplierių pavyzdžiu buvo įkurtas naujas riterių ordinas, kuris vadinosi *Fratres militae Christi de Livonia*, arba sutrumpintai – Kalavijuočių ordinas. Tai buvo maža, daugiausia Vestfalijos riterių bendrija, kuri turėjo garantuoti prasidėjusios Livonijoje christianizacijos saugumą. Panašiai kaip Jeruzalėje su tamplieriais ir joanitais bandė elgtis patriarchas, taip Rygos vyskupas mėgino paversti riterių ordiną pagal jo užsakymą kovojančia grupe. Bet ir čia dvasiniam kunigaikščiui nepasisekė. Po kelerių metų kalavijuočiai pareiškė savo pretenzijas į valdžią ir įsitraukė į atkaklią kovą su vyskupu.

Taigi joanitai Lenkijoje, kalavijuočiai Livonijoje, tačiau ir ten, kur Vokiečių ordinas turėjo pradėti savo veiklą, jau buvo kitų ordinų riterių. Dar prieš Ordinui įžengiant į Prūsiją ten jau buvo organizuojami kryžiaus žygiai. Abiem atvejais, įsikuriant riterių ordinams, kaip ir rengiant kryžiaus žygius, iniciatyvą rodė lenkai.

X a. pabaigoje kartu su christianizacija susikūrusi lenkų valstybė XII a. buvo susiskaldžiusi į keletą tik menkai tarpusavyje susijusių dalinių kunigaikštijų. Beveik visi lenkų daliniai kunigaikščiai priklausė tai pačiai dinastijai. Jie buvo piastai ir dažniausiai valdė kraštą sutartinai ir ne visai savarankiškai, bet senjorato forma, t. y. tuo metu vyriausiasis turėjo būti kaip ir visų valdovas. Tačiau faktiškai kartu egzistavo savarankiškos kunigaikštijos: Silezija, Didžioji Lenkija su centru Poznanėje ir Mažoji Lenkija su Krokuva kaip valdžios centru. Laikui bėgant šios dalinės kunigaikštijos buvo dar kartą padalintos. Taip 1194 m. Mažoji Lenkija buvo padalinta dar į dvi dalines kunigaikštijas: į Mažąją Lenkiją, kuri vėliau vėl buvo padalinta, ir Mozūriją, o šios pirmasis kunigaikštis Konradas ir buvo tas, kuris kvietė į Prūsiją. Mozūrija šiaurėje ribojosi su prūsų kraštu.

Lenkų dalinės kunigaikštijos buvo palyginti silpni dariniai. Dėl vadovų tarpusavio kovų jų ribota galia dar labiau susilpnėjo. Dėl to Konradui Mozūriečiui nepavyko tipiškose krikščionių ir pagonių pasienio kovose su prūsais pasiekti stabilesnių laimėjimų ar net išplėsti savo valdų į šiaurę. Kita vertus, prūsai nebuvo jam labai stiprus varžovas.

Prūsai, kaip ir kaimynai lietuviai, kuršiai ir latviai, priklausė baltų genčių grupei, t. y. jie nebuvo slavai, kaip dažnai rašoma, ir taip pat ne ugro-finai, kaip kiek toliau į šiaurę gyvenantys estai. Prūsai buvo apgyvendinę santykinai didelį plotą, maždaug vėlesniųjų Rytprūsių teritoriją, bet gyventojų tankumas šiame regione buvo labai mažas. Spėjama, kad krašte gyveno apie 170 000 žmonių. Ši tuometiniams laikams nedidelė bendruomenė nebuvo politiškai organizuota, gyveno atskiromis gentimis, kurių vardai kaip vietovių ir vyskupijų pavadinimai išliko iki pat Naujausiųjų laikų, iš dalies ir iki šių dienų.

Nepaisant to, per nuolatinius pasienio konfliktus su prūsais mozūrai nieko nepasiekė. Šie konfliktai XIII a. pradžioje dar labiau paaštrėjo, nes juos skatino ir misijų į Prūsiją organizavimas.

Didelę reikšmę čia turėjo cistersų ordino vienuolynas Lekne. Šis sparčiai augantis XII a. reformuotas ordinas tapo, galima sakyti, klasikiniu Rytų kolonizacijos ordinu. Tose srityse, į kurias kėlėsi iš Vakarų atvykstantys valstiečiai bei miestiečiai, apsigyvendavo ir cistersų or-

dino vienuoliai iš Vakarų Europos. 1143 m. cistersų ordino vienuoliai, reiniečiai iš Altenbergo, 40 km į šiaurę nuo Poznanės bei Gniezno ir apie 80 km nuo prūsų sienos įkūrė Lekno vienuolyną. Nuo XIII a. pradžios iš šio vienuolyno buvo bandoma tarp prūsų platinti krikščionybę. Pirmaisiais minėto šimtmečio metais tuo ypač rūpinosi abatas Gotfridas. Mes žinome 1206 m. spalio mėn. popiežiaus bulę, kuria abatas, tuo metu buvęs Romoje, įpareigojamas rūpintis prūsų misijomis. Kartu jis užsitikrino popiežiaus pritarimą ir pranašumą prieš kitus, kurie turėjo panašių kaip ir jis sumanymų.

Tokia bulė viena nieko negalėjo duoti misijoms arba garantuoti, kad joms iš tikro vadovaus bulės gavėjas. Čia buvo daug sunkumų. Griežto, kontroliuojančio ir kitus abatus ordino abatas Gotfridas negalėjo visur veikti savo nuožiūra, net jei tai būtų reikėję daryti misijų tikslais. Atrodo, cistersų ordine taip pat būta sunkumų, dėl kurių Gotfridas galbūt atsisakė savo abatystės ir priėmė kitą vardą. Bet gali būti, kad Kristijonas, kuris tada misionieriavo, buvo ir kitas asmuo. Vienaip ar kitaip, čia jam pasisekė. Mes žinome vardus prūsų kunigaikščių, kuriuos jis pakrikštijo. Skelbdamas Dievo žodį jis kreipėsi į tautos, kuriai misionieriavo, politinius vadus, kaip tai buvo šimtmečiais anksčiau germanų misijų metu. Čia religija, kurios reikėjo atsisakyti, buvo gentinė. Dėl to jos pakeitimas neatsižvelgiant į tos tautos, kurioje buvo misionieriaujama, politinius santykius būtų vargiai įsivaizduojamas. Čia, kaip ir apskritai šiauriau Alpių esančių kraštų christianizacijoje, gyventojai būdavo masiškai krikštijami tik po to, kai misionierius pakrikštydavo pagonių kunigaikščius.

Kristijonui pasisekė, bet tuo jis sukėlė ir pasipriešinimą, kadangi lenkų bei Rytų Pamario kunigaikščiai siekė, kad naujakrikštai pripažintų jų valdžią. Tai sukėlė prūsų pasipriešinimą. Pakrikštyti prūsai atkrito nuo krikščioniškojo tikėjimo ir tapo apostatais.

Po to, kaip jau buvo sakyta, išmušė pasauliečių, tačiau dar ne Vokiečių ordino valanda. Iš pradžių tai darė kiti pasaulietinės valdžios atstovai – tuometinėmis sąlygomis tai buvo modernus bandymas. Prieš prūsus buvo suorganizuoti du kryžiaus žygiai.

1216 m. lenkų dvasininkai ir kunigaikščiai, kaip ir tuomet jau po-

piežiaus prūsų vyskupu paskirtas Kristijonas, prašė popiežiaus sutikimo pakeisti Jeruzalės žygio įžadus ir leisti dalyvauti kryžiaus žygyje į Prūsiją. Popiežius patenkino prašymą, t. y. jis suteikė prūsų kryžiaus žygio dalyviams nuodėmių atleidimą, kaip kad jį gaudavo vykstantys į Palestiną.

1218 ir 1221–1223 m. kryžiuočiai kariavo prieš prūsus. Jie atvyko iš kaimyninių šalių: Vokietijos ir Lenkijos. Ypač reikšmingas buvo Silezijos kunigaikščio Henriko Barzdotojo – lenkų dalinio kunigaikščio – dalyvavimas. Nemažą reikšmę šiame žygyje turėjo konkurencija tarp Piastų kunigaikščių. Sėkmė prieš prūsus, galybės išplitimas turėjo suteikti pranašumų ir vidaus kovose. Kiek galima pastebėti, čia vienas prieš kitą stojo visų pirma Mozūrijos kunigaikštis Konradas ir Silezijos kunigaikštis Henrikas. Tarp sileziečių kryžiuočių buvo ir riterių ordinų narių – tamplierių, o galbūt ir Vokiečių ordino riterių, kurie tuomet gyveno jo krašte.

Taigi po kalavijuočių, po joanitų, kurie Silezijoje valdų turėjo jau nuo XII a., pagaliau iškyla ir tamplieriai. Jie buvo apgyvendinti Didžiojoje Lenkijoje, kad galėtų ginti vakarines sienas. Tuo tarpu Rytų Pamaryje atsirado kito riterių ordino valda, kurio čia mažiausiai buvo galima tikėtis, būtent Kalatravos ordino, t. y. to, kuris susikūrė prie ispanų–musulmonų sienos ir kurio uždaviniai buvo *Reconquista*, Pirėnų pusiasalį sugrąžinti krikščionybei.

Kad po šių riterių ordinų Šiaurės rytų Europoje pradėjo veikti dar ir Vokiečių ordinas, buvo tiesioginė abiejų minėtų kryžiaus žygių nesėkmės išdava. Po to, kai kryžiuočiai atsitraukė, prūsų pasipriešinimas dar labiau sustiprėjo. Tai visiškai suprantama, kadangi buvo akivaizdžiai siekiama prūsus nukariauti, o ne tik juos atversti į krikščionybę.

Tai rodo ne tik kryžiuočių parama, bet ir to meto popiežiaus bulės. Popiežius Inocentas III jau 1212 m. neleido apdėti naujakrikštus pasaulietiniais mokesčiais, t. y. padaryti juos krikščioniškų ponų činšininkais. 1218 m. popiežius uždraudė kryžiuočiams be vyskupo Kristijono leidimo įžengti Prūsijon ir pajungti savo valdžiai pagonis. „Jūs privalėjote, – taip kreipėsi popiežius į kryžiuočius, – rūpintis pagonių sugrąžinimu prie Kristaus, bet ne pajungimu savo valdžiai“. Pagaliau

1221 m. popiežius ragino kryžiuočius savo belaisvius pagonis perduoti vyskupui, kad šis galėtų juos pakrikštyti.

Šie reikalavimai užrašyti popiežiaus bulėse, kurios buvo išprašytos vyskupo Kristijono. Taigi visų pirma bulėse yra išreikštos jo pažiūros. Veikiausiai Kristijonas nenorėjo leisti, kad jo veikla prisidėtų prie pasaulietinių kunigaikščių valdžios išplėtimo. Galbūt jis norėjo įkurti nuosavą vyskupo valdą, ką tuo pat metu sėkmingai darė Rygos vyskupas Livonijoje.

Prūsai pirmiausia griebėsi ginklo. Po kryžininkų atsitraukimo jie ne tik atsiėmė užimtas sritis, bet nužygiavo dar toliau į pietus. Buvusi misijų sėkmė jau buvo užmiršta, ir Mozūrija pati kentėjo nuo prūsų antpuolių. Esant tokiai situacijai kunigaikštis Konradas kreipėsi į Vokiečių ordiną. Kaip jau buvo sakyta, Vokiečių ordinas neignoravo šio kvietimo, bet ir nepasiuntė tuoj pat savo kontingento į Prūsiją.

Vokiečių ordino didysis magistras Hermanas Zalca veikiausiai norėjo gauti garantijų, kad jo įsitraukimas į Prūsijos reikalus atneš ilgalaikę sėkmę. Neabejotina, kad didysis magistras ir jo Ordinas norėjo priimti mozūrų kunigaikščio kvietimą, jog šiame regione, kur jis turės kovoti su pagonimis, užsitikrintų ilgalaikę valdžią. Akivaizdu, kad Mozūrijos kunigaikštis turėjo kitų norų, būtent – išplėsti savo valdžią Prūsijoje, ir kad čia jam Vokiečių ordinas turėjo talkinti. Abi pusės, kunigaikštis bei Ordinas, turėjo skirtingų sumanymų, ir jie kirtosi tarpusavyje. Kilo tik klausimas, kuriam pasiseks. Po kelerių metų paaiškėjo, kad pasisekė Vokiečių ordinui, o kunigaikštis Konradas negavo nė gabalėlio prūsų žemės.

Ši Vokiečių ordino sėkmė buvo kruopštaus diplomatinio ir juridinio pasirengimo vaisius. Bet visų pirma tai buvo rezultatas sparčių karinių pergalių ir greitai išplitusio skaičiaus vokiečių kolonistų, užtikrinusių karinių pergalių ilgalaikiškumą.

Pirmoji Vokiečių ordino pergalė siekiant teisiškai apsaugoti dalyvavimą kovoje prieš prūsus buvo 1226 m. kovo mėn. imperatoriaus Fridriko išduotas dokumentas, kuris pagal išdavimo vietą ir iškilmingą antspaudą vadinamas Riminio aukso bule.

Šio dokumento sandara būdinga ir kitiems tokio pobūdžio doku-

mentams. Jame iš pradžių kalbama apie bendrus davėjo motyvus. Iš jo sužinome, kad Dievas iškėlė imperiją virš kitų monarchijų žemėje visų pirma tam, kad tarp pagonių būtų skleidžiamas Evangelijos mokymas, ir kad jie būtų pajungti bei pakrikštyti. Paskui, vėl, kaip daugelyje Viduramžių dokumentų, rašoma tai kas lėmė kalbamų dalykų turinį. Hermanas Zalca, taip yra pasakyta, išdėstė imperatoriui, jog Mozūrijos kunigaikštis Konradas pažadėjo apdovanoti didįjį magistrą ir jo Ordino brolius žeme, būtent Kulmo žeme ir kitomis sritimis prie Prūsijos sienos, kad Ordino broliai galėtų nukariauti prūsų žemę. Hermanas Zalca, taip toliau rašoma dokumente, prašė imperatorių tai, ką Konradas pažadėjo, kaip ir tą žemę, kurią reikės nukariauti, Ordinui pripažinti ir patvirtinti.

Galų gale seka imperatoriaus sprendimas. Kadangi ši žemė priklauso imperijai (*monarchia imperii*), jis, imperatorius, patvirtina Ordinui tą žemę su viskuo, kas joje yra, kartu su visomis teisėmis ir be jokių apribojimų.

Dokumente išvardijamos kunigaikštiškos teisės, kurios tuo metu egzistavo: XIII a. pirmoji pusė buvo laikas, kada teritorinis valstybingumas padarė ryškią pažangą. Čia išvardijamos muitų, monetų, prekybos teisės, vadinamosios regalijos, teisminė valdžia ir kt. Dokumento pabaigoje sakoma: didysis magistras ir jo įpėdiniai vykdo teisingumą ir valdo savo žemėse, kaip savo teritorijoje daro imperijos kunigaikštis.

Riminio aukso bulės tekstas yra sunkus, ir tai, kad šiuo metu yra daug jį interpretuojančių studijų, nepalengvina jo suvokimo. Daugelyje darbų manoma, jog šis aktas yra tarsi pamatinis valstybės įstatymas, bazė, ant kurios vėliau turi būti sukurta Ordino valstybė. Taip teigdami, tyrinėtojai daro plačias išvadas.

Buvo manoma, kad šiame dokumente išdėstyta politinė koncepcija, kad iš jos atsiskleidžia imperatoriaus planai Šiaurės Europoje ar Baltijos regione. Iš tikro XIII a. 3-ame dešimtmetyje politinė situacija šiame regione keitėsi. Iki to laiko čia savo įtaką išplėtė danų karalius. 1214 m. Fridrikas II formaliai perleido jam žemes į šiaurę nuo Elbės. Tačiau tada šiaurės vokiečių kunigaikščiai sudarė antidanišką koaliciją, būta ir atsitiktinumo. 1223 m. danų karalius pateko į priešininkų

rankas. Jis turėjo atsisakyti savo planų. 1227 m. po Bornhevedės mūšio danų ekspansija šiaurės Vokietijoje pasibaigė galutinai.

Liubeko miestas prisijungė prie antidaniškosios koalicijos tik 1225 m. ir siekė užsitikrinti geras pozicijas naujoje situacijoje. Miestas jau prieš kelis dešimtmečius pradėjo labai sparčiai vystytis ir išsikovojo didelį savarankiškumą. Tačiau bijota, kad Holšteino grafai, ankstesnieji Liubeko valdovai, nebandytų atgauti savo pradinių teisių. Veikiausiai kad tai sukliudytų, 1226 m. liubekiečiai prašė ir gavo iš imperatoriaus Fridriko dvi privilegijas. Pirmąja buvo patvirtintos jų miesto teisės, tiksliau – jų tariama miesto teisė. Mat tai, ką pristatė liubekiečiai imperatoriui patvirtinti, buvo iš dalies sufalsifikuota. Antroji privilegija buvo dokumentas, kuriuo imperatorius nustatė, kad Liubekas yra imperijos miestas. Taip buvo apsisaugota nuo Holšteino pretenzijų.

Antrasis dokumentas, kurį gavo liubekiečiai, buvo išduotas praėjus tik trims mėnesiams po Riminio aukso bulės, ir didysis magistras Hermanas Zalca, kuris tuo metu veikė kaip tarpininkas tarp danų karaliaus ir jo priešų iš Šiaurės Vokietijos, kaip liudininkas aptinkamas abiejuose Liubeko dokumentuose. Tad daroma išvada, kad tarp Vokiečių ordino ir Liubeko privilegijų yra ryšys, tarsi Hermanas Zalca ir imperatorius čia sąmoningai organizavo į Šiaurės rytų Europą nukreiptą didžiąją politiką, tarsi jie tuo pat metu nuosekliai perkėlė Vokiečių ordiną į Prūsiją ir sukūrė jam didžiulį tiekimo uostą.

Atrodytų, kad tokią interpretaciją patvirtina vėlesnių šimtmečių istorija. Vėlesniais laikais Liubekas iš tikro turėjo didelę reikšmę Vokiečių ordino valstybei Prūsijoje. Prūsijos pakrančių miestai tapo Hanzos miestais. Jie, taip pat Livonijos miestai, perėmė Liubeko miesto teisę. Bet tai galėjo įvykti nebūtinai viską iš anksto suplanavus. Neatsižvelgiant į vėlesnius įvykius, o dėmesį sutelkus tik į 1226 m. situaciją, nelabai matyti, kad Fridrikas II būtų turėjęs aiškią politinę koncepciją Baltijos regione arba Prūsijoje. Ir taip galima teigti, nepaisant minėto dokumento, kaip ir 1224 m. dokumento, kuriuo imperatorius, vyskupo Kristijono siekių šviesoje, reikalavo, kad Prūsijos ir Livonijos naujakrikštai neprarastų savo laisvės.

Jeigu galvojama, kad šie dokumentai buvo neabejotinų imperato-

riaus pažiūrų įrodymas, tai tam tikra prasme nesuprantama, kas yra Viduramžių valdovo dokumentas. Toks dokumentas gana dažnai turėjo tokią reikšmę, kaip dabartinių valstybinių tarnybų aktas. Daugeliu atvejų išties galima manyti, kad valdovas, kuris klausimą dokumente vienaip ar kitaip išsprendė, tikrai norėjo tokio sprendimo ir buvo pasirengęs jį realizuoti. Bet taip neprivalėjo būti. Taip pat įmanoma, kad valdovas, kuris išduoda dokumentą, tuo, kas jame yra, visiškai nesidomi, o tik tai patvirtina savo kanceliarijoje, ko iš jo prašytojas tikisi. Tai daroma ne prieš valdovo norą, tačiau ir nereiškia, kad jis turi ketinimų ir galimybių tai, kad išdėstyta dokumente, įgyvendinti. Toks yra gavėjo uždavinys. Jeigu tai nepasiseka, išdavėjas patiria tik nežymių nuostolių. Jeigu akto turinys bus realizuotas, jo išdavėjas gali kiek ir laimėti, nes jo valdžia šiek tiek padidės. Viduramžių valdovo galia neapsiriboja savo žemių sienomis, jis valdo ne sritis, bet asmenis. Valdžios pradžia dažnai tokia: asmenys kreipiasi į galingesnįjį ir prašo jo paramos.

Riminio aukso bulės atveju jau seniai manoma, kad tekstas apskritai buvo suformuluotas pagal Hermano Zalcos norus. Tai galima nustatyti ir pagal vartojamas sąvokas. Atskiros teksto formuluotės, kaip jau minėtas žodžių junginys *monarchia imperii,* nėra kanceliariškas, t. y. šio žodžių junginio paralelių nėra kituose Fridriko II dokumentuose. Vadinasi, dokumentas, bet kuriuo atveju jo pagrindas, turėjo būti sudarytas ne imperatoriaus kanceliarijoje, bet Hermano Zalcos arba jo nurodymu padarė koks nors dvasininkas. Vis dėlto buvo manoma, kad iš šio dokumento galima atpažinti tikruosius imperatoriaus sumanymus. Kadangi ir popiežius yra paskyręs bulių prūsų misijoms, vyskupui Kristijonui, taip pat ir Vokiečių ordinui, buvo galvojama, kad čia vyko didelės varžybos tarp imperatoriaus ir popiežiaus dėl Prūsijos reikalų ir kad Hermanui Zalcai, kaip jau įprasta, pavyko, iš dalies įveikus tuos pasaulinio masto konfliktus, įkurti savo Ordino valstybę.

Remiantis tokiomis prielaidomis nuolat buvo spėliojama, ką galėjo reikšti, kad imperatorius apskritai suteikė šią aukso bulę Ordinui. Ką jis turėjo galvoje, disponuodamas žemėmis, kurias Mozūrijos kunigaikštis Konradas pažadėjo Ordinui, ir kurias jis įvardijo kaip *monarchia imperii* dalį. Ar prūsai, Kulmas, priklausė imperijai? Tai patvirtintų ta

aplinkybė, kad dokumente, kaip buvo minėta, didysis magistras prilyginamas imperijos kunigaikščiui. Taigi ar buvo didysis magistras imperijos kunigaikštis? Taip, pavyzdžiui, manė žymus santvarkos istorikas E. E. Stengelis. Kiti tvirtino, kad *imperium* čia reiktų suprasti platesne prasme, kaip tam tikrą didžiąją imperiją, kuriai iki tol priklausė trys karalystės, būtent Vokietija, Italija ir Burgundija. Dabar ji gavo ir ketvirtą narį – Prūsiją. Naujausioji interpretacija skamba taip: *imperium* arba *monarchia imperii* buvo suprantama kaip pasaulinė imperija keturių imperijų teorijos kontekste. Jos tikrasis valdovas buvo popiežius, kuris tačiau praktinėje politikoje rėmėsi pasaulietine valdžia imperatoriaus asmenyje.

Kiti autoriai manė, kad šiame ir kituose dokumentuose nebuvo suformuluota jokios koncepcijos, tačiau specialiai kalbama neapibrėžtai, į ką buvo atsakoma, kad tokių žymių vyrų kaip Fridrikas II ir Hermanas Zalca atžvilgiu taip tvirtinti netinka. Bet ir tokie galingi valdovai kaip imperatorius ir didysis magistras turėjo galvoti, kaip realizuoti savo planus, kadangi daugelis jų amžininkų į juos žvelgė ne su tokia gilia pagarba, kokią jiems rodė vėlesnių laikų vadovėlių autoriai. Jie turėjo priešų ir privalėjo įveikti sunkumus.

Hermanas Zalca ir Vokiečių ordinas veikiausiai bijojo, kad gali pasikartoti Burcos žemės fiasko. Jie nenorėjo pereiti į Mozūrijos kunigaikščio Konrado pusę neturėdami garantijų. Dėl to jie kreipėsi ne tik į imperatorių, bet ir į popiežių. Apie tai sužinome tik praėjus keleriems metams, galbūt dėl to, kad popiežius rėmė vyskupo Kristijono misiją. Galbūt dėl šios priežasties jis nebuvo pasirengęs taip privilegijuoti Ordiną, kaip tai darė imperatorius. O šis neturėjo jokio pagrindo neišduoti Hermanui Zalcai tokios bulės kaip Riminio ir atsisakyti jam teikti pagalbą, bandant padaryti savarankišką nuo Mozūrijos kunigaikščio Prūsiją ir Kulmo žemę. Imperatorius faktiškai nevaldė tų sričių, bet teoriškai jo užimama vieta reiškė, kad jis valdo visą pasaulį, ir jau Fridriko II pirmtakai visados, bent jau pagal jų žodžius, suvokė esą pasaulio valdovai. Žodiniai nurodymai šalims, kurios nepriklausė vokiečių imperijai, bet priklausė pasauliui, t. y. ir imperatoriui, kaip pasaulio imperijos valdovui, nėra neįprasti. Neįprastas galbūt yra žaidimas tarp

pasaulio valdovo posto, *monarchia mundi*, ir realių teisinių Vokietijos imperijos santykių, apie kuriuos kalbama Riminio aukso bulėje. Tačiau šiame žongliravime sąvokomis ir glūdi, galima sakyti, ypatinga šio dokumento kokybė. Priklausomai nuo politinės situacijos Ordinas galėjo, padaryti daug arba mažai, ir tai jis vėliau padarė. Jis galėjo viską pavaizduoti taip, tarytum už jo stovi pasaulinis imperijos autoritetas, bet jis galėjo kovoti ir dėl atskirų leno teisių, ir kartu būti nepriklausomas nuo imperijos prievolių. Mat dokumente nekalbama, kad didysis magistras yra imperijos kunigaikštis, kad jis turi vykdyti imperijos leninінkams būdingas prievoles, pavyzdžiui, karinę prievolę. Dokumentas jį tik sulygino su imperijos kunigaikščiu.

Politiškai reikšminga tai galėjo tapti tik tuo atveju, jei Ordinas tikrai būtų turėjęs tokias teises į kraštą, jeigu jis tikrai būtų valdęs Kulmo žemę ir Prūsiją. Bet čia imperatoriaus dokumentas jam menkai galėjo padėti. Dokumentas iš pradžių nebuvo niekas kitas kaip *programa maximum*. Jai įgyvendinti didžiajam magistrui reikėjo ir popiežiaus, nes be jo nebūtų atvykę jokie kryžiuočiai. Kryžiuočiai, bet kokiu atveju didelė vokiečių riterių dalis, tuo metu veikė Palestinoje; didysis magistras pats buvo prie to prisidėjęs. Riminio aukso bulės išdavimo metu popiežius dar nepalaikė Vokiečių ordino, veikiausiai atsižvelgdamas į Prūsijos vyskupą Kristijoną.

Dėl to po imperatoriaus dokumento išdavimo nė vienas ordino riteris nenuvyko į Mozūriją arba Prūsiją, ir Mozūrijos kunigaikštis turėjo ieškotis kitų pagalbos būdų.

Mozūrijos kunigaikštis Konradas ir jo šalies Plocko vyskupas 1228 m. įkūrė riterių ordiną, kuris turėjo kovoti prieš Mozūrijos siaubėjus, kaip kad skelbė jo įkūrimo dokumentas.

Naujasis ordinas vienalaikiuose šaltiniuose buvo vadinamas įvairiai. Galų gale įsigalėjo pavadinimas, kilęs nuo ant Vyslos pastatytos pilies, kuri buvo ordinui paskirtos srities centras: Dobrynė (lenkiškai – *Dobrzyń*). Šis Dobrynės ordinas gyvavo tik trumpą laiką. Praėjus keleriems metams po įkūrimo jis įsijungė į Vokiečių ordiną. Vis dėlto jis turėjo būti čia paminėtas, nes jo įsteigimas dar kartą parodė, koks aktualus šiam regionui buvo riterių ordino įsikūrimas, kiek mažai Vokiečių

ordino galutinis įsitvirtinimas čia skyrėsi nuo to laiko normų. Be to, Dobrynės ordino įkūrimas yra dar vienas daugelio Rytų Europos kunigaikščių pastangų gauti paramą iš Vakarų pavyzdys. Kaip buvo verbuojami atvykėliai valstiečiai, miestiečiai ir bajorai, taip ir čia į naują ordiną pavyko pritraukti vokiečių, daugiausia Meklenburgo bajorų, kartu su Šverino vyskupu atvykusių kryžiaus žygin į Kulmo žemę. Pagaliau Dobrynės ordino įkūrimas kiek nušviečia ir vyskupo Kristijono politiką. Jis, greta Mozūrijos kunigaikščio ir Plocko vyskupo, buvęs trečias šio ordino kūrėjas, – tikėjosi, kad šis ordinas tarnaus jam politiniu įrankiu ir padės įsitvirtinti Vokiečių ordino atžvilgiu.

Bet vyskupui Kristijonui čia nepavyko. Pasibaigus kryžiaus žygiui į Šventąją Žemę, – o tai veikiausiai sutrukdė Hermanui Zalcai aktyviau rūpintis Prūsija, – magistras grįžo prie savo prūsiškųjų planų. Nežinome smulkmenų. Nežinome, kiek laiko buvo deramasi. Žinome tik rezultatą: Mozūrijos kunigaikščio dokumentą ir popiežiaus bulę.

Mozūrijos kunigaikščio 1230 m. dokumentas perleidžia Ordinui Kulmo žemę ir visas ateityje nukariausimas žemes Prūsijoje su visomis teisėmis, nepaliekant nieko kunigaikščiui. Šis dokumentas, vadinamoji Krušvicos sutartis, pripažįsta Ordinui visa tai, kas buvo įrašyta imperatoriaus Riminio aukso bulėje.

Žinoma, kaip ir anuo atveju, čia prirašyta daug. Krušvicos sutarties atveju yra ginčijamasi ne tiek dėl jos turinio interpretavimo, kiek dėl jos autentiškumo. Ši problema egzistuoja ir vertinant Riminio aukso bulę, kurios išlikę du originalai turbūt buvo surašyti 1226 m., bet visa tai nėra taip svarbu, kaip Krušvicos sutarties atveju.

1886 m. vokiečių istorikas Maxas Perlbachas suabejojo sutarties autentiškumu, juo pasekė ir lenkų istorikai. Jie atkakliai laikėsi jo tezės, nors kiti istorikai, visų pirma Augustas Seraphimas, pagrįstai manė įrodę Krušvicos sutarties autentiškumą. Bet ši, iš esmės tik specialistams aktuali dokumento autentiškumo problema, vokiečių ir lenkų istorikų diskusijoje buvo paversta didžiausios svarbos reikalu. Jeigu Krušvicos sutartis buvo falsifikuota, ar Ordinas savo politinę egzistenciją grindė nusikaltimu ir ar dėl to reikia visą Ordino valstybės istoriją vėlesniais šimtmečiais, jeigu ji pastatyta ant melagingų pamatų, vertinti tik negatyviai.

Verta šias kontraversijas truputį išsamiau aptarti, ir ne vien dėl to, kad jos dar ir šiandien yra aktualios. Dar įdomiau, kad čia galima susipažinti su mąstymo stereotipais, kurie dažnai aptinkami politinėje kovoje, grindžiamoje istoriniais argumentais. Deja, tai pasitaiko ir istorikų samprotavimuose, nors kaip tik jie turėtų žinoti, jog einant šiuo keliu negalima patikimai įvertinti praeities įvykių.

Čia, kaip ir kitais panašiais atvejais, istorija suprantama kaip įsivaizduojamas procesas, kuriame istorikui skirta užduotis nustatyti konkrečių asmenų ar valstybių kaltumą ar nekaltumą, teisumą ar neteisumą. Taip žvelgiant siekiama patikrinti, ar Krušvicos dokumentas buvo sufalsifikuotas, ar, pavyzdžiui, vokiečių ištrėmimas iš rytinių sričių 1945 m. buvo teisėtas, ar ne. Tokio susiaurinto problemų kėlimo rezultatai labai priklauso nuo suinteresuotų pusių. Nesupaprastinant galima pasakyti, kad toks istorijos traktavimas kuria labai jautrią teisingumui ar neteisingumui sąmonę, ypač jei tauta jaučiasi pralaimėjusi. O dėl naujausios istorijos ir ypač dėl jau minėtos daugelio vokiečių ištrėmimo iš jų rytinės tėvynės 1945 m. problemos, tai čia aptinkamas vokiečių istoriografinės tradicijos kontekste stebėtinai menkas galios politikos suvokimas, iliuzija, tarsi galima pasukti istorijos ratą atgal, įrodžius nelaimingų įvykių neteisėtumą.

Krušvicos sutarties atveju padėtis tam tikra prasme yra atvirkštinė. Lenkų istoriografinėje tradicijoje sutinkami istoriniai nuosprendžiai, remiantis – beje, iki galo neįrodytu – neteisėtumu. Tačiau iš tiesų klausimas, ar mus pasiekęs dokumento tekstas iškeliavo iš kunigaikščio kanceliarijos, nėra labai svarbus.

Tai, kad lenkų kunigaikščio pažadas Ordino riteriams neatitiko jo pradinių sumanymų, visiškai neabejotina. Savaime aišku, jis, kaip jau sakyta, tikėjosi padaryti Ordiną įrankiu savo politiniams planams įgyvendinti. Apie tai dabar jau negalėjo būti jokios kalbos. Kulmo žemėje ir Prūsijoje Ordinas buvo nusprendęs sukurti savarankišką valdžios sritį, ir tą jis padarė. Jeigu dokumentas yra autentiškas, tuomet jau 1230 m. lenkų kunigaikštis pamatė, kad jis apsiriko ir kad šis dokumentas buvo išduotas spaudžiant būtinumui. Jeigu šį dokumentą sukūrė Ordinas, jeigu jis jį sufalsifikavo, kad galėtų pristatyti popiežiui, tuomet galima ma-

nyti, jog kunigaikštis tik po kelių metų suvokė – jis negalės Ordinu pasinaudoti, kaip buvo tikėjęsis, taigi tik tada, kai Ordinas Prūsijoje jau aktyviai reiškėsi.

Didelio skirtumo tarp šių dviejų galimybių nėra, nepaisant to, kad jos tarpusavyje viena kitai neprieštarauja. Tai galima pamatyti ir dokumento tekste.

Dokumento kalba, susijusi su romėnų teise, su formuluotėmis, kurių nėra kituose Mozūrijos kunigaikščio dokumentuose, su prūsų kaip saracėnų apibūdinimu, leidžia nesunkiai pastebėti, kad jis gimė ne tik mozūrų kunigaikščio kanceliarijoje. Visiškai aišku, jog jis parengtas Vokiečių ordino raštininko. Ar lenkų kunigaikštis buvo priverstas autorizuoti šias svetimas jam formuluotes – tuo atveju dokumentas yra autentiškas, – ar jis jautėsi esąs priverstas priimti tuos istorinius faktus, kurie neatitiko jo dokumento turinio – tuo atveju dokumentas buvo sufalsifikuotas, – visa tai nedidelis skirtumas. Bet čia, kaip buvo pasakyta, nėra ryškus skirtumas tarp tikrų bei netikrų dalykų, yra dar ir tarpinės formos, kurios, kaip ir klastojimai, priklauso Viduramžių politikos instrumentarijui. Vokiečių ordinas taip pat juo naudojosi – jeigu taip nebūtų, būtų labai keista. Jei taip yra, klausimas, ar konkretus dokumentas yra suklastotas, ar tikras, turi labai nedidelę reikšmę. Ir tai, kad šis klausimas tapo svarbiausiu lenkų ir vokiečių istorikų diskusijose, yra šių diskusijų istorijos liudijimas, plačiai paplitęs netinkamo elgesio su praeitimi pavyzdys, kuris labai mažai byloja, kas įvyko XIII a.

Tuo tarpu yra kitas svarbesnis klausimas, ko galėjo tikėtis lenkų kunigaikštis, tiek daug perleisdamas Ordinui arba nieko nesigriebdamas prieš šią politiką. Pirma, tai galėjo būti pavojus, kylantis iš prūsų. Ne mažiau svarbios buvo ir vidinės lenkų varžybos. Mozūrijos kunigaikštis Konradas kaip tik tais metais rūpinosi užsitikrinti vyraujančią poziciją tarp dalinių lenkų kunigaikščių. Mozūrų ir prūsų pasienio reikalai jam turėjo antraeilę reikšmę.

Kitame 1234 m. Rijetyje išduotame dokumente, tas žemes, kurias Ordinas atkariaus iš Prūsijos pagonių, popiežius perėmė savo globon kaip švento Petro nuosavybę ir perleido jas Vokiečių ordinui. Jis privalo, taip sakoma bulėje, taip valdyti Prūsiją, kad ji nebūtų kitos jėgos

pajungta. Taigi šis dokumentas atmeta lenkų kunigaikščio ar imperatoriaus viršenybės galimybę.

Toliau seka išlygos. Popiežius pasilieka teisę kurti vyskupijas ir prižiūrėti jų atitinkamą aprūpinimą. Taigi Ordinui buvo pranešta, kad ateityje jis turės vyskupams užleisti dalį jam skirtų žemių. Čia slypėjo ne tik bendra problema, kad vyskupai turi būti materialiai aprūpinami, bet ir kad popiežius atsižvelgė į vyskupą Kristijoną ir jo interesus. Kristijono santykiai su Vokiečių ordinu ir toliau buvo įtempti. Iki tol popiežius jį globojo, todėl galima būtų stebėtis, kodėl Kristijonas neminimas 1234 m. dokumente, kodėl ten kalbama apie būsimus prūsų vyskupus, bet ne apie dabartinį vyskupą Kristijoną. Priežastis buvo Kristijono patekimas nelaisvėn prūsams 1233 m. vienos jo misijos metu. Vokiečių ordinas, kaip vėliau jam priekaištavo Kristijonas, nepadarė nieko, kad jį išpirktų ar išvaduotų. Priešingai, jis pasinaudojo situacija, o popiežius veikiausiai manė, kad Kristijonas dingo visiems laikams ir į jį nereikia atsižvelgti.

Antrasis apribojimas buvo Ordinui skirtų žemių pavaldumas popiežiui. Kaip buvo aiškiai pasakyta, kad šis kraštas neturi priklausyti jokiai kitai jėgai, taip pat aiškiai buvo vis dėlto pažymėta ir popiežiaus viršenybė. Ordinas privalėjo jam mokėti metinį pripažinimo činšą, taigi duoklę, patvirtinančią tai, kad popiežius yra tikrasis šių žemių ponas.

Ir pagaliau trečia: popiežius pabrėžė, kad jis pasilieka teisę rūpintis, kad tuos pažadus ir sutartis, kurias Ordinas sudarė ar sudarys su dabartiniais krašto gyventojais, Ordinas laikysis. Tai panašu į nepasitikėjimą, turbūt kaip tik taip ir buvo sumanyta.

Už šios išlygos slypėjo galimybė, kad christianizacija bus susijusi su politiniu nukariavimu, kad iš pakrikštytųjų bus atimta jų laisvė. Tačiau yra žinomi popiežiaus ir imperatoriaus nurodymai, akivaizdžiai draudžiantys tokias misionieriavimo pasekmes. Tiesa, jų įtaką sunku įvertinti. Kiek už jų glūdėjo popiežiaus arba imperatoriaus politika, sunku pasakyti. Visiškai tikėtina, kad susiduriame su vyskupo Kristijono ir vieno aukšto dvasininko iš Italijos, vyskupo, o vėliau kardinolo Vilhelmo Modeniečio, kuris tais metais daug kartų kaip popiežiaus legatas vyko į Livoniją ir Prūsiją, politikos apraiškomis.

Henrikas Latvis, tų laikų kronikininkas, kuris pats lydėjo Vilhelmą Modenietį Livonijoje, rašė, kad šis ne tik mokė pagonis krikščionių tikėjimo, bet reikalavo iš vokiečių atidžiai rūpintis naujakrikštais. Ordino broliams – čia turimas omenyje Kalavijuočių ordinas – kaip ir kitiems vokiečiams, legatas įsakė vesti naujakrikštus į krikščionių tikėjimą ir jiems saldų Jėzaus Kristaus jungą ant pečių uždėti, bet, užkraunant jiems dešimtinę bei kitus reikalavimus, saugotis, kad šie, per daug prispausti, negrįžtų į pagonybę.

Sunku pasakyti, kiek čia iš tikrųjų susiduriame su vyskupo Kristijono ir kiek su legato intencijomis. Tačiau bet kuriuo atveju legatas buvo Romos kurijoje galingas žmogus ir nuosekliai domėjosi misijomis Šiaurės ir Rytų Europoje. Jis ir vėliau buvo atvykęs Prūsijon ir dalyvavo sunkiame bažnytinės organizacijos kūrimo darbe.

Galbūt trečiąją išlygą 1234 m. popiežiaus dokumente reikėtų suprasti taip, kad popiežius perėmė savo legato nepasitikėjimą. Bet kuriuo atveju popiežius nenorėjo palikti Vokiečių ordinui naujakrikštų be kontrolės. Šie, kaip pasirodė vėliau, apie šį popiežiaus sprendimą žinojo.

Taigi derybose su imperatoriumi, popiežiumi ir su Mozūrijos kunigaikščiu Vokiečių ordinas gerai pasirengė įsitvirtinti Prūsijoje. Jam pavyko iš karto peržengti tuos uždavinius, kuriuos jam buvo numatęs kunigaikštis. Konradas norėjo nukariauti Prūsiją padedamas Vokiečių ordino. Pastarasis norėjo padaryti tai pats ir galų gale tai padarė, pabaigoje galbūt net su kunigaikščio, kuris bet kuriuo atveju nesipriešino, sutikimu. Kaip pavyko tai padaryti, kokiu būdu Ordinas kunigaikštį „apžaidė“, neįmanoma nustatyti.

Imperatorius gana anksti suteikė Ordinui svarbų dokumentą, galintį padėti pasiekti visapusišką viršenybę jam suteikiamoje žemėje. Imperatorius parėmė Ordiną savo autoritetu, bet daugiau niekuo negalėjo jam padėti. Riminio aukso bulė buvo vekselis ateičiai, kurį Ordinas pats kariniu ir politiniu būdu turėjo apmokėti.

Politiniu atžvilgiu jis turėjo susitarti su popiežiaus kurija. Tai, kaip jau buvo sakyta, užtruko ilgiausiai – iki 1234 m. Tik tais metais popiežius buvo pasirengęs suteikti Ordinui savo įgaliojimus, tačiau ne neribotus. Popiežiaus bulė naujas Ordino žemes pavertė šventojo Petro

nuosavybe. Ką tai reikš praktiškai: popiežiaus bažnytinę valstybę ar tik nežymią viršenybę, turėjo parodyti ateitis. Šiaip dokumente buvo numatyta detali popiežiaus kontrolės teisė. Ji turėjo gana greitai pradėti realiai veikti. Iš pradžių, arba tiksliau – dar prieš tai prasidėjo greitas pagonių krašto užkariavimas. Tuo metu, kai 1234 m. Rijetyje buvo išduota minėtoji popiežiaus bulė, Ordino riteriai jau buvo peržengę Vyslą ir įkūrę bei suteikę privilegijas pirmiesiems miestams.

KETVIRTAS SKYRIUS

PRŪSIJOS NUKARIAVIMAS

KAD VOKIEČIŲ ORDINAS galėjo įkelti koją į Prūsiją ir čia įsitvirtinti, aiškinama visų pirma tuo, kad prūsų žemę XIII a. pradžioje pasiekė tiek rytų kolonizacija, tiek Bažnyčios misionieriai, kad tuomet misija ir pajungimas buvo glaudžiau susiję, nei tai buvo ankstyvaisiais Viduramžiais ir vėlesniais laikais, ir kad krikšto bei pajungimo kombinacijai riterių ordinai buvo bene optimaliausias įrankis. Tačiau juk ne vien Vokiečių ordinas bandė nugalėti prūsų pagonybę.

Vokiečių ordinas, kaip kovotojų grupė, tiko dar ir todėl, kad jis, o ypač jo didysis magistras Hermanas Zalca, ieškojo savos, galinčios padaryti Ordiną nepriklausomą, valdos. Burceno žemėje šios paieškos žlugo. Ilgalaikes derybas su imperatoriumi, popiežiumi ir Mozūrijos kunigaikščiu, kuriomis Ordinas užsitikrino plėtimąsi Prūsijoje, galima vertinti kaip Ordino patyrimo vaisių, kurį jam davė Vengrijos karalius. Tačiau dar šių derybų metu Ordino riteriai pradėjo beveik pusę šimtmečio trukusį Prūsijos užkariavimą.

1231 m. nedidelė grupė peržengė Vislą ir kitame krante įrengė provizorinį atramos tašką, kuris gavo Torunės (*Thorn*) vardą, galbūt nuo Ordino pilies *Toron* vardo Palestinoje. Kitais metais buvo įkurta Kulmo pilis, po metų Marienverderis: iš pradžių riteriai stengėsi įsitvirtinti palei Vyslą. Jau 1237 m. jie pasiekė jūros krantą. 1255 m., užgrobus Sembą, jūros pakrantėse buvo įsitvirtinta galutinai. Tačiau tada žemyno užgrobimas jau buvo prasidėjęs. Po susijungimo su Kalavijuočių ordinu 1237–1242 m. dar prisidėjo Livonijos valda.

Kada 1283 m. prūsai buvo nukariauti, Ordinas dar nebuvo pajungęs visų pagonių Šiaurės rytų Europoje. Daug kur jo valdos ribojosi su pagoniška Lietuva, kurios vakarinė dalis su žemaičių kraštu kaip pleištas ėjo tarp prūsiškųjų ir livoniškųjų valdų beveik iki pat pakrantės. Šis žemaičių kraštas vien dėl geografinės padėties, nepriklausomai nuo įžadų

pagonių kovoms, trukdė Ordinui, tačiau jo nukariauti nepavyko, nepaisant per visą XIV a. prieš žemaičius ir lietuvius rengiamų kryžiaus žygių.

Tuo tarpu prūsų atžvilgiu Ordiną lydėjo nepaprasta sėkmė. Atsižvelgiant į sunkumus, kokius su jais turėjo mozūrų kunigaikštis, prūsų pajungimas per pusšimtį metų laikytinas neabejotina karine Ordino sėkme.

Kaip šios sėkmės priežastį, be paties Ordino karinės jėgos, reikėtų paminėti kryžiuočius, kurie popiežiaus raginimu vyko į kryžiaus žygį ir, vadovaujami Vokiečių ordino, kovojo prieš prūsus. Visų pirma tai buvo vokiečių kunigaikščiai bei bajorai, bet dalyvavo ir lenkų valdančiosios dinastijos bei lenkų diduomenės atstovai. Vokiečių ordinas per tuos penkis dešimtmečius galėjo naudotis stipriu kryžiuočių potencialu.

Ieškant tokio reiškinio priežasčių, reikia kelti tuos pačius klausimus kaip ir visiems kryžiaus žygių Palestinoje dalyviams. Ir atsakymas į juos yra toks pat nekonkretus. Pamaldumas, galimybė įsigyti turto kovų regione, politiniai tikslai: kas visa tai norėtų pasverti, to viltys žlugtų susidūrus su šaltiniais ir jis galėtų pateikti tik savo samprotavimus. Kryžiuočiai nepaliko pasisakymų apie savo motyvus. Net ne visada žinome jų vardus ir dėl to negalime pateikti tikslaus jų skaičiaus. Bet kuriuo atveju jų buvo daug, nes Ordinas iš pradžių nesutiko jokio rimtesnio prūsų pasipriešinimo.

Tačiau Ordinui iškilo sunkumų su vyskupu Kristijonu, kuris ir toliau siekė padaryti Ordiną savo politikos įrankiu. 1231 m. Kristijonas Vokiečių ordinui perleido 1/3 užgrobsimų žemių, t. y. jis įsivaizdavo esąs naujų sričių šeimininkas. Vokiečių ordinas privalėjo būti apdovanotas, bet likti priklausomas nuo vyskupo – lygiai taip pat, kaip vyskupo įkurtas Dobrynės ordinas.

Atviras konfliktas tarp Kristijono ir Vokiečių ordino nekilo turbūt tik dėl to, kad 1233 m. vyskupas pateko į prūsų rankas ir tik po penkerių metų atgavo laisvę.

Per tą laiką Vokiečių ordinas ne tik pasiekė pirmąsias reikšmingas pergales prieš prūsus, bet ir popiežius, po to, kai jis Riječio dokumente paskelbė būsimą Ordino valstybę šventojo Petro nuosavybe, peržiūrėjo Kristijono pretenzijas. Be to, 1235 m. Dobrynės ordinas susivienijo su Vokiečių ordinu.

Taigi vyskupas Kristijonas daugiau nebeturėjo savo atramos bazės. Kita vertus, bažnytinės teisės požiūriu naujas jėgų santykis dar nebuvo užfiksuotas. Prūsijoje nebuvo ir kito vyskupo.

Kristijonas bandė pakeisti padėtį teisinėmis priemonėmis. Jis apskundė Vokiečių ordiną popiežiaus dvare ir jam prikišo, kad ne tik jo, vyskupo, valdas apiplėšė ir sutrukdė jo misijoms, bet kad Ordinas apskritai yra krikščionybės platinimo kliūtis. Vokiečių ordinas ne tik engiąs pagonis, bet ir esąs nusistatęs prieš jų krikštą tam, kad juos, kaip pagonis, bažnytinių normų netrukdomas, galėtų plėšti. Vokiečių ordinas savo ruožtu apkaltino Kristijoną kryžiaus žygiui skirtų pinigų pasisavinimu.

Kiek šitie priekaištai buvo pagrįsti, negalima tiksliai nustatyti, o faktas, kad tokie kaltinimai Vokiečių ordinui buvo keliami ir pakartotinai per du vėlesnius šimtmečius, dar neįrodo jų patikimumo.

Kita vertus, negalima nematyti disproporcijos tarp misijos ir pajungimo. Jau siekiant apsaugoti užkariautas sritis, statant pilis, o tai reiškė taip pat prievartines pajungtų prūsų prievoles, nebuvo įmanoma skatinti misijų. Tokių pačių prievolių būta ir vyskupo Kristijono valdose. Jis ir būsimieji Ordino kaltintojai prūsų atžvilgiu turėjo tokių pačių sumanymų kaip Ordinas. Tik jie neturėjo progų įgyvendinti savo ketinimus.

Vyskupui Kristijonui Ordino kaltinimas neatnešė sėkmės. Popiežius nusprendė padalinti Prūsiją į daugelį vyskupijų, o Kristijonas negalėjo paveikti ir popiežiaus legato Vilhelmo Modeniečio, kuris turėjo užsiimti naujų diecezijų kūrimu. Jam visąlaik buvo siūloma išsirinkti vieną iš keturių naujų diecezijų: 1/4 to, ką jis kažkada turėjo arba tikėjosi turėti. Bet iš tiesų dar mažiau nei tai.

Mat palyginti nedidelių diecezijų valdytojai turėjo tik ribotas galimybes sukurti su Ordinu galinčią konkuruoti jėgą. To jie vėlesniais laikais ir nepadarė. Kristijonas taip ir neapsisprendė dėl naujos diecezijos. Jis pradingo iš šaltinių akiračio, galbūt atsisakė tolesnės kovos ir netrukus mirė.

Taip Ordinas baigė konfliktą tik su vienu konkurentu. Kiti varžovai liko ir turėjo likti. Nes kuo didesni buvo Ordino laimėjimai, tuo labiau keitėsi jėgų santykis Šiaurės rytų Europoje, tuo labiau Prūsijos kaimynai buvo paliesti naujos jėgos kūrimosi jų pašonėje.

Pirmaisiais Prūsijos nukariavimo metais visų pirma tai buvo Pamario kunigaikščiai, valdovai sričių, esančių į vakarus nuo prūsų žemės. Vėliau jas valdė Ordino valstybė.

Šiame regione, kitaip negu į rytus nuo Vyslos, gyveno slavai, kašubai, savo kalba giminingi lenkams. Šios giminystės laipsnis arba klausimas, ar pamarėnai buvo Lenkijos sudėtinė dalis, ar tik laikinai priklausė lenkų kunigaikščių sąjungai, yra dar vienas iš klasikinių nesutarimų vokiečių ir lenkų polemikoje.

Tuo metu, kai Vokiečių ordinas Prūsijoje pasiekė pirmas pergales, Pamario kunigaikščiai buvo visiškai nepriklausomi nuo Lenkijos. Jie nutraukė ankstesnius silpnus ryšius su Lenkija. Jų žemėje buvo misionieriaujama ir kaip tik pagal geografinę padėtį iš Vokietijos: ši žemė jau buvo apimta Rytų kolonizacijos proceso. Dėl to įkurti arba atnaujinti bei išaugę miestai, visų pirma Dancigas, buvo ne tik miestai, turėję vokiečių teisę, bet ir jų gyventojų daugumą sudarė vokiečiai.

Konflikto tarp Pamario kunigaikščių ir Vokiečių ordino priežastys buvo ne vokiečių valdomos valstybės į rytus nuo Vyslos atsiradimas. Konflikto šaltinis buvo paprasčiausias politinės konsteliacijos pasikeitimas, užkirtęs Pamario kunigaikščiams savarankiškos ekspansijos galimybes. Dar prisidėjo nesutarimai Pamario kunigaikščių dinastijos viduje. Kaip visuomet tokiais atvejais viena pusė susirado sąjungininką už krašto ribų, t. y. sudarė sąjungą su Vokiečių ordinu. Šis vėlgi nebuvo suinteresuotas kitos jėgos Vyslos slėnyje sustiprėjimu ir įsikišo į tarpusavio kovas.

Būtinas tokiomis aplinkybėmis atsakymas į tai buvo Pamario kunigaikščio Sventopelko ir prūsų sąjunga. Dėl to 1242 m. kilo tai, kas vėlesnėje literatūroje vadinama prūsų sukilimu. Pagal tuometinę situaciją jį būtų geriau vadinti sutelktu gynybos bandymu. Pasinaudojus sąjunga su Pamario kunigaikščiu, prūsams pavyko atsikovoti kraštą, bet be Ordino pilių. Pamario kunigaikštis pabandė veržtis per Vyslą, bet nesėkmingai, kadangi Ordinas savo karines pajėgas papildė kryžiuočiais.

Popiežius ir tąkart stojo į Ordino pusę ir pasiuntė Pamario kunigaikščiui griežtą kvietimą susitaikyti. Nes pagal Bažnyčios normas bendri krikščionio kunigaikščio veiksmai su pagonimis prieš kitą krikščio-

nišką jėgą buvo labiausiai smerktinas darbas iš visų krikščioniškų valdovų veiksmų. Antra vertus, tokia sąjunga tarp krikščionių ir pagonių buvo sudaryta pagonybės ir krikščionybės pasienyje. Tokių atvejų pasikartojimai aptinkami Vokiečių ordino prūsiškoje ir livoniškoje istorijoje ir kai kada Ordinas buvo toji pusė, kuriai dėl tokių ryšių būdavo priekaištaujama.

Bet popiežius taip pat negalvojo be jokių išlygų stoti į Ordino pusę. Gal tai buvo susiję su didžiaisiais popiežiaus ir imperatoriaus konfliktais paskutiniais imperatoriaus Fridriko II valdymo metais: Vokiečių ordinas ir toliau buvo laikomas Štaufenams artimu sąjungininku. Galbūt dėl to, kad Romos kurija iš esmės nepasitikėjo užgrobimo, valstybės kūrimo ir misijos kombinacija. Popiežiaus kurija nebuvo pasirengusi besąlygiškai padėti Ordinui. O šis čia susidūrė, tarp daugelio jo naudai priimtų sprendimų, ir su nepasitikėjimu.

Šis nepasitikėjimas aiškėja jau vien iš to, kad popiežiaus legatas gavo pavedimą savo misijos nesėkmės atveju besiginčijančias puses pakviesti į Romą. Vadinasi, su Ordinu ir prieš jį kovojančiais prūsais elgiamasi kaip su lygiais. Prūsai nelaikomi, kuo jie, tiesą sakant, galėjo būti laikomi, atkritusiais nuo tikėjimo ir dėl to blogesniais už pagonis ar eretikus. Be viso to, popiežius nurodė, jog į krikščionių tikėjimą atversti prūsai neturi prarasti laisvės. Taigi jis užėmė poziciją, kuriai atstovavo jo pirmtakai, gindami vyskupo Kristijono interesus.

Popiežiaus tarpininkavimo rezultatas buvo dvi sutartys. Pirma, sudaryta tarp Rytų Pamario kunigaikščio ir Ordino, buvo naudinga pastarajam. Antroje buvo bandoma reguliuoti ginčytinus Ordino ir prūsų klausimus. Tai keista sutartis.

1249 m. Christburgo taika yra keista dėl to, kad tai iš tikrųjų yra sutartis, kurioje Ordinas ir prūsai formaliai laikomi lygiateisiais, kaip tai skelbia Romos kurijos nurodymas. Pagal Bažnyčios normas būtų labiau suprantama laikyti prūsus apostatais, kurie turėtų būti laimingi, jei po viso to liko gyvi, ir nieko neklausinėtų apie savo teisinę padėtį. Bet Christburgo taika nekalba apie apostaziją. Priešingai, dokumente išsamiai kalbama apie prūsų padėtį. Galima net manyti, kad joje aptariamas tik vienas žodis. Tai – laisvė.

Viduramžių supratimu laisvė yra sudėtingas žodis. Laisvė galėjo reikšti pasidavimą kito labai galingo pono valdžiai, bet ji taip pat galėjo turėti nepriklausomybės prasmę ir reikšti valdžios bei prievartos nebuvimą. Būtent taip šis žodis yra vartojamas Christburgo sutartyje. Popiežiaus legatas iš tikrųjų garantuoja prūsams laisvę įprastine to žodžio reikšme. Popiežiaus atstovas laiduoja prūsams laisvą turto, palikimo, teismų proceso teisę, garantuoja jiems tokią laisvę, kokią turėjo vokiečių naujakuriai. Ypač aiški laisvės garantija, užtikrinanti prūsams, kad jie galės tapti dvasininkais.

Šiuo atveju nesvarbu, kiek toks noras buvo realus. Šis potvarkis savaime yra asmeninės laisvės rodiklis, kadangi Viduramžiais Bažnyčia nuolat laikėsi nuomonės, o vėliau ir pasiekė, kad nelaisvasis tik tada gali tapti dvasininku, kada jo ponas atsisako visų jam priklausančių teisių, kai jis nelaisvajam suteikia laisvę. Jeigu čia prūsams žadamas laisvas kelias į dvasininkų luomą be apribojimų, tada jų asmeninė laisvė yra garantuojama. Popiežiaus legatas laikėsi nuomonės, kad ir kituose Christburgo taikos paragrafuose asmeninė prūsų laisvė turi būti pakankamai aiškiai apibrėžta.

Visa tai matyti iš kito sakinio, pagal kurį iš kilmingųjų šeimų kilę prūsai gali gauti riterio įšventinimus. Jeigu šis dokumentas būtų įgyvendintas, Ordino valstybėje nebūtų buvę skirtumo tarp vokiečių (*Hufenbauern*) ir prūsų (*Hakenbauern*) valstiečių. Prūsai arba jų dauguma nebūtų buvę skriaudžiami. Tiesa, jų skriaudos galimybė slypi jau Christburgo sutartyje.

Ten prūsų laisvė yra susijusi su viena sąlyga. Sutartyje nurodoma, kad kas ateityje atkris nuo krikščionybės, o kartu nuo Vokiečių ordino valdžios, tas privalo prarasti laisvę. Taigi laisvė suteikiama tik tiems prūsams, kurie išpažįsta krikščionybę ir nesipriešina Ordinui.

Tai būtų galima suprasti kaip kvietimą Ordinui išprovokuoti sukilimą. Bet tokios provokacijos jam nereikėjo. Sukilimas ir taip įvyko. 1260 m., 11 metų po Christburgo sutarties, dar kartą dauguma prūsų sukilo prieš Ordino valdžią ir šis išsivadavo nuo Christburgo sutarties suvaržymų. Po kito prūsų pajungimo jis galėjo viską spręsti pagal savo interesus. Jis galėjo daryti skirtumą tarp atkritusiųjų ir likusiųjų ištiki-

mais arba į Ordino valdžią sugrįžusiųjų, kurie buvo apdovanoti laisvėmis pagal Christburgo sutartį, o kiti gavo nelaisvųjų statusą. Tad Ordino, kaip ir vyskupų, valdomose žemėse dabar buvo padėti būsimos socialinės santvarkos pagrindai.

Prūsų pasipriešinimas tęsėsi 14 metų. 1274 m. jų pajungimas buvo baigtas. Vėliau buvo pajungtos tos sritys, kurios prieš sukilimą dar nebuvo Ordino rankose. Tai tęsėsi iki 9-ojo dešimtmečio vidurio. Po to Vokiečių ordinas galėjo būti ramus dėl prūsiškos valstybės iki pat sukilimo, daugiausia vokiečių gyventojų, prieš Ordino valdžią XV a. viduryje.

Per 14 metų užsitęsusį antrąjį prūsų sukilimą buvo kovojama ypač žiauriai. Apie tai rašo Petras Dusburgietis, kuris XIV a. 3-iame dešimtmetyje sukūrė Prūsijos kroniką, svarbiausią šaltinį, kaip Vokiečių ordinas užkariavo prūsų žemes. Daugiausia žinių apie pirmuosius Ordino valstybės dešimtmečius randame tik šioje kronikoje. Taigi daug kas priklauso nuo šio autoriaus galimybių, motyvų ir patikimumo.

Petras Dusburgietis, kaip buvo sakyta, aprašė pusšimčio ir daugiau metų senumo įvykius. Viduramžių sąlygomis jo kroniką galima laikyti tam tikru mastu vienalaikiu ir patikimu šaltiniu. Taip pat yra palankus ir krašto, apie kurį kronikininkas rašė ir kuriame jis pats gyveno, artumas. Nors Petras Dusburgietis apie save labai mažai kalba, o kitų šaltinių, išskyrus jo kroniką, apie jį neturime, vis dėlto galima pagrįstai spėti, kad jis buvo Vokiečių ordino Karaliaučiaus konvento kapelionas, t. y. gyveno toje Prūsijos dalyje, kurioje kovos prieš prūsus tęsėsi ilgiausiai ir kur jos buvo ypač atkaklios. Karaliaučiuje Petras Dusburgietis veikiausiai susidūrė su gausia žodine karo tradicija ir ją panaudojo – pagrindiniai įvykiai, kuriuos jis aprašė, buvo Ordino kovos su prūsais. Tai galima pastebėti tik peržvelgus trečiosios knygos, didžiausios pagal apimtį, antraštes. Nuo 1234 m. jos skamba taip:

11. Apie krikščionių pergalę, kada buvo nužudyta 5000 prūsų.

12. Apie Redeno pilies pastatymą ir stebuklingą vieno brolio viziją joje.

13. Apie Meiseno markgrafo (žymaus kryžiuočio) atvykimą.

14. Apie daugybės (prūsų) pilių sugriovimą ir pamedėnų pajungimą (prūsų genties vakarinėje krašto dalyje).

Paskutiniam kovų laikotarpiui (1280 m.) skirtoje dalyje, pavyzdžiui:

209. Apie sūduvių žemės Kresmenos nusiaubimą.

210. Apie brolio Liudviko Libencelės nelaisvę.

211. Apie sūduvių kunigaikščio Skomanto atsivertimą.

212. Apie sūduvių žemės Žilių nusiaubimą ir antrąją brolio Liudviko nelaisvę.

Veikalo tekstas siūlo išties antraštes atitinkančią karo veiksmų kroniką. Jau nurodytame 209 skyriuje apie sūduvių žemės Kresmenos Šiaurės rytų Prūsijoje nusiaubimą sakoma:

> Brolis Mangoldas, magistras (Ordino magistras Mangoldas Šternbergas), norėdamas, kad kovos su sūduviais, narsiai jo pirmtakų pradėtos, jo vadovavimo metais ne tik nesilpnėtų, bet diena po dienos tęstųsi, surinko visą savo kariuomenę ir Grabnyčių dieną (vasario 2 d.) įsiveržė į sūduvių žemę Kresmeną, kurią plėšdamas ir degindamas nusiaubė.

Kad geriau suprastume, reikia pridurti, jog „plėšdamas ir degindamas" reiškė įprastą karvedybos formą, o kad karo veiksmai prasidėjo Marijos šventės dieną, galima paaiškinti tuo, jog Viduramžiais karo veiksmų pradžia buvo noriai siejama su reikšmingų švenčių dienomis. Taigi Ordinas suteikė pirmenybę savo globėjos, Dievo Motinos, šventei. Petras Dusburgietis tęsia:

> Jis pavertė galingo vyro Skomanto, tos žemės vado, sodybą pelenais ir paėmęs į nelaisvę ar nužudęs 150 vyrų, su dideliu grobiu grįžo atgal. Kai ši kariuomenė norėjo įsiveržti į vieną sritį, ji pasiklydo ir per tą klaidą, padarytą dieviškosios apvaizdos dėka, nes niekas neįvyksta be priežasties, išsisklaidė ir įsiveržė į visą žemę (taigi pradinis karo tikslas buvo konkretesnis), užgrobė ir nusiaubė ją. Šiame kare krito brolis Ulrikas Bavaras, Tepliavos komtūras, ir keturi vyrai, o brolis Liudvikas Libencelė pateko į nelaisvę.

Tęsinys apie šį karo epizodą aptinkamas 211 skyriuje (Apie sūduvių vado Skomanto atsivertimą):

> Tas Skomantas sūduvių Kresmenos žemėje buvo galingas ir turtingas, bet negalėdamas sulaikyti nuolatinių brolių puolimų, su visa šeimyna ir draugais pabėgo iš savo krašto į Rusios žemę. Kurį laiką ten pagyvenęs, grįžo pavargęs nuo tremties į savo gimtąją žemę. Kai broliai tai sužinojo, vėl

pradėjo su juo kariauti, ir kankino taip ilgai, kad jis galų gale su visais savo namais ir šeimyna pasidavė tikėjimui ir broliams.

Taigi iš pasakojimo sužinome, kad karas būdavo vedamas tol, kol pagoniškasis priešas leisdavosi pakrikštijamas ir pasiduodavo Ordinui. O kariauti reiškė, apie tai skaitome ne tik šiuose dviejuose skyriuose: deginti namus, plėšti kilnojamąjį turtą, imti nelaisvėn moteris ir vaikus, žudyti vyrus.

Taip bet kuriuo atveju pasakoja Petras Dusburgietis, o jis, būdamas artimas pasakojamiems įvykiams, žinojo, kaip visa tai vyko. Bet tokio teksto tikroviškumas nesietinas vien tik su autoriaus žinojimo galimybėmis. Ne mažiau svarbūs yra ir jo motyvai.

Ordino kronikininko ketinimai yra gana aiškūs. Jam atrodė, kad jo meto Ordino broliai, t. y. praėjus pusei šimtmečio po aprašytų įvykių, gyveno ne taip kukliai ir pavyzdingai. Petras Dusburgietis norėjo savo amžininkams, Ordino riteriams, parodyti tikrą Ordino brolio idealą kaip sektiną pavyzdį. Dėl to karo veiksmus, kuriuose išbandomi Ordino broliai, nuolat keičia stebuklai ir stebuklingi įvykiai, kuriais Dievas apdovanoja brolius ir per kuriuos jis – kaip kad buvo užkariaujant Kresmenos žemę – pats įsikiša į karo eigą.

Kitą stebuklą papasakoja Petras Dusburgietis jau minėtame 12 skyriuje (Apie Redeno pilies pastatymą ir stebuklingą vieno brolio viziją joje):

Toje pilyje gyveno vienas brolis, kuris, velnio gudrybės suklaidintas, manė Vokiečių ordine negalėsiąs išgelbėti savo sielos ir dėl to nusprendė stoti į griežtesnį ordiną. Taip nusprendęs, susapnavo šventuosius Bernardą, Pranciškų, Dominyką ir Augustiną (taigi cistersų, pranciškonų, dominikonų ir augustijonų ordinų įkūrėjus arba globėjus) vaikščiojant kartu su jo broliais (t. y. Vokiečių ordino broliais). Jis su ašaromis prašė jų priimti į savo ordinus. Bet jie visi atsisakė. Pagaliau atėjo švenčiausioji Mergelė Marija (Vokiečių ordino globėja) su daugeliu Vokiečių ordino brolių, ir jis pradėjo ją nuolankiai maldauti bei prašyti, kad ši jam leistų pasilikti bent jo brolių bendrijoje. Čia jam švenčiausioji Mergelė atsakė: tai neįmanoma, nes tau atrodo, kad jame nėra nieko, kuo tu galėtum patenkinti savo troškimus. Čia ji pakėlė keleto brolių apsiaustus ir parodė žaizdas bei tas vietas, į kurias jie, gindami tikėjimą nuo netikėlių, buvo mirtinai sužeisti, ir paklausė: ar tau dabar neatrodo, kad tavo broliai yra šiek tiek nukentėję dėl Jėzaus Kristaus? Ir su šiais žodžiais regėjimas dingo.

Pabudęs šis brolis nuėjo į kapitulą, kur buvo susirinkę broliai, tapęs išmintingesnis ir protingesnis, nuolankiai atšaukė tai, ką jiems neprotingai apie savo sumanymą buvo pasakęs ir papasakojo visiems apie matytą viziją. Tas brolis uoliai tarnavęs Dievui (t. y. kovose su pagonimis), po kiek laiko buvo pagonių nužudytas.

Kaip matyti, ši istorija yra dvigubas kreipimasis. Ji ragina brolius dar kartą pasirūpinti savo sielų išganymu. Nors brolis, apie kurį buvo pasakota, buvo pasiklydęs, netgi velnio suklaidintas, jo rūpesčiai vertinami teigiamai. Ir ketinimas iškeisti savo Ordiną į griežtesnį yra taip pat teigiamai vertinamas jo rūpesčių padarinys.

Vis dėlto šiuo atveju padaryta viena klaida. Vokiečių ordinas buvo pakankamai griežtas, kad užtikrintų savo narių išganymą. Dievo Motina patvirtino tai pati, bet ne pasakotojo amžininkams, o iš ankstesnių laikų, kada Ordino broliai, kuriuos nurodė Marija, mirė už tikėjimą. Taigi ši istorija yra kartu kvietimas Ordino broliams elgtis taip, kad Ordino globėja galėtų dar kartą tą patį paliudyti, būtent, kaip rodo Ordino brolių žaizdos vizijoje, tęsti karą su pagonimis, kas laikoma tarnyba Dievui ir kas tokia prasme išaiškinama epizodo pabaigoje.

Nesunku suprasti, kodėl Petras Dusburgietis pasakoja apie karą su pagonimis. Jis, raštingas ir gebantis sukurti rašytinę tradiciją dvasininkas, savo gabumus skiria tam, kad sustiprintų nemokytų riterių kovos troškimą. Ordino riteris ir Ordino kunigas turėjo skirtingus uždavinius. Ordino kapelionas Petras Dusburgietis rašydamas istoriją vykdo jam iškeltą uždavinį.

Bet dar neatsakėme į klausimą, ką su tokiais pasakojimais gali daryti vėlesni istorikai. Atsakyti į tai nėra lengva. Būtų per maža šią informaciją laikyti pamaldžiomis šnekomis, kurios iš tikrųjų užslepia tikruosius įvykius, arba paprasčiausiai konstatuoti, kad Ordino broliai buvo mokomi laikyti tarnyba Dievui pagonių žudymą ir kad daugiau apie tai negalima nieko pasakyti. Sunku įvertinti, kiek šioje kronikoje kalba ideologas, aukštinantis ankstesnių Ordino riterių veiksmus ir nuopelnus tam, kad pakurstytų ir ragintų savo nemokytus brolius veikti taip pat. Jei tai būtų taip, reikėtų manyti, kad Petras Dusburgietis čia pernelyg perdeda ir vaizduoja didesnį kraujo praliejimą negu jo iš tikrųjų būta.

Tačiau būtų naujoviškas nesusipratimas pasakyti: jeigu jau Ordino brolis pats pateikia tokius savo brolių žiaurumus, tai jie iš tikrųjų buvo, bet dar daugiau jis nutylėjo. Mat mūsų vertinimo kriterijai yra ne tie patys kaip kronikininko. Kas mums atrodo žiauru, jam yra tarnavimas Dievui. Kova prieš pagonis, sunaikinant jų gyvenimo pagrindus, jų žudymas, Petro Dusburgiečio, kaip ir daugelio jo amžininkų, kurie laikėsi tokios nuomonės, akyse yra tai, kas patinka Dievui, t. y. ko nereikia nutylėti. Todėl daug kas patvirtintų tai, jog kronikininkas, priešingai, dar padidino nužudytųjų skaičių.

Kita vertus, tai tinka ir šiam pasakotojui – esamos padėties pakeitimas ją perdedant didaktiniais tikslais prasmingas tik laikantis tam tikrų ribų. Pasakojimo elementai privalo atitikti tikrovę. Dėl to galime tikėtis, kad jo kronikoje aprašyta didelė dalis to, kaip Vokiečių ordinas užkariavo Prūsiją.

Šią prielaidą galima paremti dar ir tuo, kad karo prieš pagonis atžvilgiu turime panašią Henriko Latvio kroniką, kurioje aprašomas Livonijos nukariavimas.

Šiame pasakojime apie kovas Livonijoje iki 1227 m. aprašomi ne Vokiečių, bet kito, Kalavijuočių kryžiaus žygių ordino, kuris vėliau susivienijo su Vokiečių ordinu, karai. Ir ten, kaip vėliau Prūsijoje, kartu su riterių ordinu kovojo kryžiuočiai.

Ten aprašyti žygiai prieš pagonis, buvo labai panašūs į Petro Dusburgiečio aprašytuosius. To pavyzdys galėtų būti žygis į Virumą, t. y. į šiaurinę Estiją, Suomių įlankos pietinę dalį 1219 m. (23 knyga, 7 skyrius):

> Ir virumiečiai nepastebėjo ateinančios livoniečių kariuomenės, ir buvo savo kaimuose bei namuose. Išaušus rytui, kariuomenė išsiskirstė į visas žemės dalis plėšti: viena dalis buvo pavesta jerveniečiams, kita ugauniečiams, trečia lyviams ir latviams (kariuomenė buvo mišri, į ją įėjo vietinių jau pakrikštytų gyventojų kontingentai).
> Ir jie rado Virumoje visus žmones kaimuose, žudė juos nuo didelio iki mažo, ir suradę tiek daug vyriškos lyties atstovų, nepasigailėjo nieko (t. y. vyrai ir vyresni paaugliai buvo išžudyti), ir paėmė nelaisvėn moteris bei mažus vaikus, ir išginė daug žirgų bei galvijų – tokiu būdu jie paėmė didelį grobį.

Kiek vėliau sakoma:

Ir kada jie visą kraštą per penkias dienas stipriai nusiaubė ir išžudė daug tūkstančių žmonių, atėjo tos srities vyresnieji, kurie buvo pabėgę (t. y. gyvi likę politiniai vadai), ir nuolankiai prašė taikos.
Į tai Ordino brolių magistras Rudolfas atsakė: tikitės jūs dabar taikos, kai jūs mūsų taiką savo karais dažnai pažeidinėjote? Bet jums taika nebus duota, išskyrus taiką tikrojo taikos kūrėjo, kuris iš dviejų padarė viena ir sujungė bei sutaikė žemiškus bei dangiškus dalykus ir nužengė iš dangaus, kaip tautų išsiilgtas karalius, kaip jų viltis ir išganytojas, kuris nurodė savo mokiniams: Eikite, mokykite visas tautas ir jas krikštykite. Jeigu jūs krikštysitės ir kartu su mumis išpažinsite vienintelį Dievą, tada duosime jums tą taiką, kurią jis mums davė, kurią jis atsisveikindamas paliko savo mokiniams, ir mes jus priimsime į mūsų amžiną broliją.
Ir patiko jiems žodis, ir jie tuojau pat pažadėjo visus krikščioniškus įsipareigojimus, kartu su iš rygiečių (dvasininkų) gautu krikštu ištikimai prisiimti.

Taigi ir čia matome: karas iki priešo kapituliavimo, vyrų žudymas, moterų ir vaikų pavergimas, turto naikinimas. Lygiai taip pat vyko vėlesni Vokiečių ordino žygiai prieš lietuvius, ir ne tik jie.

Toks karas, bent iš dalies, būdingas ir kovoms tarp krikščioniškų priešų. Viduramžių karas gana dažnai buvo priešo gyvenimo pagrindų naikinimas, jo laukų ir kaimų niokojimas, jo valstiečių apiplėšimas. Kautynės mūšio lauke ir dvikovos buvo veikiau išimtis.

Livonijoje ir Prūsijoje gyvenimo pagrindų naikinimas turėjo dar vieną motyvą. Karų tarp krikščioniškų valdovų metu nebuvo įprasta žudyti vyrų: miręs priešas negali mokėti išpirkos. Taigi čia prie Viduramžiams būdingų kovų prisideda karo prieš pagonis elementai. Tai, kad turi būti išžudyti vyrai, aiškinama tuo, jog pagonys yra krikščionių tikėjimo priešai. Tų, kurie šį karą pateisina ir reikalauja žudyti priešus, supratimu, tai yra gyvenimo arba mirties kova tarp krikščionybės ir pagonybės. Kalba ėjo apie krikščionybės išlikimą arba jos žlugimą. Mūsų dabartiniu supratimu, toks vertinimas yra absurdiškas. Žinome, kad pagonys, prieš kuriuos kovojo krikščionys, nesiekė kariauti prieš krikščionybę kaip tokią, ar juo labiau sunaikinti krikščionių religiją. Tiesa, jie vedė krikščionių ir pagonių pasieniui, kur buvo skiriamoji dviejų kultūrų zona, būdingą karą prieš krikščionis. Tų, kurie krikščionių pusėje artikuliavo politinius tikslus, akyse, šios pasienio kovos susiliejo į visuotinį krikščionybės ir pagonybės mūšį, o krikščionių kaimynystėje

gyvenusių tautų regioniniai kultai susiliejo į universalią pagonišką religiją, krikščionių supratimu, siekiančią atversti visus žmones ir nepakenčiančią kitų religijų. Krikščionys negalėjo suprasti, kad gentiniai kultai nesiekė atversti kitų tautų žmones. Jie juos traktavo kaip universalias, krikščionių pavyzdį atitinkančias religijas.

Tik toks pagoniško religingumo ir tikslų aiškinimas bei iš to išplaukiantis suvokimas, kad krikščionių religija kovoja gyvenimo ar mirties kovą su pagonybe, daro suprantamą alternatyvą: mirtis arba krikštas. Šią alternatyvą, pagal Henriką Latvį, ir iškėlė estams Kalavijuočių ordino magistras, pateisinęs ją Kristaus įsakymu misionieriauti: eikite ir mokykite visas tautas.

Kad tokia Mato evangelijos (29, 19) egzegezė buvo visiška priešingybė tam, kas buvo užrašyta Naujajame Testamente, taip pat akivaizdu, kaip ir tas faktas, jog krikšto įsakymas ne ilgiau kaip tūkstantmetį po pasaulio pakeitimo galėjo išlikti nepaliestas. Bet kuriuo atveju istorikas išsižadėtų savo amato, jei jis paprasčiausiai sugretintų pradinę krikšto įsakymo prasmę bei XIII a. misijų kalaviju realybę ir remdamasis šiuo sugretinimu pasmerktų misijas kaip neatitinkančias krikšto įsakymo.

Istorikas privalo visų pirma klausti: ar iš tikrųjų įvykiai klostėsi taip, kaip juos aprašė kronikininkas? Atsakant reikia skirti Bibliją bei Bažnyčios pamokslų knygą cituojančio Ordino magistro kalbą, kuri buvo tik vėliau kronikininko suformuluota, ir pačius įvykius, karinės jėgos spaudimu pasiektą krikštą. Tokie įvykiai Livonijoje ir Prūsijoje buvo dažni. O kitais atvejais prievarta buvo ne tokia brutali arba jos visai nebuvo. Ordino valdose gyveno taip pat ir pagonys, tiesa, ne dėl tolerantiškos Ordino politikos, o veikiau dėl jo aplaidumo. Apie tai yra duomenų iš vėlesnių laikų, ir Vokiečių ordino kritikai tai jam prikaišioja.

Reikėtų taip pat paklausti, ar kur nors kitur ir kitu metu pasitaikydavo tokio pobūdžio prievartinių misijų. Atsakyti į tai galima teigiamai, net jei tokių pavyzdžių skaičius nėra didelis. Žinomiausias iš jų – tai saksų pajungimas ir jų krikštas Karolio Didžiojo laikais. „Pamokslas geležiniu liežuviu“, – taip gana taikliai tuo metu praktikuotą misijos formą pavadino vienas amžininkų.

Tokio pamokslo ištakas galima aptikti krikščioniškose vėlyvosios antikos normose, bažnytinėje teisėje. Tiesa, čia nurodoma, kad atvertimas į krikščionybę turi būti savanoriškas, bet tai taikytina tik pozityviajai proceso daliai. Šventasis Augustinas, kuris ypač pabrėžė savanoriškumą ir kuris Viduramžiais buvo laikomas autoritetu taip pat ir šiuo klausimu, aiškiai skyrė šį pozityvų sprendimą ir negatyvų aktą – pagoniškojo kulto pašalinimą. Tam, kaip rašė Augustinas, yra įpareigoti krikščionių valdovai. O pagoniškąjį kultą galima pašalinti ir jėga, netiesioginiu misijiniu karu, kaip buvo sakoma, nes toks karas turi būti pradinis laiptelis į pozityvų atvertimą.

Augustinas teisino prievartos priemones, naudojamas atvertimui į tikrąjį tikėjimą, tokiais samprotavimais, kurie ir mūsų laiku dažnai tarnauja prievartai pateisinti. Reikšminga esą ne tai, ar buvo kas priverstas, kur kas reikšmingiau yra tai, prie ko jis yra verčiamas – prie gėrio ar prie blogio. Popiežius Grigalius I (590–604 m.) šias mintis išplėtojo dar labiau. Jis rašė, jog valstietis, kuris nenori eiti prie Dievo, turi būti labiau apkrautas, kad tos bausmės verčiamas susiprastų greit išsirinkti tinkamą poelgį. Šis pasakymas yra užfiksuotas *Decretum Gratiani*, svarbiausioje bažnytinės teisės knygoje. XIII a. ji buvo visuotinai prieinama ir žinoma, juo labiau, kad kaip tik tuo metu tarp bažnytinės teisės žinovų vyko diskusija, ar pagonys gali turėti valdžios teisę.

Iš pirmo žvilgsnio Christburgo sutartis, atrodo, nepriklauso tokiam netiesioginių misijų karų sferai. Ji apdovanoja atsivertusius į krikščionybę socialiniais pranašumais, tačiau tai dar nėra vertimas atsisakyti pagonybės.

Tačiau taikos sutarties tolimesnis tekstas rodo, kad prūsai neturėjo pasirinkimo tarp socialiai privilegijuotos krikščionybės ir neteikiančio pranašumų, bet toleruojamo senojo tikėjimo išsaugojimo. Christburgo taika veikiau reikalauja iš prūsų nusigręžti nuo savo dievų daugelyje paragrafų, kurie yra tokie išsamūs, kad tarnauja mums kaip svarbus šaltinis prūsų religijai pažinti. Prūsai buvo taip pat įpareigoti atsisakyti kai kurių savo socialinės santvarkos elementų: poligamijos, moterų pirkimo, kurie prieštaravo krikščioniškosios moralės sampratai.

Tų prūsų, kurie per mėnesį nepakrikštys ir neleis krikštyti savo vai-

kų, dvarai bus konfiskuoti, o jie patys be turto ištremti iš krašto. Šis sutarties punktas galėtų iš tiesų būti laikomas netiesioginės prievartos priimti krikštą pavyzdžiu, kaip kad to norėjo Grigalius Didysis. Tačiau prūsai čia juk nebuvo verčiami priimti krikštą. Jie galėjo išvykti.

Tiesioginė prievarta, kurią Bažnyčios mokymas atmetė, egzistavo tuomet, kai Ordino magistras, kaip matėme iš Henriko Latvio kronikos skyriaus, alinančiais karais išvarginęs estų vadus, buvo pasirengęs sudaryti su jais taiką tik su jų krikšto sąlyga.

Galima paklausti, ar iš tikrųjų būta didelio skirtumo tarp abiejų situacijų. Negalima panaudoti netiesioginio misijų karo formuluotės tam, kad sumažėtų prievarta, kuri už jos slypi. Kita vertus, reikia aiškiai pasakyti, kad Christburgo sutartis tiems, kurie nenorėjo tapti krikščionimis, išties siūlė alternatyvą. Didelė prūsų dalis iš tikrųjų emigravo į pagoniškąją Lietuvą.

Kiti žuvo Ordino kovose su pagonimis. O dalies tų, kurie liko gyvi, egzistencija buvo labai apsunkinta. Iš užgrobtų pasienio teritorijų daug prūsų Ordinas jėga perkėlė į kitus šalies regionus.

Vis dėlto dauguma prūsų išgyveno šiuos dešimtmečius, o vėliau tam tikru mastu netgi turėjo naudos iš Ordino valdžios. Pagal labiausiai pagrįstus tyrinėjimus prūsų gyventojų skaičius iki Ordino atėjimo buvo apie 170 000, 1300 m. – apie 90 000, o 1400 m. – apie 140 000.

Čia turima omenyje neasimiliuoti prūsai, t. y. prūsai, kurie gyveno savo gyvenvietėse ir pagal savo teisę, kurių daugelis ir toliau turbūt garbino senuosius dievus.

Uždarų, nutolusių nuo svarbiausių kelių prūsų gyvenamų sričių christianizacija įvyko turbūt tik per Reformaciją, jau pasibaigus Ordino valdymui.

XV a. pradžioje Ordinui buvo priekaištaujama, kad jis per mažai rūpinasi, jog jo prūsų pavaldiniai tikrai taptų krikščionimis. Šie priekaištai, žinoma, buvo teisingi. Bet nepagrįstai Ordinui buvo prikišama, esą jis paliekąs savo pavaldinius pagonybėje, kad galėtų uždėti jiems didesnes duokles. Ir pasikrikštijusių prūsų valstiečių padėtis buvo prastesnė, negu tipiškų kolonistų kiemų šeimininkų.

Nepakankamas rūpinimasis krašto dvasine padėtimi buvo susijęs

su dvasininkų trūkumu. Ordino dvasininkų pagrindinė užduotis buvo rūpintis pačių Ordino brolių religingumu. Būta, savaime suprantama, ir diecezinių kunigų, kurie turėjo parapijas miestuose ir kaimuose, bet iš jų nebuvo ko norėti misionieriško užsidegimo. Tam reikėjo vienuolių, XIII–XIV a. visų pirma elgetaujančių vienuolių, kurie aktyviai dalyvavo misijose.

Dominikonai Prūsijoje buvo daug ko pasiekę, bet jų buvo labai mažai. O senosios vienuolijos – benediktinai, cistersai – neturėjo Prūsijoje savo konventų, kaip, beje, ir premonstrantai, kurie kituose regionuose buvo labai aktyvūs misionieriai. Vokiečių ordinas laikė juos ne tik pagalbininkais, bet ir konkurentais, leidimus vienuolynams kurtis jis dalino labai ribotai. Prūsijoje, dvasinio ordino valstybėje, palyginti su kitomis vokiečių teritorijomis, buvo ypač nedaug vienuolynų. Dėl to trūko dvasininkų, galėjusių krikštyti ir mokyti pakrikštytus. Šia prasme riterių Ordinas nebuvo ypač tinkama institucija pagoniškų kraštų christianizacijai.

Religinės priežiūros trūkumas arba, kita vertus, galimybė likti pagonimis – visa tai didesniu mastu taikytina nelaisviems prūsų valstiečiams, nei tiems, kurie buvo Ordino apdovanoti laisvomis valdomis.

Tarp jų buvo ir prūsų kunigaikštis Skomantas, apie kurio priverstinį atvertimą papasakojo Petras Dusburgietis. Savo kronikos 3 knygos 224 skyriuje kronikininkas leidžia Skomantui dar kartą pasirodyti. Jis pasakoja, kad Skomantas mirė kaip krikščionis ir kad jis prieš mirtį pasisakė vienam Ordino dvasininkui apie savo krikščioniškumą.

Paklaustas, kuo jis nusipelnė Dievo malonę iš besaikio Bažnyčios persekiotojo virsti kovotoju už tikėjimą ir garbingu krikščionių tautos vadovu, Skomantas atsakė: nieko gera nesu prieš savo atsivertimą padaręs, išskyrus vieną darbą, kai Švenčiausiosios Mergelės Marijos ir jos sūnaus atvaizdą, kurį netikėliai Lenkijoje pagrobė ir jį pusiau perpjovė, pakėliau nuo žemės ir savo rūbais uždengęs padėjau tinkamoje vietoje. Su šiais žodžiais, tęsia toliau kronikininkas, Skomantas laimingai atidavė Viešpačiui sielą.

Tai, aišku, yra Viduramžių misijinių istorijų topas. Iš didelio persekiotojo virstama tokiu pat uoliu krikščioniu. Bet vis dėlto ši istorija

galėjo turėti realų pagrindą, nes po savo atsivertimo Skomantas gyveno ne nuošaliame, uždarame, vien prūsų gyvenamame krašte, kuriuo dvasiškai buvo blogai arba visai nesirūpinama, o netoli nuo vokiečių kaimų ar miestų. Skomantas, kaip ir daugelis jo gentainių, buvo perkeldintas, bet geresnėmis sąlygomis negu jie. 1285 m. balandžio 18 d. jis, kaip mes iš išlikusio dovanojimo dokumento sužinome, gavo įprastomis sąlygomis, t. y. su teismo teisėmis ir už karines prievoles, paveldimą valdą. Vietovė vėliau vadinosi Didieji Stengiai (*Groß Steengen*) ir iki artimiausios parapinės bažnyčios nebuvo nė penkių kilometrų. Ordino kunigas Konradas iš Balgos, kuris, pasak Petro Dusburgiečio, sėdėjo prie mirštančio Skomanto lovos ir perpasakojo jo žodžius, iš tikrųjų buvo senas buvusio pagonių kunigaikščio pažįstamas. Kaip tik jis yra minimas tarp 1285 m. dovanojimo dokumento liudininkų.

Po 76 metų, 1361 m., Skomanto palikuonis, Ditrikas Skomantas (protėvio vardas virto jo pavarde) iš Ordino gavo 50 žagrių žemės, kurioje jis įkūrė kaimą: Ditriksdorfą. 1398 m. jo našlė Elzbieta išsirūpino patronato teisę to kaimo parapinei bažnyčiai, t. y. teisę rinkti kunigą ir gauti dalį bažnytinių pajamų. Tai yra vienas iš daugelio greitos asimiliacijos pavyzdžių.

Šis atvejis yra gerai nušviestas šaltinių. Jeigu nebūtų 1361 m. dokumento, sunku įsivaizduoti, kad šis vokiškai pavadintas kaimas buvo įkurtas prūsiškos kilmės asmens. Ir faktas, kad šios bažnyčios globėjos protėviai buvo ne vokiečių naujakuriai, bet prūsiškieji Ordino priešininkai, yra žinomas tik dėl palankesnio aprašymo šaltiniuose. Daugeliu kitų atvejų šaltiniai tyli. Visų pirma dėl to, kad asimiliacija vyko ne tokiu aukštu socialiniu lygiu kaip čia. Pavyzdžiui, kiek valstiečių, kurie buvo atkelti į Ditriksdorfą, buvo prūsų kilmės, negalima pasakyti.

Skomantas ir jo palikuonys galėjo išlaikyti savo padėtį, jie priklausė prūsų diduomenės sluoksniui ir greitai suaugo su naujai besikuriančia Ordino valstybės aukštuomene, didžiųjų laisvųjų sluoksniu, t. y. su būsimaisiais krašto bajorais. Jie ir kitos prūsų šeimos dalyvavo krašto kolonizacijos procese, taigi galbūt turėjo ir naudos (priklausomai nuo prūsų gyventojų skaičiaus augimo) iš Ordino valdžios.

Visa tai galima konstatuoti be jokio įvertinimo. Norint vertinti, rei-

kėtų iš karto pridurti, kad ši raida jėga nutraukė savarankišką prūsų istorijos eigą arba, kitaip sakant, įvairūs asimiliacijos procesai stūmė tautą į sunaikinimą. Po Reformacijos ir pasibaigus Ordino valdymui, asimiliacija smarkiai paspartėjo. XVI a. dar buvo spausdinami katekizmai prūsų kalba. XVII a. ši kalba sunyko, liko tik vietovardžiai ir pavardės bei atskiri žodžiai šiandien mirštančioje rytprūsių tarmėje, o su ja dingo ir atsiminimai apie prūsus arba apie tai, kad dauguma to krašto gyventojų kilo ne iš vokiečių atsikėlėlių, bet taip pat iš prūsų.

PENKTAS SKYRIUS

NAUJASIS PRŪSIJOS APGYVENDINIMAS

PRŪSIJOS apgyvendinimas valdant Vokiečių ordinui, senųjų santykių pakeitimas ir naujų gyventojų atsikėlimas buvo viduramžiškos vokiečių Rytų kolonizacijos dalis. Kad suprastume Prūsijos apgyvendinimą Ordino laikais, reikia į tai pažvelgti platesniame kontekste.

Čia susiduriama su tema, kuri ilgą laiką buvo skirtingai pateikiama: vokiečiai tai traktavo kaip herojinį epą, lenkai – priešingai. Šiandien šios disonuojančios muzikos jau nebeliko, bent jau ten, kur yra moksliškai kalbama apie Rytų apgyvendinimą. Kad Rytų apgyvendinimas nebevertinamas taip skirtingai, nepriklausomai nuo kiekvieno tyrinėtojo gimtosios kalbos, lemia ne tiek nesena praeitis, ne todėl, kad vokiečių autoriai, bet kuriuo atveju jų didesnioji dalis, nesidomi dainomis apie didvyrius, bet veikiau pastarųjų dešimtmečių mokslinių tyrinėjimų rezultatai, galima pasakyti paprasčiau – mokslo pažanga.

Mūsų šiandieninės žinios apie Rytų apgyvendinimą skiriasi nuo XX a. pirmųjų dešimtmečių požiūrio trimis atžvilgiais:

1. Rytų apgyvendinimas, tai mes matome šiandien aiškiau negu prieš kelis dešimtmečius, nebuvo izoliuotas vokiečių veržimasis į barbarų, nesugebančių kurti savos kultūros, kraštus. Rytų apgyvendinimas nebuvo vien vokiečių ir jų rytinių kaimynų reikalas. Tai veikiau tik dalis visa apimančio proceso, kuris vyko visose Europos šalyse XII–XIV a. Tuo metu, ypač XII–XIII a., Europa buvo taip iš pagrindų ir visapusiškai pakeista, kad galima pagrįstai suabejoti, ar šimtmečius prieš ir po šio laikotarpio galima apibendrintai vadinti viena Viduramžių sąvoka.

Esminius pokyčius, ypač XII–XIII a., akivaizdžiausiai rodo gyventojų skaičiaus didėjimas. Vokietijoje, Skandinavijoje, Prancūzijoje ir Britų salose apie 1000 m. gyveno 12 milijonų žmonių, prieš pat XIV a. vidurį jų būta jau 35,5 milijono, XV a. viduryje, po XIV a. katastrofų, epidemijų, badmečių – 22,5 milijono.

Šis staigus gyventojų augimas atliepia svarbiausius apgyvendinimo ir ūkio pokyčius. Iki 1000 m. gyventojai dirbo beveik tik žemės ūkyje, neagrarinių gyvenviečių buvo nedaug, ir tos pačios mažos, ūkis buvo toks ekstensyvus, duodavo tokį negausų derlių, kad skaičius tų, kurie neužsiėmė žemės ūkiu, tiesiog negalėjo būti didelis. Vėliau, nuo XII a., produktyvumas pradėjo greitai augti. Didėja ne tik gyvenviečių ir valstiečių skaičius, bet daugėja ir tų, kurie galėjo būti atleisti nuo darbo žemės ūkyje, t. y. didėja amatininkų skaičius, o kartu daugėja gyvenviečių, kuriose tie amatininkai telkiasi, taigi daugėja miestų.

Nuo žemės ūkio darbų atleidžiami dvasininkai, vienuoliai. Daugelis naujųjų vienuolijų, pvz., cistersų, narių, kurie buvo svarbūs Rytų Vokietijos istorijai, be žemės ūkio didesnio produktyvumo nebūtų net prasimaitinę. Tas pats taikytina ministerialams, tai naujai socialinei grupei, iš kurios kilo didesnioji Vokiečių ordino brolių dalis. Be naujojo žemės ūkio jie nebūtų galėję atsirasti. Jei ne padidėjęs žmonių skaičius, jų būtų visai nereikėję. Nes prieš tai, prieš didžiuosius pasikeitimus brandžiaisiais Viduramžiais, esant nedideliam gyventojų skaičiui, aiškinant gal kiek supaprastintai, administracinių ir karinių užduočių nebuvo tiek daug, kad būtų reikėję tiek daug ministerialų. Taigi ministerialai dviguba prasme buvo brandžiaisiais Viduramžiais įvykusių pokyčių vaisius. Vokiečių ordinas taip pat.

2. Šie pasikeitimai vyko visose Europos šalyse ir Rytų Europoje. Dėl to Rytų apgyvendinimas nevyko taip, lyg vieni neštų aukštesnę civilizaciją į kitą kraštą, kuris šiame procese visiškai nedalyvautų. Brandžiųjų Viduramžių bendrasis plėtotės procesas vyksta, tiesa, ne vienu metu, t. y. vieni regionai pradeda vystytis anksčiau ir greičiau nei kiti, ir apskritai vakariniai regionai išsivysto anksčiau negu rytiniai, o pietiniai anksčiau negu šiauriniai. Bet tai vis dėlto yra kas kita negu tas senas stereotipas apie kultūros skleidėjus ir nekultūringus slavus arba Rytų europiečius. Kad šis senas įvaizdis negali būti teisingas, matyti ir iš to, kad Rytų apgyvendinimo sritys netapo koloniniu dariniu Naujųjų laikų prasme, t. y. gyvenvietėmis, kuriose naujakuriai ir atvykėliai gyventų izoliuotai nuo vietinių.

Rytų apgyvendinimas Viduramžiais nebuvo kolonizacija Naujųjų

amžių prasme, nes tuo metu Rytų Europoje įkurtose ar pakeistose gyvenvietėse gyveno ne tik atvykėliai, bet ir vietiniai. Jeigu kalbėsime apie kaimų, įkurtų pagal naują teisę, pavyzdį, t. y. kaimų su tokiomis duoklių ir ūkio struktūromis, kurias atnešė atvykėliai į Rytų Europą, tai nebūtinai reiškia, kad visi šių kaimų gyventojai buvo vokiečiai. Galėjo būti ir vietinių, lygiai taip pat, kaip ir į pagal vakarietišką pavyzdį įkurtus arba transformuotus miestus galėjo įsikelti vietiniai miestiečiai, nepaisant miesto teisės, pagal kurią tie miestai gyveno ir kuri čia, Rytų Europoje, buvo vadinama vokiečių teise. Daugelis asimiliacijos procesų susilieja į vieną. Dažnu atveju jau Rytų apgyvendinimo metu nebuvo neaišku, ar vieno būta vokiečio ar lenko. Paskutinius tokios gyvensenos tarp tautų pavyzdžius suteikia dabartis, kai kas nors gyvendamas Aukštutinėje Silezijoje ar Rytprūsiuose mąsto, ar jam apleisti tėvynę ir persikelti į Vokietijos Federacinę Respubliką, ar ne. Daugeliui iš jų klausimas, kas jie tokie, lenkai ar vokiečiai, lygiai toks pat nereikšmingas, kaip daugeliui šio regiono gyventojų prieš šimtmečius.

3. Ilgą laiką Rytų apgyvendinimo vaizdas buvo lipdomas iš stereotipų, kad brandžiaisiais Viduramžiais vokiečių tauta tam tikra prasme nebetilpo savo teritorijoje, kad tūkstančiai žmonių leidosi į kelionę, norėdami susikurti gyvybinę erdvę, kurios jiems tėvynė negalėjo suteikti. Tauta be erdvės: tai buvo aktualus įvaizdis apie 1900 m., imperialistinės užsienio politikos laikotarpiu. Nieko nėra stebėtino, kad tuomet tokia situacija buvo perkelta į Viduramžius, ir kaip tik čia buvo matomos Rytų apgyvendinimo, arba Rytų kolonizacijos, kaip tuomet buvo sakoma, priežastys.

Tačiau taip negalėjo būti vien dėl to, kad Rytų apgyvendinimas ir iki tol neapgyvendintų sričių įsisavinimas gimtosiose naujakurių regionuose vyko vienu metu. Vidurio Vokietijos kalnyno ir Rytų apgyvendinimas vyko kartu. Ir tuo pat metu su naujų miestų kūrimu vėlesnėje Rytų Vokietijoje buvo steigiami miestai ir naujakurių gimtinėse. Taip pat šie naujai įkurti miestai Pietų, Vakarų ir Vidurio Vokietijoje pritraukė atvykėlius iš kaimo. Kas XIII a. Vokietijoje ieškojo gyvybinės erdvės, tas galėjo ją greitai rasti: artimiausiame kirtimų rajone ar artimiausiame mieste. Nuo abiejų jį skirdavo vos keletas kilometrų. Tuo metu veikiau

egzistavo žmonių trūkumas. Tik šis trūkumas paaiškina, kodėl miesto steigėjai ir tie, kurie organizuodavo kirtimus, naujiesiems miestiečiams ir naujakuriams privalėjo siūlyti palankias sąlygas. Kam buvo pasiūlytos palankios sąlygos ne Rytuose, bet kaimynystėje, tas, reikia manyti, apsisprendė ne sunkiai kelionei į Rytus, bet pasiliko kaimynystėje. Taip dažniausiai iš tikrųjų ir būdavo.

Vis dėlto Rytų apgyvendinimas įvyko, ir ne tik kaip teisės, bet ir kaip žmonių migracija. Šio persikėlimo rezultatas buvo milijonai vokiečių tose srityse, kurios iki 1945 m. sudarė Rytų Vokietiją.

Tuos abu tariamai prieštaringus dalykus – viena vertus, egzistuojantį veikiau žmonių trūkumą, nei perteklių, o kita vertus, platų vokiečių apgyvendintą regioną – galima sutaikyti paklausius, kiek vis dėlto buvo tų, kurie iškeliavo į Rytus.

Trumpas atsakymas būtų toks: vertinant dar kelių dešimtmečių senumo įvaizdžius, stebėtinai mažai. Visų pirma būta tik nedaugelio, kurie išvyko iš senosios tėviškės į tolimus Rytus. Rytų apgyvendinimas vyko etapais. Į toliau rytuose esančias sritis, į vėliau apgyvendintus regionus atsikėlėliai atvyko ne iš nuo seno apgyvendinto krašto, bet dažniau iš tų sričių, kurias Rytų apgyvendinimas jau buvo anksčiau apėmęs. Tad dauguma atvykėlių į Rytus buvo kilę iš tokių pat rytinių naujakurių.

Tiesa, taip tvirtinti galima tik hipotetiškai. Mat statistinių šaltinių, sąrašų, iš kurių būtų galima nustatyti, kiek žmonių tada paliko senąsias savo gyvenvietes, nėra. Bet analogiškas situacijas aptinkame vėlesniais amžiais, kur tokius statistinius duomenis randame. Pavyzdžiui, 1763 m. apie 30 000 vokiečių iškeliavo prie Volgos. Dėl tam tikrų sunkumų iš pradžių jų skaičius sumažėjo iki 23 154. Praėjus 3/4 šimtmečio, 1857 m., šių naujakurių arba jų palikuonių skaičius siekė 198 000, nors niekas papildomai neatvyko. Vadinasi, kas 26,4 metai gyventojų čia padvigubėdavo.

Toks gyventojų skaičiaus augimas buvo galimas tik trumpą laiką – kitaip jis galėtų privesti prie katastrofos. Kita vertus, toks augimas iš tikrųjų yra įmanomas – ne tik dėl to, kad jis paliudytas konkrečiame regione ir konkrečiu laiku, bet ir dėl to, kad galima apskaičiuoti, kiek viena šeima turėjo auginti vaikų, jog būtų pasiektas toks gyventojų skaičius. Turėjo būti 5 vaikai kiekvienoje šeimoje. 5 vaikai savo ruožtu

privalėjo vesti ir vėl užauginti 5 vaikus, kad per 25 metus žmonių skaičius padvigubėtų.

5 vaikai mūsų laikais yra daug, bet dar prieš dvi kartas viskas buvo kitaip, ypač priešindustriniu laikotarpiu, t. y. taip pat ir Viduramžiais. Viduramžiais ir Naujųjų amžių pradžioje vaikų skaičius šeimoje buvo daug didesnis, bet daug jų mirdavo dėl ligų, bado, epidemijų. Nesunku paaiškinti, kad esant geresnėms materialinėms sąlygoms išgyvendavo daugiau vaikų. Čia prisideda ir tai, kad esant tokioms aplinkybėms ir šeimų skaičius tapo didesnis negu Viduramžiais, kai dėl socialinių bei materialinių priežasčių daug žmonių negalėjo sukurti šeimos.

Vis dėlto nors ir trūksta statistinių šaltinių, įmanoma gana patikimai apskaičiuoti atsikėlėlių skaičių. Pavyzdžiui, galima apskaičiuoti, kad pirmaisiais Rytų apgyvendinimo dešimtmečiais, iki 1200 m., kai buvo apgyvendintas visų pirma šiandieninis Holšteinas, Brandenburgo marka ir Rūdiniai kalnai, įkurta apie 51 000 kiemų. Jeigu manysime, kad tuomet iškeliaudavo veikiau nedidelės šeimos, t. y. šeimos, susidedančios vidutiniškai iš 4 narių, tada bus apie 200 000 naujakurių XII amžiuje. Tai yra nedaug, jeigu palyginsime su to meto gyventojų skaičiumi. Vadinasi, kiekvienais metais išvykdavo tik viena dalelė nuo vieno gyventojų procento.

Ir mus labiausiai dominantis Vokiečių ordino žemės pavyzdys rodo, kad naujakuriais dažniausiai tapdavo naujakurių palikuonys. Pirmieji vokiečiai, kurie iškeliavo į Prūsiją, atvyko, pavyzdžiui, iš Liubeko apylinkių, iš Brandenburgo markos ir iš Silezijos, taigi iš tų sričių, kurios buvo Rytų apgyvendinimo sritys. XIV a. Prūsijos krašto gilumoje įkurti kaimai buvo apgyvendinti žmonių iš tų Prūsijos žemių, kurios buvo prie Vyslos ir kurios buvo pirma užkariautos ir tik po to apgyvendintos.

Rytų apgyvendinimas Viduramžiais, iš pradžių ne tokio jau didelio žmonių skaičiaus migracija – tai procesas, kuriame dalyvavo ne tik persikėlėliai ir ne tik vokiečiai, pagaliau tai procesas, priskirtinas bendram europietiškam kultūrinio vystymosi paspartėjimui brandžiaisiais Viduramžiais, yra tyrimo objektas, kviečiantis skaičiuoti ir įvertinti ekonomines, teisines ir politines šio proceso priežastis, o ne Naujųjų laikų nacionalinius konfliktus perkelti į Viduramžius.

Kita vertus, suprantama, kad nauji politiniai ginčai Rytų Europoje vėl veda prie Rytų apgyvendinimo Viduramžiais anachronistinio vertinimo. Mat visų pirma jo metu buvo sukurtos tos sienos, kurios galiojo iki pat paskutiniųjų įvykių, ir dėl jo valstybių ir tautybių ribos Rytų Europoje nesutampa. Rytų apgyvendinimas yra fundamentalus Rytų Vokietijos ir Rytų Europos istorijos procesas, ir tai galima kaip tik stebėti Vokiečių ordino valstybėje. Tautybių santykis, atsiradęs ten tarp 1230 ir 1350 m., tiesa, vėlesniais laikais buvo daug kartų modifikuotas, bet jo pagrindas išliko iki 1945 m. – taigi septynis šimtmečius. Kaip tik dėl to buvo bandoma susieti viduramžiškus apgyvendinimo santykius su moderniomis pretenzijomis į tam tikras sritis, ir jie buvo atitinkamai vaizduojami. Iš vokiečių pusės buvo aiški tendencija rasti ten vien tik vokiečių gyventojus, iš lenkų – aiškios pastangos sumažinti vokiečių naujakurių skaičių ir nuvertinti pokyčių, kuriuos atnešė Rytų apgyvendinimas, svarbą. Tad neretai buvo sakoma, kad naujakuriai tik reorganizavo lenkų miestus, ir taip buvo ginčijamas visiškai naujo miesto tipo ir daugelio naujų miestų sukūrimo Rytų apgyvendinimo metu faktas.

Prūsiškojoje Ordino valstybėje naujai apgyvendintus žmones galima suskirstyti į tris grupes. Galima išskirti: 1) į kaimo bendruomenes atsikeliančius valstiečius; 2) atskirų kiemų šeimininkus; 3) miestiečius. Valstiečiai gaudavo maždaug du valakus žemės, t. y. kiek daugiau kaip 33 hektarus. Ši žemė jiems būdavo suteikiama paveldimo činšo teise, tai yra jie turėjo mokėti mokesčius savo ponui, dažniausiai Ordinui, neretai vyskupui, o kartais tarnybinio dvaro savininkui. Toliau jiems reikėjo mokėti mokesčius krašto suverenui, šiuo atveju taip pat Ordinui. Bet jiems nereikėjo atlikinėti jokių prievolių ir jie galėjo savo kiemus paveldėti bei parduoti. Tokie valstiečiai labai panašūs į šių dienų savininkus. Be to, atrodo, mokesčių dydis nebuvo itin didelis, nors kol kas negalima tiksliai pasakyti, kokią pajamų dalį reikėjo atiduoti. Bet kuriuo atveju šių valstiečių teisė buvo tipiška to meto naujakurių teisė, kokią turėjo ir naujakuriai kūrimosi srityse Pietų ir Vakarų Vokietijoje. Tai buvo pati palankiausia teisė, pagal kurią Viduramžiais gyveno priklausomi valstiečiai.

Ši naujakurių teisė labai skyrėsi nuo tos teisės, pagal kurią gyveno

prūsų valstiečiai. Prūsų valstiečių valdomos žemės buvo matuojamos ne valakais, bet žagrėmis. Žagrė – tai senasis žemę plėšiantis žemdirbystės įrankis, kuris Rytų apgyvendinimo metu buvo pakeistas naujo tipo žemę verčiančiu plūgu. Tai, kad vietinių valstiečių kiemų dydis buvo matuojamas žagrėmis, rodo ne tik senąjį ūkininkavimo būdą ir darbą senuoju tradiciniu darbo įrankiu, bet taip pat ir senąją agrarinę sistemą. Šioje sistemoje duoklės buvo skaičiuojamos ne pagal tam tikrą plotą, t. y. valaką, bet pagal vieno vyro darbo jėgą arba žemės sklypą, kurį jis su savo darbo įrankiu galėjo suarti. Ankstyvaisiais laikais kitokio skaičiavimo ir nebuvo galima įsivaizduoti, nes kraštas nebuvo išmatuotas, o dėl nedidelio gyventojų skaičiaus jo ir nereikėjo matuoti – žemės juk buvo pakankamai.

Prūsijoje, kaip ir visoje Rytų Vokietijoje bei Rytų Europoje, nuo senojo apskaičiavimo prie naujojo pereita Rytų apgyvendinimo kontekste. Tik dabar kraštas buvo išmatuotas, ir žagrė ėmė reikšti tam tikrą žemės dydį. Ankstyviausiuose Vokiečių ordino dokumentuose žagrė suprantama dar kaip darbo vienetas. Pavyzdžiui, 1280 m. atskiriems prūsams yra suteikiami kiemai, kurie yra tokio dydžio, kiek jie gali suarti savo žagrėmis. Tačiau kiek vėliau nusistovi tvirtas dydis. Viena žagrė paprastai sudarė 10 hektarų. Prūsų valstiečio kiemas dažniausiai buvo 2 žagrių, t. y. 20 hektarų dydžio, o vokiečių kiemai turėdavo apie 33 hektarus. Bet žagrės buvo ne tik mažesnės už valakus, bet ir jų savininko padėtis buvo blogesnė ne tiek dėl duoklių dydžio, kiek dėl prievolių. Žagrininkas privalėjo eiti dar ir lažą.

Visa tai rodo, kad prūsų valstiečiai buvo ne tokie laisvi kaip vokiečių. Tiesa, laisvė ir nelaisvė Viduramžių socialinės bei teisinės žmonių padėties atžvilgiu yra labai sudėtingos sąvokos, bet vis dėlto galima teigti, kad lažas labiau nei duoklės ženklino nelaisvę. Kitas nelaisvės požymis yra nuosavybės teisė. Vokiečių valstiečiai galėjo savo kiemus, kaip buvo sakyta, parduoti arba paveldėti. Žagrininkai galėjo palikti palikimą tik turėdami suaugusį sūnų. Taigi jų paveldėjimo teisė buvo labiau ribota nei vokiečių valstiečių. Be to, prūsų valstiečiai negalėjo taip paprastai pasitraukti iš savo kiemo. Jie privalėjo sumokėti išėjimo mokestį, t. y. turėjo išsipirkti. Tai jie neretai ir darė, norėdami įsigyti

geresnius ūkius arba persikelti į miestą. Bet nors vokiečių ir prūsų nuosavybės teisės skyrėsi, tačiau tai nereiškė, kad taip buvo sukurtos nepakeičiamos sąlygos. Santykiai keisdavosi labai dažnai. Daug prūsų valstiečių pereidavo į laisvųjų žmonių grupę.

Laisvaisiais šaltiniuose buvo vadinami atskirų ūkių šeimininkai, ir paprastai jie buvo skirstomi į smulkiuosius bei stambiuosius.

Smulkieji laisvieji (*kleine Freien*) žmonės buvo tie, kurių valda nebuvo didesnė nei valstiečių. O jei didesnė, tai tik du ar tris kartus. Smulkūs laisvieji skyrėsi nuo valstiečių tuo, kad jie turėjo mokėti tik nedideles duokles. Jų pagrindinė prievolė Ordinui buvo karinė tarnyba. Smulkieji laisvieji privalėjo tarnauti kaip raiteliai su lengvaisiais ginklais. Karo atveju jie sudarydavo Ordino kariuomenės lengvąją kavaleriją. Smulkieji laisvųjų dauguma buvo prūsai. Laisvųjų vardą, mūsų supratimu, jie turėjo pagrįstai, nes kitų prūsų, žagrininkų, kaip matėme, laisvė buvo apribota.

Taigi prūsų atžvilgiu Ordinas elgėsi nevienodai. Su tais, kurie jam nesipriešino, jis elgėsi geriau, negu su tais, kuriuos teko nukariauti. Daugelis smulkiųjų laisvųjų buvo tie, kurie laiku pasidavė Ordinui ir dėl to galėjo išsaugoti savo senąją padėtį. Kiti, anksčiau pasidavę Ordinui, net galėjo savo padėtį pagerinti. Treti pagaliau gavo smulkiųjų laisvųjų statusą išsipirkdami. Žagrininkai, kaip matėme, galėjo išsipirkti, ir daugelis tai darė.

Didieji laisvieji (*große Freien*) gavo vardą dėl to, kad jie, viena vertus, kaip ir smulkieji laisvieji valdė žemes už karinę tarnybą ir mokėjo nedaug duoklių, bet, kita vertus, turėjo daug didesnes valdas. Atitinkamai skyrėsi ir jų tarnyba: stambieji tarnavo Ordinui kaip sunkiai ginkluoti raiteliai, o didesnes valdas turintys išruošdavo net kelis raitelius.

Didieji laisvieji turėjo dideles valdas, jie nedirbdavo žemės kaip valstiečiai, bet buvo žemvaldžiai, t. y. činšininkų arba žagrininkų ponai. Taigi galima sakyti, kad šie didieji laisvieji sudarė krašto diduomenę. Jie atliko raitelių tarnybą, buvo žemvaldžiai ir dažnai turėjo teismo teises jiems priklausančių valstiečių atžvilgiu.

Iš tikrųjų daugelis šių laisvųjų buvo žmonių, kurie vėliau (t. y. nuo XV a. pabaigos) tapo bajorais, protėviai. Bet iš pradžių didieji laisvieji

savęs nevadino kilmingaisiais, jie jais ir nebuvo. Nors Viduramžiais sunku tiksliai atskirti kilminguosius nuo nekilmingųjų, vis dėlto galima sakyti, kad bajoras tada žemes valdė arba kaip laisvą nuosavybę – alodą, arba kaip leną. Abiejų sąlygų didieji laisvieji Prūsijoje neatitiko. Jų valdoma žemė nebuvo laisva nuosavybė, nes ji Prūsijoje priklausė tik Ordinui arba vyskupams. Šios didžiųjų laisvųjų valdos taip pat nebuvo lenai, nes jie savo dvarus gaudavo iš esmės ne kitaip kaip valstiečiai, o būtent už duokles ir prievoles. Tik jų pagrindinė prievolė buvo karinė tarnyba, o duoklės buvo sumažintos iki minimalaus činšo, t. y. duoklės, kuri nustatė tik teisinę padėtį. Ji ir rodė, kad čia nėra lenas, tačiau didesnės materialinės vertės neturėjo. Tuo tarpu kilmingas lenininkas savo senjorui jokios reguliarios duoklės nemokėjo.

Didžiųjų laisvųjų, arba, kaip jie dar buvo vadinami, garbingųjų žmonių, dvarų savininkų, sluoksnis turėjo didelę reikšmę tolesnei Ordino istorijai. Mat XV a. visų pirma tarnybinių dvarų savininkai, kartu su didžiųjų Prūsijos miestų valdančiuoju elitu, sukilo prieš Ordiną ir sudarė prieš jį sėkmingą sąjungą su Lenkijos karaliumi. Jau vien dėl to verta pasidomėti šių didžiųjų laisvųjų valdomis ir kilme.

1236 m., praėjus penkeriems metams nuo Prūsijos nukariavimo pradžios, Žemutinės Saksonijos bajorui Ditrikui Depenau Ordinas perleido 300 valakų. Šis Ditrikas Depenau pardavė savo valdas Žemutinėje Saksonijoje ir įkūrė Prūsijoje valdą su centre esančia pilimi. Ir nors būta dar didesnių suteikčių (Stangės šeima gavo 1200, o Heselichtų šeima net 1440 valakų), – tai buvo veikiau išimtis. Tokie dideli žemių dovanojimai būdingi ankstyviems Ordino laikams, bet jie truko neilgai. Ditrikas Depenau žuvo kovoje su prūsais, kitos dvi stambios valdos buvo padalintos. Vis dėlto Stangės šeima įkūrė Prūsijoje savo miestą – Freištatą. Tačiau tokios didelės valdos Prūsijai nebuvo būdingos.

Didžioji dauguma didžiųjų laisvųjų buvo aprūpinta daug kukliau. Jų valdų dydis apimdavo maždaug 15 valakų. Aišku, tai nebuvo bajoriškos kilmės naujakuriai. Dvarų savininkų, kaip ir Ordino riterių, dauguma buvo kilę iš ministerialų šeimų. Kiti buvo miestiečiai, o nemaža jų dalis ir prūsiškos kilmės. Reikia pabrėžti, kad kalbama kaip tik apie prūsišką kilmę ir neužtenka pasakyti, jog kai kurie iš didžiųjų laisvųjų

buvo prūsai. Nes veikiausiai didieji laisvieji greitai asimiliavosi, o smulkieji laisvieji per šimtmečius išsaugojo prūsų kalbą ir savo prūsiškos kilmės suvokimą. Čia susiduriame su labai nepalankia šaltinių padėtimi – Ordino valstybėje juk nebuvo vedama kalbų apskaita, bet ir čia kartais aptinkama patikimų, apibendrinimams tinkančių žinių.

Antai 1454 m. Ordino komtūras pranešė didžiajam magistrui, kaip jis perdavė savo valdomos srities laisviesiems tam tikrą žinią. Jis iš pradžių perskaitė garbingiems žmonėms, taigi didiesiems laisviesiems, atitinkamą didžiojo magistro kanceliarijos tekstą. Po to jis šį tekstą per vertėją pranešė smulkiesiems laisviesiems. Vadinasi, smulkieji laisvieji tuomet, praėjus daugiau kaip 200 metų nuo Ordino valstybės įkūrimo, suvokė ne tik prūsišką kilmę, bet ir buvo išsaugoję prūsų kalbą, taip pat turbūt ir indentitetą.

Taigi didžiaisiais laisvaisiais tapę prūsai galėjo užimti kur kas geresnę socialinę padėtį nei žagrininkai. Tokiais atvejais laisvojo egzistencijai didelę reikšmę turėjo jo socialinė padėtis, kurią jis užėmė iki Ordino laikų. Prūsų kilmės didieji laisvieji jau anksčiau turėjo išskirtinę socialinę padėtį. Jie buvo didesnių valdų savininkai, taigi, galima sakyti, kilmingieji.

Trečią didelę Ordino valstybės gyventojų dalį sudarė miestiečiai. Jau pačioje krašto užkariavimo pradžioje Ordinas įkūrė pirmuosius miestus: Torunę ir Kulmą. Šių miestų miestiečiams buvo skirtas dokumentas, kuris yra seniausias tokio tipo miesto teisės dokumentas Prūsijoje ir kuris tapo pavyzdžiu ne tik kitiems prūsų miestams, bet ir prūsų apgyvendinimo teisei apskritai.

Kalbama apie vadinamąją Kulmo privilegiją. Lotyniško žodžio *privilegium* vienas iš atitikmenų vokiečių kalboje yra *Handfeste*. Pažodžiui tai reiškia: tvirtai ranka, lotyniškai – *manu firmata*. Taigi žodis *Handfeste* yra kilęs iš teisinio akto patvirtinimo rankos paspaudimu, kaip tai buvo būdinga senajai teisei.

Kulmo privilegijos tekstas, kurį šiandien turime, yra kilęs, tiesa, iš 1251 m., kada šis dokumentas buvo atnaujintas, bet esminės jo dalys siekia pirmąją Kulmo privilegiją 1233 m. Taigi Kulmo privilegija siekia ankstyviausius Ordino valstybės Prūsijoje laikus. Kadangi šis do-

kumentas tapo pavyzdžiu vėlesniems Prūsijos miestų dokumentams, jį studijuojant galima susipažinti su Prūsijos miestiečių padėtimi apskritai.

Čia susiduriame su tokio tipo miestiečiais, kurie sutinkami ir kituose Rytų apgyvendinimo metu Rytų Europoje įkurtuose miestuose. Tokie pat miestiečiai sutinkami ir naujai įkurtuose imperijos miestuose bei kitose senesnėse gyvenvietėse, iškovojusiose laisvę iš buvusių miestų šeimininkų. Taigi susiduriame su laisvais miestiečiais, mokėjusiais tik nedideles duokles miesto šeimininkams, Prūsijoje Ordinui arba vyskupams, ir turėjusiais savivaldos teises.

Pačioje dokumento pradžioje Ordinas užtikrina miestiečiams teisę rinkti teisėją, sau pasilikdamas patvirtinimo teisę, ir padalina teismo pabaudas tarp savęs ir miesto. Taip prasideda miesto istorijai įprasta specifinių miesto teisinių insitucijų raida: tarybos, teisėjų kolegijos ir burmistro. Ordinas savo rankose pasiliko patronato teisę miesto parapijos atžvilgiu ir kartu galimybę skirti kleboną. Taip dažniausiai bus daroma ir kituose Prūsijos miestuose, veikiausiai dėl to, kad parapijos klebonų vietas užimtų Ordino broliai. Tokiu būdu miesto ponas dalyvavo Prūsijos miestų gyvenime. Kitais atvejais jis to akivaizdžiai atsisakydavo. Ordinas pasižadėjo neįgyti mieste namų. O jei jam namas būtų padovanotas, o tai Ordinui, kaip dvasinei bendrijai, nutikdavo neretai, – tuo atveju šis namas turėjo išlaikyti savo ankstesnę paskirtį ir jo teisinė padėtis negalėjo būti pakeista. Taigi miesto ponas įsipareigodavo negriauti homogeniškos miesto struktūros, iš turimų valdų nekurti atskiro kvartalo, kuris funkcionaliai išsiskirtų mieste, ir, kas svarbiausia, nemokėtų miestui mokesčių. Tad Ordinas siekė neleisti, kad atsirastų problema, miesto istorijoje galinti vaidinti svarbų vaidmenį. Tai buvo augančios vadinamosios „mirusios rankos“ nuosavybės, t. y. dvasinių bendrijų nuosavybės mieste, klausimas. Kituose Prūsijos miestų dokumentuose kitoms dvasininkų grupėms įsigyti nuosavybės buvo uždrausta nuo pat pradžių. Tiesa, jų Prūsijoje būta ir taip kur kas mažiau nei kitur. Ordinas tik retais atvejais jas įsileisdavo, dėl to Prūsijoje visai nebuvo vienuolynų. O imperijos teritorijoje neretai kaip tik dėl Vokiečių ordino valdų ir namų nuolat kildavo smarkių konfliktų.

Ir laisvųjų, ir miestiečių atveju reikia kelti jų kilmės klausimą. Bet

ir čia sunku rasti atsakymą. Senuosiuose miestuose nebuvo gyventojų registracijos tarnybų, o pagal gyventojų kalbą negalime daryti kokių nors atgalinių išvadų, bent jau ankstesnių laikų atžvilgiu. Tie negausūs XIII ir XIV a. pradžios šaltiniai parašyti lotynų kalba. Juos vėliau pakeitė vokiški, bet niekada nebuvo rašoma prūsų kalba. Tačiau negalima atmesti tikimybės, kad prieš dvi ar tris kartas, iki atsirandant nelotyniškai rašto tradicijai, prūsai kėlėsi į miestus ir buvo asimiliuoti. Ir apskritai pagal šaltinių kalbą sunku spręsti apie žemutinių ir vidutinių miestiečių sluoksnių kilmę.

Nepalanki šaltinių būklė verčia kelti hipotezes, o tai veda prie vienas kitam prieštaraujančių atsakymų. Juo labiau kad čia ir vėl didelį poveikį turėjo modernūs nacionaliniai ginčai. Tradicinė vokiečių nuomonė buvo ta, kad miestai Rytų apgyvendinimo zonoje buvo naujai įkurti ir apgyvendinti beveik be išimties vokiečių kilmės ir kalbos atvykėlių. Ypač naujieji miestai atrodė pateikią akivaizdų argumentą, kad Rytų apgyvendinimas Rytų Europai davė kažką visiškai naujo ir nežinomo. Ilgą laiką buvo manoma, jog iki Rytų apgyvendinimo pradžios Rytų Europoje miestų nebuvo.

Tokiai sampratai Lenkijoje buvo duotas atkirtis ne tik dėl politinių, bet ir dėl metodinių priežasčių. Politinės priežastys yra akivaizdžios. O metodologiškai turime reikalą su vienpusės, į teisės istoriją orientuotos miestų istorijos kritika. Ji yra būdinga ne tik Rytų Vokietijos ir Rytų Europos miestų atveju. Lygiai toks pat teisinis-istorinis traktavimas ilgai dominavo ir imperijos teritorijos miestų istorijoje. Ir čia buvo norima apie miestus kalbėti tik teisine prasme, kada miestiečiai jau buvo susibūrę į bendruomenes ir turėjo politines teises, kokios, pavyzdžiui, aptinkamos Kulmo privilegijoje. Šiuo požiūriu miestai atsirado tik XII a., o amatininkų ir pirklių gyvenvietės, kurios jau egzistavo šimtmečius, nebuvo laikomos miestais. Taip žvelgiant miestai Rytų Europoje išties atsirado tik Rytų apgyvendinimo metu. Juk miestų, kaip politinių bendrijų, ten anksčiau tikrai nebuvo. Tačiau amatininkų ir pirklių gyvenvietės čia, kaip ir Vokietijoje, egzistavo nuo seno. Bet prieš šimtą metų šio gyvavimo nebuvo galima, tą tiesos dėlei būtina pažymėti, taip aiškiai matyti kaip šiandien. Šios amatininkų ir pirklių gyvenvietės Vo-

kietijos rašytiniuose šaltiniuose paliko tik menkus pėdsakus, o Rytų Europoje nebuvo ir to. Svarbiausi ankstyvųjų miestų istorijos šaltiniai guli po žeme. Jie privalėjo būti atkasti. Sistemingi ankstyvųjų Viduramžių miestų kasinėjimai buvo pradėti vos prieš pusšimtį metų, pavyzdžiui, Haitabu (*Haithabu*), Šlezvige, taip pat Rytų Europoje.

Šių kasinėjimų metu buvo atrastos didelės prekyvietės, visų pirma Baltijos jūros pakrantėse: nuo Haitabu iki pat buvusios Sovietų Sąjungos. Kasinėjimai Lenkijoje leido iškelti prielaidą, kad Rytų apgyvendinimas jau ilgą laiką egzistuojančius miestus nors ir kažkiek pakeitė, bet negali būti kalbos apie miestų istorijos pradžią Rytų apgyvendinimo metu. Tiesa, tokia niekada nebuvo visų lenkų istorikų nuomonė. Lenkijoje kilusi diskusija buvo kontraversinė. Šiuo metu jau nėra taip bekompromisiškai laikomasi šios versijos. Beveik visi lenkų autoriai sutinka, kad Rytų apgyvendinimas iš tikrųjų atnešė naują miesto tipą į Rytų Europą. O vokiečiai taip griežtai nebeskiria senesniųjų miestų, dar neturinčių miestiečių bendruomenės, nuo miestų su visais teisiniais atributais ir sutinka, kad daugelis miestų Rytų Europoje nebuvo įkurti naujoje vietoje, bet tęsė ten buvusių pirklių ir amatininkų gyvenviečių tradiciją. Tų gyvenviečių dalis jau buvo pakankamai dideli miestai, o tai negalėjo neturėti pasekmių naujoviškų miestų gyventojų sudėčiai. Kuo didesnę reikšmę turėjo senesnieji miestai, tuo labiau tikėtina, kad naujų miestų gyventojais tapo ne tik vokiečių atvykėliai.

Tiesa, Prūsijoje tai nėra taip ryšku, kaip, pvz., kaimyniniame Pamaryje. Čia buvo nemažai senojo tipo didelių miestų, turinčių ne tik prekyviečių reikšmę, bet kur jau buvo įvairesnių amatų. Prūsijoje aptinkama tik viena tokio tipo vietovė – Truso ir galbūt dar antra – Viskiautai Semboje. Bet kuriuo atveju Truso tikrai buvo reikšminga prekyvietė. Ši vietovė žinoma iš rašytinių šaltinių, visų pirma iš anglų pirklio Vulfstano kelionės aprašymo, kuris IX a. pabaigoje keliavo iš Haitabu į Truso. Iki šiol nėra pavykę šios vietovės vienareikšmiai lokalizuoti. Todėl neįmanoma jos archeologiškai ištirti. Tik aišku, kad ji buvo netoli nuo Ordino vėliau įkurto Elbingo miesto. O iš radinių akivaizdu, jog šis regionas, tarpininkaujant vikingams, buvo įtrauktas į Baltijos jūros prekybą ankstyvaisiais Viduramžiais. Šioje Baltijos jūros prekyboje dalyva-

vo ir prūsai su savo laivais. Įdomu ir tai, kad čia būta ir daugiau prūsų gyvenviečių. Todėl galima manyti – jau prūsų laikais čia buvo palyginti išvystytas regionas.

Tačiau to negalima pasakyti apie laikotarpį prieš Prūsijos užkariavimo pradžią. Veikiausiai po prūsų kaimynų, t. y. Lenkijos ir Pamario, krikšto, jų santykiai su prūsais pablogėjo, o nuo šio politinio klimato pasikeitimo nukentėjo ir prekybiniai ryšiai. Todėl atrodo mažai tikėtina, kad 1237 m. įkurtas Vokiečių ordino miestas Elbingas, kuris greitai tapo vienu didžiausių Prūsijos miestų, tiesiogiai būtų susijęs su Truso. Kiek kitaip buvo kiek toliau į vakarus esančiu Dancigo miestu, kuris buvo įkurtas Rytų apgyvendinimo metu, bet ne Vokiečių ordino. Jis tiesiogiai susijęs su senąja slavų prekyviete. Tiesa, visiškai tikri dėl skirtumo tarp Elbingo ir Dancigo negalime būti. Dancigas po 1945 m. buvo visapusiškai archeologų ištyrinėtas, o Elbingas dar ne.

Buvo spėjama, kad iki Ordino laikų egzistavę Prūsijos miestai toliau gyvavo liškių forma, t. y. kaip mažos amatininkų gyvenvietės su vienu ar daugiau centru, kurie visų pirma tarnavo tam tikru metu vykstančiam turgui. Nors šių liškių kilmę iki Ordino laikų liudija jų vardas – žodis *Lischke* kildinamas iš prūsiško žodžio *licis* (stovykla), tačiau nėra visiškai aišku, ar čia iš tikro turime reikalą su senomis gyvenvietėmis. Naujausiame darbe šiuo klausimu teigiama, kad liškiai buvo naujai įkurti Ordino laikais. Tiesa, juose daugiausia gyvenę prūsai. Tai yra dar vienas pavyzdys, rodantis, kaip prūsų gyvenvietės vystėsi ir keitėsi Vokiečių ordino laikais.

XIV a. pabaigoje miestuose atsiranda ne tik šaltiniai vokiečių kalba, bet ir tokie dokumentai, kurie pateikia miestiečių vardus, deja, tik naujai atvykusiųjų. Juos ištyrinėjus galima nustatyti atvykėlių kilmę.

Tačiau tokie darbai negali pateikti visiškai patikimų išvadų, nes dauguma miestiečių turėjo tik vieną vardą, kuris dažniausiai nesuteikia informacijos apie tai, ar tas žmogus yra lenkas, prūsas ar vokietis. Net ir pavardės dažnai nepadeda, nes jos vėlyvaisiais Viduramžiais dar nebuvo pastovios. Neaišku, ar jis taip vadina save pats, kaip užrašyta naujųjų miestiečių sąraše, ar taip jį vadina kiti miestiečiai. 1446 m. Hamburgo naujųjų miestiečių sąraše rašoma apie vieną vyrą, kuris tu-

rėjo būti pašalintas iš miestiečių, nes buvo slaviškos kilmės. Šio vyro vardas yra tikrai vokiškas, jis yra vardu Hansas, o jo pavardė, jei tai yra įmanoma, dar vokiškesnė – *Svinegel* [Sweinegel – kiaulė]. Šis slaviškos kilmės miestietis taip savo vokiškai kalbančių kaimynų greičiausiai buvo pramintas dėl savo prastos išvaizdos. Panašiai galėjo atsitikti ir daugeliui kitų, kurie vadinosi Švarcu (Juoduoju) ar Vaisu (Baltuoju), Grosu (Didžiuoju) ar Kleinu (Mažuoju).

Žinoma, yra pavardžių, akivaizdžiai bylojančių apie jos savininko kilmę, kaip antai *Doring*. Taip vadinamas žmogus turėjo būti arba pats atvykęs iš Tiuringijos, arba tai turėjo padaryti jo protėviai. Bet kadangi kitų pavardės yra tokios panašios, tai jos mažai padeda nustatyti žmonių kilmę.

Pavyzdžiui, 1365 m. Elbinge į miestiečius buvo priimtas Tomas Vestfalas Polonus, Tomas iš Vestfalijos, lenkas. Šį trigubą vardą būtų galima paaiškinti taip, kad šio žmogaus protėviai kaip naujakuriai atvyko iš Vestfalijos ir apsigyveno kuriame nors Rytų Europos mieste, Lenkijos valstybėje. Kai jo palikuonis, vardu Tomas, atsikėlė į Elbingą, buvo pavadintas lenku, nors pagal kilmę ir kalbą buvo vokietis. Bet apie tai mes sužinome tik todėl, kad šis naujasis Elbingo miestietis buvo vadinamas ne tik Vestfalu, bet ir Polonu. Bet lygiai taip pat buvo įmanoma, kad jis galėjo būti pavadintas tik Vestfalu ar tik Polonu, jau nekalbant apie tokius vardus kaip Grosas ir Kleinas, Švarcas ir Vaisas. Kartu matyti, kad tokie, regis, visiškai vienareikšmiai vardai, kaip *Polemann*, *Polonus* ar *Pole*, neretai sutinkami Prūsijos miestuose, nesuteikia patikimesnės informacijos apie jų savininkų kilmę.

Kiek kitokia padėtis yra su žmonėmis, vadinamais *Pruss* ar *Preuße*. Taip pavadintas Liubeke galėjo būti ir vokietis iš Vokiečių ordino valstybės. Tačiau pačioje Prūsijoje tokie vardai neabejotinai žymi prūsų šeimų palikuonis. Žmonės su tokiais vardais sutinkami Prūsijos miestuose, nors ir ne dažnai. Dažnai cituojamas pavyzdys aptinkamas jau ankstyvaisiais laikais Karaliaučiuje.

Čia 1285 m. kaip liudytojas viename dokumente tarp kitų miesto tarėjų minimas vyras vardu *Henniko Pruthenus* – Henrikas Prūsas. Buvo manoma, jog čia geras pavyzdys, liudijantis, kad Ordinas anksty-

vaisiais laikais į miestų gyventojus priimdavo ir prūsus, priešingai nei XV a., kuomet prūsai būdavo atskiriami nuo miesto teisės. Bet šis *Henniko Pruthenus* yra tik greito asimiliacijos proceso liudininkas. Nėra abejonės, kad šis vyras galėjo tapti Karaliaučiaus tarėju tik todėl, jog ne tik buvo priėmęs krikščionybę (tai yra savaime suprantama), bet ir tiek praradęs savo etninę priklausomybę, jog miestiečių viršūnės jį laikė saviškiu.

Kai tik miestuose nustota rašyti lotyniškai, randame tik vokiečių kalba surašytus dokumentus. Akivaizdu, kad Ordino miestuose socialinio ir politinio miestiečių elito kalba buvo vokiečių. Prūsų arba lenkų kilmės žmonės dažniausiai būdavo greitai asimiliuojami. Tai rodo ir vienas potvarkis, sutinkamas beveik visuose Prūsijos miestų teisės dokumentuose. Pagal jį miesto teisėjas neturėjo kompetencijos prūsų nusikaltimų atveju; kai kada dar sakoma: prūsų, lenkų ir kitų ne vokiečių. Buvo manoma, kad šis potvarkis liudija, jog miestuose gyveno ne vien vokiečiai. Bet tai buvo klaidingas požiūris. Peržiūrėję visus Prūsijos miestų dokumentus, kuriuose šis potvarkis yra, pastebėsime, kad kai kuriuose iš jų formuluojama plačiau, o kitur sakoma tik trumpai. Iš platesnių dokumentų aiškėja, kad jog čia turimi omeny ne prūsai, lenkai ir kt. ne vokiečiai miestų gyventojai, bet į miesto turgų atvykdavę kaimiečiai. Dokumentuose nurodoma – miesto teisėjas neturi galios jų atžvilgiu net tada, kai kildavo teisiniai konfliktai, susiję su vykimu į turgų. Taigi dokumentuose aptariama situacija, neturinti nieko bendro su Prūsijos etninėmis struktūromis. Mat jeigu nelaisvas valstietis sukeldavo konfliktą miesto turguje ir jei už tai jį norėjo teisti miesto teisėjas, tai to valstiečio šeimininkas manydavo, kad tokiu teismu pažeidžiamos jo teisės.

Bet šie potvarkiai mums gali ir padėti. Jie leidžia suprasti, kad prūsai, lenkai ir kiti ne vokiečiai paprastai gyvendavo už miesto, o tai patvirtina, jog prūsai bei lenkai ir ankstyvaisiais laikais nebuvo naujai įkurtų miestų gyventojai, bet kuriuo atveju nebūdavo miestiečiai.

Bet ne kiekvienas nuolatinis Viduramžių miesto gyventojas yra pilnateisis miestietis. Būta gyventojų, kurių teisės buvo ribotos, kurie socialiniu ir ekonominiu požiūriu buvo priskiriami žemutiniam socialiniam

sluoksniui, pavyzdžiui, samdomi darbininkai ir amatininkų pameistriai. Kyla klausimas, ar tokių nepilnateisių miestiečių būta Prūsijos miestuose. Jeigu taip, tai jų didžiąją dalį veikiausiai sudarė ne vokiečių kilmės žmonės. Kai tik šaltiniai pasidaro išsamesni, maždaug nuo 1400 m., juose aptinkama žinių apie ne vokiečius žemutinio miestiečių sluoksnio atstovus.

Juos neretai sutinkame jau minėtuose tarybos įstatymuose, kuriuose nevokiečiams, visų pirma prūsams ir lenkams, būdavo nepripažįstamos miestiečių teisės. Tokie potvarkiai yra išlikę ir cechų taisyklėse. Juose buvo reikalaujama iš amatininkų garbingos kilmės iš teisėtos santuokos, t. y. neleidžiama vadinamuosius negarbingus žmones – budelių ar juokdarių palikuonis – priimti į cechą, o kartu šie potvarkiai reikalavo kilmės iš vokiečių tėvų. Su tokiais reikalavimais XV a. susiduriame visoje Rytų apgyvendinimo srityje, taip pat miestuose, kurie nebepriklausė Rytų apgyvendinimo sričiai, pavyzdžiui, Hamburge.

Remiantis šiais potvarkiais galima būtų teigti, kad anksčiau lenkai ir prūsai galėjo netrukdomai tapti miestiečiais ir cechų nariais. Bet galima manyti, jog anksčiau daugelis jų net nebandė jais tapti ir dėl to šis draudimas nebuvo reikalingas. Bet vargu ar kuri nors iš šių versijų yra pagrįsta.

Noras patraukti į miestą priklausė nuo ūkio padėties, o ji XIV a. antroje pusėje smarkiai pasikeitė. Nuo XIV a. vidurio, pasibaigus didžiajam pertvarkymų ir ekspansijos laikotarpiui, daug žmonių veržėsi į miestus, o šie gynėsi nuo jų, ir ne tik Rytų apgyvendinimo srityse. Čia, taigi taip pat ir Prūsijoje, auganti atsikėlėlių iš kaimo problema įgavo dar ir etninį akcentą.

Turbūt galima spėti, kad Prūsijoje iki XIV a. vidurio atskiri ne vokiečiai tapdavo miesto gyventojais ir net miestiečiais, greitai asimiliuodavosi ir užmiršdavo savo gimtąją kalbą. Arba tie, kurie neasimiliuodavosi, tarnaudavo kaip pagalbinis personalas, todėl trinčių tarp jų nekildavo. Jos prasidėjo tik XIV a. pabaigoje, kada ir buvo išleisti apribojantys įstatymai.

Tokia traktuotė yra hipotetinė. Bet mes kiek geriau žinome analogiškus santykius kitoje Šiaurės rytų Europoje esančioje Ordino valdo-

je – Livonijoje. Čia situacija buvo kiek kitokia, nes kaime beveik nebuvo vokiečių kilmės valstiečių. Kas čia atkeliaudavo iš kaimo, beveik visada buvo ne vokietis, dažniausiai estas, neretai ir švedas. Ten miesto gyventojų nevokiečių skaičius buvo daug didesnis. Dėl to asimiliacija čia nepasiekė tokio laipsnio kaip Prūsijoje, ir iki pat Antrojo pasaulinio karo gyventojai miestuose buvo įvairios kilmės. Prūsijos miestuose taip nebuvo.

Visiškai kitokia situacija buvo Prūsijos kaime, kur sutinkame ir vokiečių atsikėlėlius, ir prūsus, o Kulmo žemėje dar ir lenkus. Vokiečių, prūsų, lenkų teisės, kaip matėme, skyrėsi, tačiau, kita vertus, ribos tarp etninių grupių buvo nesunkiai peržengiamos. Kitaip įvairiapusiai asimiliaciniai procesai, kurių vienas rezultatų buvo prūsų tautos išnykimas, būtų buvę visiškai neįmanomi.

Griežtos ribos iš pradžių nebuvo ir tarp miesto bei kaimo, kaip kad galima spręsti iš Kulmo privilegijos. Šiame dokumente, kuris, kaip buvo sakyta, tapo miesto teisės Prūsijoje pagrindu, kalbama ne tik apie miestiečių siaurąja prasme teisinę padėtį.

Kulmo privilegija išsamiai reguliavo ir miestiečių, turėjusių valdų už miesto ribų, žemėvaldos teises. Savininkai turėjo mokėti nedidelius mokesčius, bet privalėjo eiti karinę tarnybą pagal savo valdos dydį. Taigi čia kalbama apie laisvųjų teisę. Ordinas veikiausiai manė, kad kai kurie laisvieji gyvena mieste, ir taip buvo iš tikrųjų. O didžiųjų krašto miestų tarėjų šeimos dažnai turėdavo laisvųjų valdas: tad miesto ir kaimo aukščiausias sluoksnis Prūsijoje iš dalies buvo identiškas.

Prie šio padalinto identiteto prisidėjo dar viena figūra, kuri Rytų apgyvendinimo metu turėjo didelę reikšmę. Tai lokatorius – apgyvendinimo proceso vadovas, verbuodavęs naujakurių grupes ir jiems kartais suteikdavęs pradinį kapitalą.

Lokatorius turėjo disponuoti tam tikru turtu; dažniausiai tai būdavo miestietis, kuris tokiu būdu suaugdavo su kaimo aukštuomene. Lokatorius atlikdavo savo darbą ne veltui. Jam būdavo už tai dažniausiai atsilyginama valdomis, paprastai, kaip buvo sakoma dokumentuose, dešimtuoju valaku, t. y. 1/10 kaimo ploto. Priklausomai nuo kaimo dydžio, jo valdos siekdavo 4–6 valakus arba nuo dviejų iki trijų kiemų,

kuriuos lokatorius valdė tomis pačiomis teisėmis kaip ir laisvasis, t. y. už nedidelę duoklę, bet atlikdamas karinę prievolę.

Įkūrus kaimą, lokatorius keisdavo savo titulą. Toliau jis veikdavo kaip šaltyšius, kaip šalies suvereno atstovas kaime. Jis visų pirma buvo žemesnio lygio teisėjas, ir ši tarnyba, kurią vykdė ir didieji laisvieji, ir šia prasme sulygindavo šaltyšių su tais laisvaisiais.

Bet ribos tarp miesto ir kaimo nesunkiai buvo peržengiamos ne tik aukštesnio socialinio sluoksnio atstovams ir ne tik tiems, kurie atsisakydavo valstiečių ūkio ir keldavosi į miestą. Neperžengiamos sienos nebuvo ir tarp smulkiųjų miestiečių bei valstiečių. Beveik visi Rytų apgyvendinimo zonoje esantys miestai buvo aprūpinti didelėmis valdomis ir didelė dalis miestiečių užsiėmė ir žemės ūkiu. Beveik kiekvienas miestietis čia buvo miestietis žemdirbys.

ŠEŠTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINAS IR LENKIJA XIV AMŽIUJE

KETVIRTAME skyriuje nebuvo kalbama apie Ordino ir Lenkijos santykius, nors lenkų dalinė kunigaikštija, Mozūrija, tiesiogiai ribojosi su Ordino valstybe, o jos valdovas tiesiogiai dalyvavo šiai susidarant ir galų gale politinį žaidimą pralaimėjo. Vis dėlto iki XIV a. pradžios nebuvo didesnių konfliktų tarp Ordino ir Lenkijos. Priešingai, lenkų kunigaikščiai ir bajorai dalyvavo kryžiaus žygiuose prieš prūsus.

Šie draugiški arba neutralūs vokiečių ir lenkų santykiai pasikeitė XIV a. pradžioje, nes 1308 m. Ordinas peržengė Vyslą ir užėmė kairiajame Vyslos krante esantį Rytų Pamarį su Dancigo miestu. Ši ekspansija įtraukė Ordiną į dešimtmečiais, o gal ir daugiau nei šimtmetį trukusį konfliktą su Lenkija. Tačiau ekspansija turėjo Ordino valstybei didelę reikšmę, nes Rytų Pamario ir Dancigo okupacija buvo visai kas kita negu Prūsijos nukariavimas. Nors ir galima ginčytis, ar Ordinas turėjo uždavinį ir teisę įkurti Prūsijoje ilgalaikį valstybinį darinį, ar tik valstybę misijų laikotarpiui, – bet kuriuo atveju jis turėjo kovoti su pagonimis. O kairiajame Vyslos krante krikščionis valdė krikščionių kunigaikštis. Kariauti su juo Ordinui nebuvo pavesta. Tik jeigu Pamario kunigaikščiai būtų rėmę pagonis, kaip tai buvo XIII a. viduryje, Ordinas būtų turėjęs teisę kariauti prieš juos. Bet apie tai dabar, XIV a. pradžioje, negalėjo būti kalbos. Be to, Ordinas ne tik kariavo prieš Rytų Pamarį, 1308–1309 m. jis šį kraštą užgrobė.

Tam tikra prasme situacija dabar nebuvo kitokia kaip prieš tris ketvirčius amžiaus. Ir vėl susiduriame su vietinės dinastijos atstovų kovomis dėl valdžios, ir vėl kaimynai buvo į šią kovą įtraukti ar įsitraukė patys. Greta Ordino, politiškai aktyvūs buvo pietinis Rytų Pamario kaimynas, Didžioji Lenkija, t. y. viena iš dalinių lenkų kunigaikštijų, bei vakarinis kaimynas – Brandenburgo marka. Taigi Rytų Pamarys buvo apsuptas trijų kaimynų, iš kurių kiekvienas buvo galingesnis už jį, o vie-

nas jų, Didžioji Lenkija, galėjo savo įsikišimą į Rytų Pamario reikalus pateisinti politine tradicija.

Mat Rytų Pamarys, kaip ir Vakarų Pamarys, tuoj pat po lenkų valstybės įkūrimo X a. pabaigoje pateko į jos interesų sferą. Lenkų karaliai bandė abi šalis pajungti ir jas christianizuoti. Christianizacija ir valdžios kūrimas buvo neatskiriami ir čia. Tačiau tada, XI a. pradžioje, jie žlugo. Pamarėnai liko pagonys ir kartu politiškai savarankiški.

Tik XII a. pradžioje, Lenkijos karaliaus Boleslovo III valdymo metais, Rytų ir Vakarų Pamarys buvo užkariauti. Ir tada prasidėjo jų christianizacija. Tuoj po jų nukariavimo buvo įkurta Rytų Pamario vyskupija – Vloclavekas (Leslau) prie Vyslos. Ši vyskupija, kaip ir kitos lenkų vyskupijos, buvo priskirtos Gniezno arkivyskupijai ir pasiliko jos jurisdikcijoje. Taip pat ir po to, kai Rytų Pamarį 1309 m. užėmė Vokiečių ordinas, kraštas bažnytiniu požiūriu tebepriklausė Vloclavekui ir kartu Gnieznui. Kaip tik šie pusantro šimto metų, kai Rytų Pamarys priklausė Vokiečių ordino valstybei, parodė, kad bažnytinė organizacija turėjo politinę reikšmę. Bažnytinė organizacija išlaikė gyvą prisiminimą apie tai, kad šis kraštas kadaise, nors ir labai trumpai, buvo Lenkijos dalis.

Po Boleslovo III mirties, 1138 m., Lenkijos valstybė suskilo į dalines kunigaikštijas, o daliniams kunigaikščiams nepavyko išlaikyti valdžios Pamaryje. Vakarų ir Rytų Pamaryje susikūrė vietinės dinastijos.

Pirmiausia tikrą nepriklausomybę nuo Lenkijos pasiekė Vakarų Pamario kunigaikščiai. 1181 m. kunigaikštis Boguslovas I iš imperatoriaus Fridriko Barbarosos gavo teisę valdyti Vakarų Pamarį kaip leną. Šie leniniai ryšiai išliko ir vėlesniais laikais, todėl žvelgiant iš laiko perspektyvos galima teigti, kad Vakarų Pamarys nuo 1181 m. buvo imperijos dalis. Tokią raidą skatino ir tai, kad bažnytiniu požiūriu jis nepriklausė Lenkijai. Vakarų Pamario Volino (vėliau Kamino) vyskupija nebuvo nei Gniezno, nei kokios nors kitos arkivyskupijos jurisdikcijoje. Ji buvo pavaldi tiesiogiai popiežiui.

Rytų Pamaryje, kaip minėta, buvo kitaip; kitokia čia buvo ir politinių įvykių eiga. Vietinės dinastijos valdovai, Samboridai, iš pradžių pripažino lenkų valdovus kaip savo siuzerenus. Bet vėliausiai nuo

1227 m. ir jie tapo nepriklausomi. Nuo to laiko jie naudojo kunigaikščio (*dux*) titulą.

Po kunigaikščio Sventopelko mirties 1226 m. tarpusavyje varžėsi jo broliai, Samboras II ir Ratiboras bei Sventopelko sūnūs Mestvinas II ir Vartislovas II. Mestvinas sudarė sąjungą prieš Vartislovą su Brandenburgo markgrafu. Savo valdomą dalį 1269 m. jis pavertė Brandenburgo lenu. Taigi jis ėjo tuo pačiu keliu, kokį jau buvo praėjęs Vakarų Pamario kunigaikštis prieš tris ketvirčius amžiaus, kada jis pasidavė Fridrikui Barbarosai. Tik dabar sukurti leniniai santykiai nebuvo tokie ilgalaikiai.

Brandenburgiečiai atėjo į pagalbą Mestvinui jo kovoje su broliu. Ir po Vartislovo mirties jie pasiliko Dancige. Tada Mestvinas sudarė sąjungą su didlenkių kunigaikščiu Boleslovu prieš savo senjorą iš Brandenburgo. Jie abu užgrobė Dancigą. Tačiau leniniai santykiai nebuvo nutraukti, o kartu išliko galimybė, kad Rytų Pamarys, išskyrus Samboro II valdomą Diršuvos (*Dirschau*) kraštą, Mestvinui nepalikus sūnaus, grįš Brandenburgo markgrafui kaip laisvas lenas. Samboras sudarė sąjungą, kaip tai buvo anksčiau padaręs Ratiboras, su Ordinu. Abu perleido Ordinui dalį savo valdomų žemių. Tuo tarpu Mestvinas 1282 m. padovanojo savo žemę didlenkių kunigaikščiui Premislui II, turbūt norėdamas, kad ši teritorija neatitektų Brandenburgo markgrafui. Didlenkių kunigaikštis 1295 m. buvo karūnuotas Lenkijos karaliumi ir pabandė atkurti vieningą Lenkijos valstybę. Po kelių mėnesių jis buvo nužudytas, galbūt net dalyvaujant Brandenburgo markgrafams. Kadangi jis nepaliko vyriškos lyties įpėdinio, prasidėjo kovos dėl palikimo ir dėl Lenkijos karaliaus karūnos, trukusios daugelį dešimtmečių. Jose dalyvavo ne tik lenkų daliniai kunigaikščiai, bet ir čekų karalius Vaclovas II. Dancige jis pasodino vietininką, vardu Svenca, tiesa, su Vokiečių ordino pritarimu. Svencos šeima jau prieš kelis dešimtmečius buvo įgijusi didelę valdžią Rytų Pamaryje.

Bet Vaclovas nepajėgė įsitvirtinti Lenkijoje. Tai kur kas geriau pavyko vienam iš lenkų dalinių kunigaikščių Vladislovui Lokietkai. 1320 m. jis buvo karūnuotas Lenkijos karaliumi ir jam pasisekė patraukti į savo pusę didesnę dalį Rytų Pamario diduomenės. Tiesa, jam

nepavyko atimti valdžios iš Svencos palikuonių. Šie kreipėsi pagalbos į Brandenburgo markgrafą, kuris pagal susitarimą su Mestvinu buvo Rytų Pamario siuzerenas. 1308 m. Brandenburgo kariuomenė įsiveržė į kraštą, jai pasidavė Dancigo miestas, bet lenkų įgula Dancigo pilyje priešinosi.

Kovoje prieš brandenburgiečius ši įgula pagaliau kreipėsi pagalbos į Vokiečių ordiną. Galima manyti, kad jis atvyko labai mielai ir privertė brandenburgiečius atsitraukti. Bet tada kilo nesutarimai tarp sąjungininkų. Ordino kariuomenė pasirodė esanti stipresnė ir privertė lenkų pilies įgulą atsitraukti. Tuoj po to kapituliavo ir Dancigo miestas. Rytų Pamario diduomenė, kovojusi prieš miesto perdavimą Ordinui, krito kovoje arba buvo išžudyta po kapituliacijos. Didesnioji Dancigo miesto dalis buvo sugriauta galbūt kito konkurento, Prūsijos miesto Elbingo, iniciatyva. Per kelias savaites Ordinas įsitvirtino visame krašte. Paskutinės Rytų Pamario dalys pasidavė 1309 m.

Šią karinę pergalę Ordinas bandė įtvirtinti teisiškai. Iš Brandenburgo markgrafų jis nusipirko jų teises. Analogiškas sandėris su lenkų karaliumi jam nepavyko. Vladislovas ir jo palikuonys nesusitaikė su Ordino valdžia Rytų Pamaryje.

Taigi Vokiečių ordinas ir čia pergudravo savo konkurentus bei priešus. Marianas Tumleris, pats būdamas Ordino magistras, 1955 m. rašė:

> Tylus laukimas ir žaibiškas Rytų Pamario užpuolimas buvo meistriškas politinis žaidimas, kuris, tiesa, mažai tiko dvasiniam ordinui.

Tokia išlyga šiaip jau pozityviame šių įvykių vertinime vokiečių istoriografijoje beveik neaptinkama. Pavyzdžiui, Christianas Krollmannas taip aprašė šiuos įvykius 1932 m.:

> Tik dabar (t. y. po Rytų Pamario prijungimo) buvo pasiektas tikrasis Ordino politikos tikslas – nepriklausomos valstybės, kuri galėjo remtis savo jėgomis, įkūrimas.

Čia buvo išreikštas ir geopolitiškai apibrėžtas absoliutus valstybės interesas. Krollmannas tęsė:

> Taip Ordinas tapo vieninteliu Rytų Pamario žemės, o kartu svarbaus Vyslos žemupio su Dancigo uostu, šeimininku ir gavo tiesioginį priėjimą prie

> Baltijos jūros. Kitos dvi uostavietės – Elbingas ir Karaliaučius – buvo pasiekiamos tik per įlanką. Ne mažiau svarbu ir tai, kad Ordino valdos per Rytų Pamarį tiesiogiai susijungė su imperijos teritorija.

Toks istorinis vertinimas labai būdingas šio šimtmečio pradžiai. Tai buvo istorijos supratimo dalis, kuri, nusisukusi nuo dinastijų ir valdovų istorijos aprašymo, tikrųjų istorijos veiksnių ieškojo tik politinėje istorijoje ir manė juos radusi politinėje geografijoje – erdvėje, kurią valdė ar dėl kurios turėjo kariauti tautos. Šioje kovoje pelnytai nugalėdavusios stipresnės, kurių pergalę užtikrindavo, be kita ko, kultūrinis ir biologinis pranašumas.

Šiandien nesunku pastebėti, kad čia buvo atrasti ne amžinai galiojantys istorijos faktoriai, bet pasireiškė tiesiogiai gyvenamojo laikotarpio nulemtas požiūris. Be to, Krollmanno nurodyti geopolitiniai momentai ir šiaip nėra neginčijami.

Mat laivų, kurie vietoj Dancigo plaukė į Elbingą ir Karaliaučių, laukė nors ir ilgesnis, bet gamtinių ir karinių kliūčių nevaržomas kelias. Ten, kur jie įplaukdavo į Kuršių įlanką, negrėsė nei audrų, nei plėšikų pavojus: Ordinui priklausė visas gretimas kraštas. Taip Elbingas ir Karaliaučius tapo didžiausiais Prūsijos miestais ir uostais po Dancigo.

Tiesioginis geografinis prisilietimas prie imperijos nebuvo toks reikšmingas, kaip regėjosi Krollmannui Veimaro respublikos ir vokiečių kovos prieš Versalio sukurtą koridorių laikais. Viduramžiais tiesioginis geografinis Prūsijos susijungimas su imperija nebuvo toks svarbus kaip po 1918 m. Į Prūsiją traukiantys kryžiuočiai, Ordino pasiuntiniai, vykę priešinga kryptimi, negalėjo būti tikri, kad imperijos teritorijoje jie bus daug saugesni, negu lenkų ar Rytų Pamario žemėse. Saugumas arba pavojus priklausė nuo įvairių aplinkybių: kivirčai ir užpuolimai buvo įmanomi visur. Todėl svarbiausias kelias, Ordino valstybę siejantis su Vakarais ir Pietumis, ėjo ne per Rytų Pamarį. Viduramžiais Vokiečių ordino valstybę su Vakarų ir Pietų Europa iš esmės jungė du keliai. Vienas ėjo per Rytų Pamarį ir Naująją marką, bet svarbesnis vedė per Torunę į pietus, per Lenkiją, toliau į Čekiją ir iš ten į Pietų Vokietiją arba Austriją bei Italiją.

Taigi negalima tvirtinti, kad Ordinui buvo iškilusi būtinybė užimti Rytų Pamarį, lygiai kaip negalima teigti, jog šis kraštas neišvengiamai

turėjo priklausyti Lenkijai. Lenkų istoriografinė tradicija laikosi kaip tik šios nuomonės. 1973 m. Marianas Biskupas ją apibendrino per vokiečių ir lenkų istorikų diskusiją dėl istorijos vadovėlių. Visų pirma jis tvirtina, kad Ordinas, užgrobdamas Dancigą, nesilaikė savo žodžio ir praliejo marias kraujo. Antra, savo koncepciją jis grindė tuo, jog Lenkija turėjo „neginčijamų teisių" į Rytų Pamarį, ypač į Vyslos žiotis, ir pagaliau, trečia, pamarėnų diduomenės dauguma buvo už Lenkijos karalių, o Rytų Pamario gyventojus su centrinėmis Lenkijos sritimis siejo „bendra kalba ir papročiai".

Šie argumentai kaip veidrodis tam tikru mastu atspindi tradicinį vokiečių požiūrį, nes ir čia remiamasi geopolitiniais argumentais: Vyslos žiotys Lenkijai buvo tariamai tiek būtinos, kiek, vokiečių nuomone, jos buvo būtinos Vokiečių ordinui. Ir tvirtinimas apie Rytų Pamario gyventojų prisirišimą prie Lenkijos atitinka vokiečių pusės argumentus. Krollmannas rašė: „Vokiečių vienuolynai, vokiečių valstiečiai, vokiečių miesto bendruomenės tiesė kelią vokiečių tautos valdžiai". Net jeigu tai ir kiek nevykusiai pasakyta – Vokiečių ordinas juk nereiškė vokiečių tautos valdžios – bet prasmė yra gana aiški. Rytų Pamarys Rytų apgyvendinimo metu buvo iš dalies germanizuotas, tokiu būdu vokiečių valdžia buvo neišvengiama pasekmė to, ką lenkai vadina „kalbos ir papročių bendrumu".

Tokia argumentacija implikuoja, kad tiksliai žinoma tai, kokia kalba buvo kalbama ir kokie vyravo papročiai, nors toks žinojimas dėl šaltinių trūkumo yra sunkiai įmanomas. Vis dėlto istorikai labai stengėsi. Modernūs nacionaliniai ir politiniai ginčai iš dalies skatino tyrimus ir turtino mūsų žinias, pvz., skatino apgyvendinimo procesų tyrinėjimus. Bet ir čia praeities klausimai buvo užstoti aktualių politinių siekių.

Išsilaisvinti iš tokių interpretacijos žabangų nėra taip paprasta, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Būtina pasistengti nekreipti dėmesio į tai, kas įvyko vėliau, ir rekonstruoti tuometinę situaciją. Jeigu tai bus padaryta, neginčijamos Lenkijos teisės į Rytų Pamarį taps labai abejotinos. Šios teisės atsirado tik vėlesniais laikais. Lenkija nesusitaikė su tuo, kad Vokiečių ordinas užkariavo Rytų Pamarį ilgiems laikams ir siekė, galų gale sėkmingai, atgauti kraštą. Vėlesniais laikais susifor-

mavo nuostata, jog visos sritys, kurios apie 1000 m. ir vėliau, apie XII a., priklausė lenkų karalių valdžios sričiai, privalėjo ir ateityje būti lenkiškos, tarsi ankstyvieji nukariavimai būtų sukūrę teisinę padėtį visiems laikams. Tai buvo Piastų Lenkijos politinė idėja, kurią atitinka ir šiandieninės Lenkijos sienos. Naujojoje lenkų istorijoje egzistuoja ne vien ši istorinė-politinė ideologija, bet ir su ja konkuruojanti Jogailaičių Lenkijos samprata. Šiuo atveju turima omeny ta Lenkija, atsiradusi po Lenkijos ir Lietuvos unijos 1386 m., kuri, atsižvelgiant į dabartinės Lenkijos rytines sienas, netinka aktualiai situacijai.

Taigi, viena vertus, matome požiūrį, kad Lenkija turėjo neginčijamų teisių į Rytų Pamarį. Kita vertus, pasiskaičius Krollmanną, Ordinas ne tik užgrobė Rytų Pamarį, bet ir tam turėjo teisę, kadangi Brandenburgo markgrafas buvo teisėtas Rytų Pamario šeimininkas, o Ordinas jo teises išpirko. Abi nuomonės skiriasi turiniu, bet yra panašios struktūros. Abi kyla iš tarpusavyje nesutinkančių teisinių to laiko pozicijų, kurios aiškinamos kaip tikros ir teisingos. Abi nebylom suponuoja, kad istorikas, kaip teisėjas, turi užduotį skirti teisybę nuo neteisybės, užuot analizavęs ankstyvųjų laikų situaciją ir aiškinęs tuometinę įvykių eigą.

Šiuo atveju konstatuojamas banalus dalykas: teisinės pretenzijos ir karinė jėga. Susiduria teisinės pretenzijos – Brandenburgo markgrafas turi teisę į Rytų Pamarį, Lenkija ją turi taip pat. Klausimas, kuri teisė pagrįstesnė, būtų naivus ir bet kuriuo atveju sunkiai atsakomas. Ar Mestvino perduotos leno teisės Brandenburgo markgrafui buvo geresnės negu tos, kurios išplaukė iš jo dovanojimo Didžiosios Lenkijos kunigaikščiui? Šis klausimas, kaip tuoj pamatysime, buvo svarstomas teisminiuose ginčuose jau XIV a., bet nesėkmingai. Jau šie procesai buvo veikiami interesų, o galų gale viską lėmė Ordino jėga. Jis galėjo ignoruoti nuosprendžius, nors čia nebuvo vien paprastas jėgos ir teisės prieštaravimas. Bet kuriuo atveju istorikas neturėtų, praėjus šimtmečiams, mėginti vėl atnaujinti tokį procesą.

Rytų Pamario kunigaikštis tada bandė išsaugoti savo pozicijas. Jis mėgino tariamai pasiduoti savo galingesniems kaimynams, o iš tikrųjų juos vieną su kitu sukiršinti. Tam jis naudojo įvairiausias teisines priemones: leno teisę, dovanojimą. Jeigu šiandien kas nors mano galįs nusta-

tyti, kuri iš šių priemonių buvo svarbesnė, argumentuoja kaip vienos ar kitos pusės advokatas. Istorikui kur kas svarbiau išsiaiškinti, kad būna politinių situacijų, kurių negalima išspręsti. Jis neturi užmiršti – istorija nėra procesas, visada vykstantis pagal teisines normas, kad čia poveikį daro ir jėga, nekalbant jau apie atsitiktinius faktorius. 1309 m. Ordinas galų gale laimėjo.

Ši sėkmė nebuvo ilgalaikė – Ordinas Pamaryje įsitvirtino tik 150-čiai metų. 1466 m. pagal antrąją Torunės taiką Pamarys buvo prarastas. Bet tai nebuvo rezultatas to, kad jis prieš pusantro šimto metų pasielgė neteisėtai, tarsi istorija būtų pasaulinis teismas. Ir jau tikrai tai nebuvo tiesus bei nesulaikomas vystymasis nuo Rytų Pamario užgrobimo iki Ordino valstybės žlugimo 1525 m. Kaip ir nebuvo to, kad lenkų politika nuosekliai per du šimtmečius siekė atgauti Rytų Pamarį ir sunaikinti Ordino valstybę. Žinoma, ji nuolat siekė tų tikslų, bet atsižvelgdama į situaciją Lenkijoje ir Ordino valstybėje.

Šiame kontekste ne mažiau svarbu tai, kad ginčai dėl Pamario iš Ordino pusės susipynė su kitais to meto konfliktais, visų pirma su kova, kurią Rygos arkivyskupas ir Rygos miestas vedė prieš Ordiną.

Šis konfliktas turi taip pat ilgą priešistorę; jis prasidėjo dar tais metais, kada Livonijoje įsitvirtino kalavijuočiai. Tai buvo klasikinis konfliktas tarp vyskupo ir riterių ordino, koks buvo iškilęs ir Šventojoje Žemėje. Aiškios pergalės Livonijoje nepasiekė nei vyskupas, nei Ordinas. Valdžia krašte buvo padalinta, o Vokiečių ordinas perėmė dalinę Kalavijuočių ordino valdžią. Taigi jo valdžia Livonijoje akivaizdžiai skyrėsi nuo jo valdžios Prūsijoje, kurioje vyskupai neturėjo savarankiškos politinės pozicijos. Todėl nėra nieko stebėtino, kad Ordinas bandė sukurti Livonijoje tam tikru mastu panašias į Prūsijos valdžios struktūras ir nuolat įsiveldavo į karštus konfliktus su Rygos arkivyskupais. Rygos arkivyskupas Fridrikas (1304–1341) didesnę savo tarnybos laiko dalį praleido emigracijoje, popiežiaus kurijoje, tuo metu Avinjone.

Tuo pačiu metu, kai Ordinas užgrobė Rytų Pamarį, jis buvo šio arkivyskupo apkaltintas. 1311 m. Livonijoje pasirodė aukštas italų dvasininkas Pranciškus Molianietis, kad išklausytų liudytojų skundus prieš Vokiečių ordiną. Jis sudarė ilgą kaltinamųjų straipsnių sąrašą, iš viso

230. Tarp jų buvo keletas, kurių objektą sudarė Rytų Pamario užkariavimas, pavyzdžiui, 25 straipsnis.

Neseniai, taip buvo sakoma šiame straipsnyje, popiežių pasiekė žinia, kad Ordino broliai užpuolė Krokuvos ir Sandomiro kunigaikščio (t. y. Lenkijos karaliaus) kraštą bei Dancigo miestą ir kalaviju išžudė per 10 000 žmonių. Buvo žudomi net lopšiuose gulintys vaikai, kurių gailėdavosi net tikėjimo priešai.

Tiesa, šis kaltinimas nebuvo patvirtintas, bet jis aiškiai rodė prieš Ordiną renkamos medžiagos mastą. Tai nebuvo nerealus pavojus, nes tais metais buvo panaikintas ordinas, kurio tiesioginis palikuonis buvo Vokiečių ordinas, t. y. Tamplierių ordinas. Po to, kai 1291 m. krito paskutinė kryžiuočių tvirtovė Šventojoje Žemėje, Prancūzijos karaliaus dvare buvo suformuluotas politinis tikslas: perimti dabar jau neturinčio savų funkcijų riterių ordino palikimą, t. y. gausias valdas Europoje. Prancūzijos karalius norėjo po savo valdžia suvienyti visus riterių ordinus. Tai jam nepavyko. Bet jam pasisekė prispausti popiežių ir priversti jį panaikinti Tamplierių ordiną. Vadovaujantys tamplierių riteriai Prancūzijoje buvo patraukti į teismą už erezijas, jie buvo nukankinti, daugelis sudeginti kaip eretikai, o jų ordinas 1312 m. balandžio 3 d. panaikintas.

Šiandien žinome, kad tada Vokiečių ordinas nebuvo panaikintas, o šaltiniai neleidžia daryti prielaidos, jog tokių planų būta, tuo metu viskas turėjo atrodyti kitaip. Kai popiežiaus teisėjas atvyko į Livoniją, nuo Prancūzijos tamplierių įkalinimo ir kankinimo buvo praėję ketveri metai. Tuos įvykius Vokiečių ordinas gerai žinojo.

Bet Prūsijoje ir Livonijoje būta vieno pranašumo – nei popiežiaus, o kas dar svarbiau – nei kito savo galia, pvz., Prancūzijos karaliui prilygstančio pasaulietinio kunigaikščio netoliese nebuvo. Tuo metu Prūsijoje riterių ordinui buvo saugiau nei Italijoje ar Prancūzijoje. Tai buvo ne paskutinė priežastis perkelti didžiojo Ordino magistro rezidenciją į Prūsiją, į Marienburgą. Po Akono praradimo jis iš pradžių rezidavo Venecijoje. Nuo 1309 m. Ordino sostine tapo Marienburgas.

Tik perkėlus didžiojo magistro sostą į Marienburgą, Prūsija iš tikro tapo centrine Ordino valda. Vertinant iš tolimesnės perspektyvos, tai buvo logiška raida: nuo Riminio aukso bulės iki Marienburgo. Dažnai

taip buvo ir vaizduojama. Bet to meto akimis reikalai atrodė visiškai kitaip. Didžiojo magistro rezidencijos perkėlimą į Prūsiją lydėjo sunki krizė. Ordino taisyklėse, papildytose prieš pat perkėlimą, atsirado punktas, draudžiantis didžiajam magistrui savarankiškai perkelti savo rezidenciją. Kai ji vis dėlto buvo perkelta, Ordino viduje kilo konfliktas. 1311 m. išrinktas didysis magistras Karolis Tryrietis buvo priverstas atsistatydinti. Jis grįžo į tėvynę, ten atšaukė savo atsistatydinimą ir valdė Ordiną iki pat mirties 1324 m., bet ne iš Marienburgo, o iš Tryro. Taigi naujoji Ordino rezidencija iš pradžių visai nebuvo Ordino valstybės centras.

Bet ir naujoji rezidencija tolimajame Marienburge negarantavo, kad Ordinas nebus spaudžiamas popiežiaus. Popiežiaus teisėjas atvyko, kaip sakyta, ir ten, o ir ekskomunika galėjo siekti taip toli. Pranciškus Molianietis vos tik atvykęs ekskomunikavo didįjį magistrą ir visus Ordino brolius Prūsijoje bei Livonijoje.

Kita vertus, galėjo ir tada kilti klausimas, kurį uždavė vienas žinomas XX a. politikas: kiek batalionų turėjo popiežius? Taigi ir tada popiežiaus ekskomunika nedaug reiškė, jeigu jis neturėjo jėgos tai įgyvendinti, jei neatsirasdavo galingas kunigaikštis, kuris būtų suinteresuotas suteikti popiežiui reikalingas prievartos priemones. Ar galėjo Ordinas ignoruoti popiežių ir jo teisėją? To jis tikrai negalėjo, nes netoliese buvo Lenkijos karalius, ir buvo visai įmanoma, kad jo ir popiežiaus interesai sutaps. Po to, kai minėtas procesas po Karolio Tryriečio kelionės į Avinjoną baigėsi Ordino naudai, dabar jau lenkų karalius apskundė Ordiną popiežiui. Jo ir popiežiaus kurijos interesai sutapo dėl to, jog Lenkijos gyventojai mokėjo popiežiui ypatingą duoklę – šv. Petro denarą. Kai Lenkijos karalius apkaltino Ordiną ir iškėlė klausimą popiežiui dėl Rytų Pamario grąžinimo, buvo kalbama ir apie šv. Petro denaro mokėjimą ar nemokėjimą iš ginčytinos srities.

Antrojo teismo proceso nuosprendis buvo palankus Lenkijai. Visi popiežiaus įgalioti teisėjai be išimties buvo aukšti lenkų dvasininkai. Taigi Ordinas turėjo pagrįstą dingstį dėl šio sprendimo apeliuoti į patį popiežių. Šis neatsakė, ir tuo reikalas pasibaigė.

Bet po pakartotino lenkų kaltinimo procesas buvo vėl atnaujintas. Du popiežiaus deleguoti teisėjai, prancūzų dvasininkai, 1339 m. priėmė

sprendimą, pagal kurį Ordinas ne tik privalėjo atiduoti Rytų Pamarį, bet ir tas sritis, kurias užgrobė vėliau. Mat šių procesų metu kilo kariniai Ordino ir Lenkijos konfliktai. Tačiau ne vien tokiomis aplinkybėmis Ordino užimtos žemės ir ne vien Rytų Pamarys turėjo atitekti Lenkijai, bet taip pat ir Kulmo žemė. Be to, Ordinas privalėjo apmokėti nuostolius.

Nors ir šis nuosprendis nebuvo įvykdytas, jis įdomus, nes Lenkijos karalius pareiškė pretenzijas į Kulmo žemę, tą pirmąją Mozūrijos kunigaikščio Konrado dovaną Ordinui. Tokiu būdu jis pradėjo puolimą prieš Ordiną visu frontu.

Tuo metu Ordinas buvo pakankamai galingas, kad galėtų ignoruoti tokį nuosprendį. Tikrojo sprendimo, kam priklauso Rytų Pamarys, dabar nelėmė joks teisėjas, jis priklausė nuo jėgų santykio, ir ne tik tarp Vokiečių ordino bei Lenkijos. Tuometinę jėgų konsteliaciją formavo ir kaimyninės jėgos, visų pirma Čekija, svarbią reikšmę čia turėjo ir Vokietijos karaliaus bei popiežiaus santykiai.

Galiausiai Lenkijos karalius ir Ordinas susitaikė. Pasikeitė popiežiaus kurijos nuotaikos, o ir lenkų karalius vis labiau ėmė domėtis ekspansija į Rytus. 1343 m. buvo sudaryta Kališo taika. Ordinas grąžino paskutiniaisiais metais užgrobtas žemes. Lenkijos karalius atsisakė ne tik Kulmo žemės, bet ir Rytų Pamario. Taip vėl 66 metams nusistovėjo taikūs Lenkijos ir Vokiečių ordino santykiai.

SEPTINTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINO KRYŽIAUS ŽYGIAI PRIEŠ LIETUVIUS

Kitais dešimtmečiais Ordino užsienio politika buvo nukreipta visų pirma į dvi sritis. Pirma, Ordinas kovojo prieš lietuvius. Antra, jis plėtė savo prūsišką teritoriją į Vakarus pirkimo keliu ir už užstatus. Apie antrąją sritį, susijusią su Ordino finansinėmis galimybėmis, su į valdų plėtimą ir jų saugumo užtikrinimą nukreiptos politikos tęsimu, čia bus tik užsimenama. Akivaizdus tokios politikos rezultatas buvo Rytų Pamario užkariavimas. Jos ištakos glūdėjo dar Šventojoje Žemėje, ji buvo būdinga ir kitų kryžiaus žygių ordinų politikai.

Karo žygiais prieš lietuvius Ordinas darė tai, dėl ko jis buvo pasiųstas į šį regioną: jis kovojo prieš pagonis. Priešingai negu XIII a., kai jam pavyko įveikti prūsų pasipriešinimą, čia jis nepasiekė pergalės, nors tam skyrė savo karines ir politines jėgas visą XIV a. Metai iš metų daugelis bajorų ir kunigaikščių iš Vokietijos, iš vakarinių bei pietinių Europos kraštų vyko į Prūsiją dalyvauti kovose su lietuviais. Kova prieš lietuvius Prūsijoje, reizai į Lietuvą, kaip jie buvo vadinami amžininkų (žodis *Reise* anksčiau reiškė kovą), XIV a. buvo neatskiriama riteriško kilmingųjų gyvenimo būdo dalis. Vokiečių ordino karai prieš lietuvius yra vėlyvųjų Viduramžių riterijos istorijos skyrius, o kartu ir Šiaurės rytų Europos politinės istorijos atkarpa.

XIII a. viduryje vienas iš lietuvių kunigaikščių, Mindaugas, konkurencinėje kovoje įveikė kitus kunigaikščius ir politiškai suvienijo kraštą. Panašiai prieš 700 metų tai pavyko frankų kunigaikščiui Chlodvigui. Sukurti panašaus, daugelį teritorijų apimančio politinio darinio nepavyko nei prūsams, nei kuršiams, latviams ar estams. Ligi tol Ordinas susidūrė su mažesniais politiniais dariniais ir jam pavyko juos nugalėti. O Lietuvoje, galima sakyti, paskutinę minutę atsirado jėga, kuri buvo pakankamai didelė, kad pasipriešintų Ordinui.

Šie politiniai pokyčiai Lietuvoje nebuvo nuo gretimų kraštų izoliuotas procesas. Mindaugas palaikė glaudžius kontaktus su Ordinu. Kovodamas dėl valdžios Lietuvoje jis bandė pasinaudoti Ordino karinėmis jėgomis ir už šią pagalbą pasiūlė savo ir lietuvių krikštą. 1253 m. Mindaugas buvo pakrikštytas*. Kaip atlyginimas Ordinui buvo pažadėta siuzereninė valdžia visoje Lietuvoje (jeigu dokumentai, dėl kurių ginčijamasi, yra patikimi), taip pat ta Lietuvos dalis, kuri buvo tarp Prūsijos ir Livonijos – Žemaitija.

Bet Ordinas to krašto negavo nei tada, nei per kitus pusantro šimto metų, nors to jis visada siekė. Mindaugas nebuvo pakankamai galingas įgyvendinti savo dovanojimo pažadą, o ir Ordinui nepavyko to padaryti kariniu būdu. Mindaugas vėliau atsisakė sąjungos su Ordinu, bet ir tai jo neišgelbėjo. Po kelerių metų jis žuvo kovoje su savo lietuviškais varžovais. Po jo mirties 1263 m. vieningos lietuvių valstybės laikai baigėsi, bet tik mažiau kaip pusšimčiui metų.

XIII a. pabaigoje, nuo 1293 m.**, kitam lietuvių kunigaikščiui, Vyteniui, pavyko vėl užimti dominuojančią padėtį Lietuvoje. Jo brolis Gediminas (1316–1341) padarė Lietuvą didžiąja valstybe. Šiame šimtmetyje pradėjo griūti totorių valdžia rusų kunigaikštijose; prasidėjo Maskvos Didžiosios Kunigaikštijos kilimas. Bet Maskva turėjo konkurentų, ir Lietuva buvo pati galingiausia iš jų. Lietuvių kunigaikščiai ėmė smarkiai plėsti savo valdas į pietus ir į rytus. XIV a. pabaigoje Lietuvos siena rytuose buvo priartėjusi apie 200 km iki Maskvos. Pietuose jos siena priartėjo prie Juodosios jūros krantų. Taigi Lietuva užvaldė didesnę Ukrainos dalį. Ji tapo galybe, esančia tarp Vokiečių ordino, Lenkijos, totorių imperijos (Aukso ordos) ir rusų kunigaikštijų.

Lietuvių didžioji valstybė dėl geografinės padėties buvo tarp dviejų frontų ir konfesiniu požiūriu: katalikų Vakaruose ir stačiatikių Rytuose. Jau vien tai komplikavo padėtį, nes pagal vakarietišką supratimą stačiatikiai buvo laikomi schizmatikais, atkritusiais nuo tikėjimo ir nedaug geresniais už pagonis. Lietuva turėjo pagoniškus kaimynus – totorius, o

* Mindaugo krikštas – 1251 m., karūnavimas – 1253 m. (*vert. past.*).
** 1295 m. (*vert. past.*).

ir pati buvo pagoniška valstybė. Žinoma, vis plėsdamasi į pietus ji virto pagoniška valstybe su rytų Bažnyčios pavaldiniais.

Bet šie krikščionys pavaldiniai tapo veikiau kliūtimi Lietuvos christianizacijai, negu ją skatino. Nes jeigu lietuvių kunigaikščiai būtų priėmę katalikybę, jiems būtų sunkiau valdyti Rytų krikščionybę išpažįstančius pavaldinius.

Taip Lietuva egzistavo kaip valstybė su skirtingų konfesijų gyventojais. Greitai ir valdančiosios šeimos nariai tapo įvairių religijų ir konfesijų išpažinėjais. Daugelis jų buvo pagonys, kai kurie priėmę stačiatikybę, o Gedimino duktė, kurią tėvas išleido už lenkų kunigaikščio, priėmė katalikybę.

Tai, kad ne visa dinastija priėmė lotynišką krikštą, lėmė tas faktas, jog šio tikėjimo išpažinėjai kovojo prieš pagonis lietuvius – ir ne vien Vokiečių ordinas, bet kartais ir Lenkija. Tačiau karų su pastarąja priežastys buvo kitos nei su Vokiečių ordinu. Lietuva ir Lenkija susidūrė tarpusavyje ekspansijoje į pietus. 1323 m. išmirė pietų rusų kunigaikštijos Haličo-Voluinės valdovai. Sostą paveldėjo paskutiniojo valdovo sūnėnas, kuris buvo vedęs Gedimino dukterį. Kai 1340 m. jis buvo nužudytas, tarp kaimynų prasidėjo arši kova dėl krašto. Vengrija ir Lenkija susivienijo prieš Lietuvą, grasino įsikišti ir totoriai. Kad galėtų kovoti dėl Haličo, Lenkijos karaliui reikėjo ramaus užnugario. Dėl to 1343 m. jis sudarė su Ordinu Kališo taiką.

Taip lenkų karalius pasirūpino ne tik ramiu užnugariu, bet ir gavo popiežiaus kurijos paramą, kuri jo karą Pietuose įteisino kaip kryžiaus žygį ir parėmė jį, suteikdama teisę rinkti mokesčius iš lenkų dvasininkų. Bet tuoj po to Lenkijos karalius sudarė sąjungą su pagonimis lietuviais.

Tai buvo tipiška tam metui ir regionui situacija. Išties įdomu stebėti, koks makiavelizmas sužydėjo šiame trijų konfesijų, arba religijų, paribyje. Kada ilgai iš tolimo Avinjono keliavusios popiežiaus privilegijos dėl kryžiaus žygio pasiekė Lenkijos ir Lietuvos sieną, tas, kuriam buvo patikėta kova prieš pagonis ir stačiatikius, kaip tik tuo metu su vienu iš jų, o gal ir su abiem sudarė sąjungą. To meto normoms dar labiau prieštaravo tai, kad naujosios sąjungos priešu tapo krikščionis. Jeigu krikščionis kunigaikštis susidėdavo su pagonimis prieš krikščionišką

valdovą, tokiam valdovui bent jau teoriškai grėsė kryžiaus žygis. Iš tikrųjų viskas priklausė nuo to, ar kas nors tokiu kryžiaus žygiu buvo suinteresuotas.

Nepralenkiami šio žaidimo meistrai buvo lietuvių kunigaikščiai. Būdami pagonys, jie turėjo platesnes galimybes. Jie galėjo pagal situaciją likti pagonimis arba krikštytis – katalikiškai ar stačiatikiškai. Be to, šios alternatyvos viena kitos nepaneigė, bet galėjo sekti viena paskui kitą, nors pakartotiną krikštą Bažnyčios įstatymai griežtai draudė. Žymiausias lietuvių kunigaikštis Vytautas, XIV a. pabaigoje iš viso krikštijosi penkis kartus, priklausomai nuo situacijos kaitaliodamas katalikišką ir rusišką krikštą, kartais tarp krikščioniškų laikotarpių grįždamas prie pagonybės.

Tai leido Vokiečių ordinui gerai jaustis. Kaip įgyti valdų po kovų su pagonimis skraiste ir su kryžiaus žygių pagalba, jis gerai išmanė. Tiesa, kai kada tokie metodai būdavo naudojami ir prieš jį. Pavyzdžiui, Lenkijos karalius 1355 m. kvietė jį dalyvauti kryžiaus žygyje jo paties ekspansijos zonoje, o po to popiežiui apkaltino Ordiną, kad šis vengia kovos prieš pagonis. Tuo atveju Ordinas būtų padėjęs savo varžovui sustiprėti, tačiau tokios vengimo priežasties jis negalėjo nurodyti. Tokia argumentacija leistų manyti, kad savo valstybę Prūsijoje Ordinas laikė valstybe tarp kitų valstybių. Savaime suprantama, to Ordinas nenorėjo. Jis siekė kryžiaus žygį ar kovą prieš pagonis pats naudoti kaip priemonę plečiant savo valdžią.

Į kur kas blogesnę situaciją Ordinas pateko po kelerių metų. 1358 m. vasarą vienas lietuvių kunigaikštis pasiuntė pasiuntinį pas imperatorių Karolį IV ir pranešė norįs krikštytis, savaime suprantama, pagal vakarietiškas apeigas. Šis krikštas turėjo įvykti imperatoriaus akivaizdoje. Taigi imperatorius, o ne Vokiečių ordinas, turėjo būti tas, kuris pakrikštys Lietuvą.

Dėl tokio pasiūlymo Ordinas pateko į didelį pavojų. Ne vien dėl to, kad po Lietuvos krikšto jo kova prieš pagonis pasidarytų nereikalinga ir jis neturėtų galimybės plėsti savo valdų Lietuvos sąskaita. Daug pavojingiau buvo tai, jog šiuo atveju galėjo būti pasakyta – Ordinas Prūsijoje apskritai nebereikalingas. Iš jo buvo galima pareikalauti vykti ten, kur dar reikėjo kovoti prieš pagonis.

Toks pavojus yra daugiau kaip ekstrapoliacija. Nes, kiek leidžia suprasti komplikuoti ir daugeliu atvejų nepatikimi šaltiniai, aprašantys tuos įvykius, lietuvių kunigaikštis ne tik suvokė tokius padarinius, bet juos ir skatino. Kaip krikšto sąlygas jis iškėlė, pirma – gauti dalį Ordino valstybės žemių, antra – perkelti Ordiną į pasienį su pagonimis, totorių valdovų srities paribį.

Taip toli imperatorius negalėjo ir nenorėjo eiti: politinis sandėris neįvyko. Bet dėmesio verta yra tai, kad Karolis IV su palyda buvo nuvykęs į Vroclavą ir ten laukė lietuvių. Imperatorius, kuris buvo ir Čekijos karalius, daugybę metų laikytas artimiausiu Ordino sąjungininku, buvo pasirengęs sandėriui su lietuviais prieš Vokiečių ordiną. Be to, dar prieš tai Karolis buvo sudaręs sąjungą su Lenkijos karaliumi prieš Ordiną.

Vokiečių literatūroje apie Vokiečių ordiną, net ir naujesnėje, Ordino ir jo valstybės pozicijos vaizduojamos dažnai taip, tarsi jis nuolat turėjo abi universaliąsias valdžias, tarsi jis būtų įkūnijęs Viduramžių Vakarų vieningumą. Apie tai negalėjo būti kalbos jau XIII a. Nebuvo taip ir dabar. Vis dėlto tai, kad dabar čekų karalius ir Vokietijos imperatorius iš Liuksemburgų dinastijos savo politiką nukreipė prieš Vokiečių ordiną, buvo kažkas nauja. Tai Ordinui reiškė naują pavojų, kuris po 30–50 metų tapo tikra grėsme.

Tuo metu tai dar neturėjo jokių pasekmių, tarp Ordino ir Lietuvos išliko ta pati karinė-politinė realybė, kuri jau buvo susiklosčiusi prieš dešimtmečius: karai prieš lietuvius, reguliarūs siaubiantys ir naikinantys Ordino žygiai, lietuvių keršto žygiai, kartais pasiekiantys Prūsijos gilumą. Tai buvo kariavimo būdas, kurį XIII a. aprašė Henrikas Latvis, o kiek vėliau ir Petras Dusburgietis. Bet tokius pačius aprašymus randame ir vėlesniais laikais. Juose taip pat pasakojama, kaip Ordino būriai įsiveržsaid į pagonių kraštą ir siekė susilpninti priešą, žygių metu žudydami pajėgiančius gintis vyrus, imdami nelaisvėn kitus žmones ir naikindami priešo turtą.

Karo istorijos vadovėliuose, parašytuose apie 1900 m., toks kariavimo būdas beveik neaprašomas. Autoriai, tuomet rašę apie Viduramžių karybos istoriją, visų pirma domėjosi mūšiais, o ne tokių karų pobūdžiu, kur nebuvo galima daryti jokių strateginių kalkuliacijų, o tik

pažymėti derliaus sudeginimą, galvijų išvarymą, kaimų sugriovimą, žmonių išžudymą.

Suprantama, kodėl XX a. pradžioje tokia karo rūšimi taip mažai domėtasi, kad apie tai, pavyzdžiui, apskritai neužsimenama Hanso Delbrücko karybos istorijoje. Tuo metu Europa buvo laiminga, galėdama laikyti karą karinių pajėgų, o ne gyventojų reikalu – buvo skiriama kariaujanti pusė nuo nekariaujančios, kariai nuo civilių gyventojų. Taigi mes jau pažengėme toliau, arba, jei norite, atgal. Mes žinome, kas yra totalinis karas, kuris lygiai taip pat, o gal ir net labiau paliečia civilius nei karius. Taigi toks karas, koks vyko tarp lietuvių ir Ordino bei jo svečių, mums jau nėra nežinomas.

Vokiečių ordino svečiai, kunigaikščiai ir bajorai iš Vokietijos, Vakarų ir Pietų Europos, kurie dalyvavo tuose karuose, metai iš metų vyko į Prūsiją. Ilga kelionė atnešdavo jiems daug išlaidų, taip pat pavojų. Pavojų keldavo ne tik lietuviai, bet ir krikščionys, per kurių kraštus privalėjo pereiti Ordino svečiai. Kai kuriuos iš tų į Prūsiją traukiančių riterių sulaikydavo lenkų ar Rytų Pamario kilmingieji ir išlaisvindavo tik už išpirką.

Bet dauguma svečių atvykdavo ir dalyvaudavo kare prieš lietuvius. Kas dar nebuvo įvertintas įriteriuss, po kovos būdavo pakeliamas į riterius. Kiekvienas kilmingasis, kuris save tokiu laikė, turėjo gauti riterio šventimus. Toks įšventinimas buvo vertingesnis, jeigu vykdavo klasikinėje riteriškų tradicijų vietoje, pavyzdžiui, Jeruzalėje, piligriminės kelionės metu arba, kaip šiuo atveju, Livonijoje. Svarbios būdavo ir kitos riteriškos ceremonijos, visų pirma garbės stalas – šventinė puota, rengiama po žygio Marienburge.

Kodėl Europos diduomenė užsikrovė sau tuos rūpesčius ir tokias išlaidas? Taip klausiama dažnai. Vienas galimų atsakymų būtų: čia susirinkdavo geriausieji žmonės, čia Europos riterija gynė Vakarų pasaulį. Kitas atsakymas būtų toks: reprezentacija, diduomenės sportas, pagonių medžioklė.

Palikime šiuos atsakymus nuošaly ir pažiūrėkime į visa tai atidžiau. Nėra abejonės, kad kelionė į Prūsiją, kova prieš lietuvius XIV a. tam tikru mastu priklausė standartiniam riteriško gyvenimo būdo patvirti-

nimui. Tokią sampratą galima rasti, pavyzdžiui, Osvaldo Volkenšteino kūryboje, vieno iš Tirolio bajorų, kuris savo gyvenimo būdu buvo panašus į daugelį kitų. Tai buvo kilmingasis, prasimušęs tarnaudamas kunigaikščiui ir buvo daug matęs. Bet, kita vertus, šis Osvaldas Volkenšteinas yra įsimintinas asmuo, poetas, be jokių abejonių, žymiausias savo šimtmečio vokiečių lyrikas. Tokį jo rangą bei šlovę lėmė vienas fenomenas, dėl kurio jis yra įdomus ir istorikams. Mat daugelyje savo eilėraščių jis pasakoja apie save ir apie savo likimą daug plačiau, nei tai buvo įprasta jo kolegoms literatams. Taip sužinome subjektyvų požiūrį, kas tuo metu sudarė daugelio kilmingųjų gyvenimą, ko kiti žodžiais ir eilėmis neaprašinėjo.

Viename iš savo eilėraščių Osvaldas pasakoja, kiek daug jis keliavo po pasaulį. Tose kelionėse, kaip jis sako, kalbėjęs dešimčia kalbų, tarnavęs karaliams Ruprechtui ir Zigmantui. Eilėraščio pradžioje jis išvardija aplankytus kraštus:

Gen Preussen, Littwan, Tartarei, Turkei uber mer,
gen Frankreich, Lampart, Ispanien, mit zwaien kunges her,
traib mich die minn auf meines aigen geldes wer.

[Į Prūsiją, Lietuvą, totorių kraštą, jūra į Turkiją,
į Prancūziją, Lombardiją, Ispaniją dviejų karalių būriuose
su džiaugsmu vykau ir savo pinigų tam negailėjau.]

Pirmoje eilutėje išvardijamos tos karo prieš pagonis šalys, kurias vėlyvųjų Viduramžių riteris privalėjo aplankyti: Prūsija, Lietuva, totorių kraštas ir pati Šventoji Žemė. Kaip kad buvo nustatyta tvirta seka vietų, į kurias turi vykti piligrimai: Roma, Jeruzalė, Santjagas, Achenas, tokia aiški piligriminių vietų sekas būdinga ir Viduramžių riteriams.

XIV a. aplankyti tas vietas buvo laikoma riterio gyvenimo norma. Kai kurie leisdavosi bent į vieną kelionę, o daugelis tai darydavo daug kartų, ypač tie, kurie savo pavyzdžiu formavo riterišką gyvenimo būdą, arba, nūdienos žodžiais sakant, kurie lemdavo mados tendencijas. Jie žengdavo pirmieji.

Antai Čekijos karalius Jonas, Karolio IV tėvas. Jo šeima nuo senų laikų buvo glaudžiai susijusi su Vokiečių ordinu ir kryžiaus žygiuose į

Prūsiją dalyvavo jau jo pirmtakai, tarp kurių buvo ir karalius Otokaras. XIII a. viduryje jo garbei buvo pavadintas Prūsijos miestas Karaliaučius.

Karalius Jonas iš viso dalyvavo trijuose žygiuose į Lietuvą, paskutinį kartą 1344–1345 m. žiemą su savo sūnumi, vėliau imperatoriumi Karoliu IV. Karalius Jonas nepalankiai vertinamas moderniojoje istoriografijoje, nes jis iš tikrųjų buvo priešingybė Naujųjų laikų požiūriu atsakingai valdančiam valdovui. Panašiai jį vertino ir kai kurie jo amžininkai, pavyzdžiui, jo sūnus, vėliau tapęs imperatoriumi. Karolis IV turėjo padėti daug pastangų, kad vėl atstatytų tėvo prarastas valdžios teises ir išeikvotus turtus. Bet didžiajai kilmingųjų, jo amžininkų, daliai šis karalius buvo teigiamas asmuo, tikras riterio pavyzdys, kuris ieškodamas nuotykių nuolat keliavo iš vienos šalies į kitą, kol jo neištiko riteriška mirtis. Karalius Jonas, tuomet jau apakęs, atvyko su būriu į pagalbą Prancūzijos karaliui Šimtamečio karo prieš anglus pradžioje. 1346 m. jis žuvo Kresi mūšyje, kuris, priešingai jau minėtoms Viduramžiais vyraujančioms kovos formoms, buvo tikras epochinę reikšmės mūšis. Jame anglai nugalėjo daug didesnę prancūzų kariuomenę, kadangi kovojo ne kaip įprasta riteriams – vyras prieš vyrą, riteris prieš riterį, bet atsisakę riterių kovos, iš lankininkų sudarę uždarą frontą. Nuo jų šūvių krito „prancūzų riterijos žiedas", kaip sakė pergalę pasiekęs anglų karalius. Tai buvo vienos iš kautynių, kurios pranašavo klasikinės riterijos galą. Karalius Jonas, trijų žygių į Prūsiją dalyvis, buvo tos riterijos atstovas ir šio mūšio auka.

Bet buvo ir kitkas. Kas iš pirmo žvilgsnio atrodo kaip į realybę perkelta riterių poezija, buvo ir reali politika. Karaliaus ir jo sūnaus dalyvavimas Kresi mūšyje buvo susijęs su tuometinėmis dinastinėmis kovomis dėl politinio vadovavimo Vokietijai. XIV a. Europos politika apėmė plačius regionus – įvykiai Vakarų Europoje ir Rytuose, kaip antai Lenkijos ekspansija į Pietryčius, buvo tarpusavyje susiję.

Jau vien dėl to alternatyvi ir neretai literatūroje sutinkama Vokiečių ordino ir jo svečių žygių į Lietuvą klasifikacija – riterių sportas ar etninį ir politinį pagrindą turintys rimti karo veiksmai – yra klaidinga. Tarsi veikla, kurioje dalyvauja daug žmonių ir kuri kartojasi metai iš metų, sportas ir politika, nuotykių siekis ir religiniai ar politiniai motyvai

vienas kitam prieštarautų. Pakanka detaliai analizuoti vieną žygį į Lietuvą, o ne kalbėti vien apie žygius į Lietuvą apskritai, kad suprastum tokias formuluotes. Pavyzdžiui, jau minėtas 1344–1345 m. žiemos žygis.

Šis žygis daugeliu atžvilgiu buvo neįprastas, bet, kita vertus, vėlgi visai tipiškas. Tipiškas visų pirma įžymybių dalyvavimas, net jeigu jų šįkart buvo ir daugiau nei paprastai. Šįkart dalyvavo: Čekijos karalius Jonas ir būsimasis imperatorius, jo sūnus, Vengrijos karalius Karolis, Olandijos grafas, Burbonų kunigaikštis, Niurnbergo burgrafas, Švarcburgo grafas, vienas iš Holšteinų ir daugelis kitų. Apie šį žygį žinome ypač daug, nes jis nepasisekė, todėl daugelis kronikininkų jį aprašė. Dėl nesėkmės visų pirma buvo kaltas oras: žiema buvo per švelni, nešalo, ir žygis negalėjo prasidėti. Nes tik pašalus buvo galima įžengti į pelkėtą kraštą.

Vasario 10 d. žygis galų gale prasidėjo, bet greitai baigėsi nesėkme: kariuomenė po keturių dienų grįžo atgal į Karaliaučių. Didysis magistras, kuris buvo ten pasilikęs, bijojo atsakomojo lietuvių smūgio. Taigi Ordino riterių kariuomenė ir svečiai patraukė atgal. O lietuviai užpuolė nesaugomą Livoniją, nes tenykštis Ordino magistras savo ruožtu surengė žygį į Saremos salą.

Ordino svečiai ne tik išgyveno pralaimėjimą Livonijoje, bet nepatyrė ir riteriškų nuotykių, kurie nebuvo paskutinė jų kelionės į Prūsiją priežastis. Surengti dar vieną pakartotiną žygį į Lietuvą neleido oras. Olandijos grafas Vilhelmas jau vasario 26 d. iškeliavo namo.

Apie tai žinome taip tiksliai dėl to, kad šiuo atveju, kaip ir kai kuriais kitais, yra išlikusios sąskaitos. Jose smulkiai aprašoma, ką vienas ar kitas kilmingas kryžiuotis suvartojo ir įsigijo. Kaip antai: žinome, kad prieš pat žygį, vasario 10 d., buvo nupirkta tepalų ir tvarsčių, kurių, kaip pasirodė, neprireikė. Iš sąskaitų matyti, jog vasario pabaigoje, prieš išvykdamas, grafas Karaliaučiuje sumokėjo nuomą už skrynią, kurioje buvo saugomi jo vertingi daiktai. Taigi jis buvo išsinuomavęs į seifą panašų daiktą.

Sąskaitų knygos pateikia žinių, kaip laukdami šalčių kai kurie kryžiuočiai leido laiką. Jie žaidė kauliukais, taigi darė tai, kas Bažnyčios draudžiama. Tai buvo ypač netinkamas užsiėmimas kryžiuočiams, juo

labiau kad čia buvo lošiama iš ypač didelių sumų. Olandijos grafas Vilhelmas galiausiai išloše iš Vengrijos karaliaus 600 guldenų – sumą, kuri buvo tokia didelė, kad ją įsiminė kitas žygio dalyvis, būsimasis imperatorius Karolis IV. Vėliau parašytoje autobiografijoje jis pasakojo apie šią nesėkmę, apie pralaimėtojo, tuo metu dar jauno Vengrijos karaliaus, pyktį. Nugalėtojas buvo vyresnis ir jau dalyvavęs dviejuose žygiuose į Lietuvą.

O karališkasis pone, – anot Karolio IV, sakė Olandijos grafas Vengrijos karaliui, – keista, kad Jūs, toks puikus ponas, kurio šalis, kaip sakoma, pertekusi auksu, dėl tokios menkos sumos taip jaudinatės ir nerimstate.

Kaip matome, Olandijos grafas davė karaliui riteriško elgesio pamoką, kuri, tiesa, buvo gana snobinė, nes 600 guldenų buvo didelė suma ir kunigaikščiui. Tęsdamas šią pamoką, jis, pasak Karolio IV, išdalijo šią sumą aplink susirinkusiems. Po šios pamokos Vengrijos karalius nepralinksmėjo, nes jis galutinai prarado savo pinigus. Jis tapo dar piktesnis, bet vis dėlto nuslėpė savo pyktį, pažymi Karolis IV.

Galų gale viskas, kaip jau matėme, buvo veltui. Po nuviliančio laukimo sekė tuščias žygis, po to – dar didesnis nusivylimas. Žymūs kryžiuočiai priekaištavo didžiajam magistrui, kad jis sąmoningai sužlugdė jų sėkmingą žygį. Ne tik atvykę kunigaikščiai ir bajorai, bet ir Ordino riteriai ėmė garsiai koneveikti didįjį magistrą, kuris dėl šių įvykių greitai atsistatydino.

Tai, kad šis žygis baigėsi krize, veikiausiai siejosi ir su politinėmis kunigaikščių susitikimo šiame kryžiaus žygyje implikacijomis. Kaip jau sakyta, kunigaikščių politiniai tarpusavio santykiai apėmė plačias sferas. Abiejų Liuksemburgų dinastijos atstovų, šio kryžiaus žygio dalyvių, karaliaus Jono ir jo sūnaus Karolio politinių interesų centre buvo klausimas: kas taps Vokietijos imperatoriumi. Liudviko Bavaro valdžia (valdė nuo 1314 m.) karalystėje niekados nebuvo neginčijama. Kai po prieštaringų rinkimų jis atėjo valdžion, turėjo iš pradžių (iki 1330 m.) priešą, o vėliau sąjungininką, antikaralių. Mus dominančiais metais Liuksemburgai lėtai ir kruopščiai rengė antrąją karalystę, arba, kitaip sakant, siekė susigrąžinti savo šeimai valdovo sostą. Karaliaus Jono tėvas Henrikas VII nuo 1308 m. iki 1313 m. sėdėjo Vokietijos soste, kaip

Liudviko Bavaro pirmtakas. 1346 m. liepą, t. y. praėjus pusantrų metų po nesėkmingo žygio į Lietuvą, Karolis buvo išrinktas karaliumi arba, kadangi Liudvikas Bavaras dar gyveno, antikaraliumi.

Šių rinkimų, kuriuos rėmė tuo metu Avinjone rezidavęs popiežius, planavimas prasidėjo 1344 m. kovo–balandžio mėnesiais, kai Jonas ir Karolis lankėsi Avinjone ir pasiekė, jog Čekijos sostinė Praha būtų pakelta į arkivyskupiją. Neabejotina, kad tuomet buvo aptartas ir žygis į Lietuvą kaip galybės demonstravimas Lenkijai ir kaip bandymas patraukti Vengrijos karalių į Liuksemburgų pusę. Tai buvo naudinga ir popiežiui, tuomet besidominčiam Neapolio karalystės įpėdinyste, kurios siekė Vengrijos karaliaus brolis Andriejus. Būsimos dvivaldystės akivaizdoje Liuksemburgai į savo pusę siekė patraukti Vokiečių ordiną, kuris ligi tol kovose dėl Vokietijos karūnos laikėsi neutraliai.

Dėl tokių ketinimų Ordinas atsidūrė nemalonioje padėtyje. Jo valdos buvo plačiai išsibarsčiusios imperijoje, todėl dvivaldystės sąlygomis jis negalėjo be atodairos palaikyti kurią nors vieną pusę. Priešingu atveju, kito valdovo valdžios sferoje esančią savo valdų dalį jis būtų įstūmęs į sunkią padėtį. Tad galima būtų manyti, kad abiejų Liuksemburgų pasirodymas Prūsijoje sukėlė Ordinui tam tikrų nepatogumų. Ką Ordino vadovybė turėjo daryti? Ji negalėjo kilmingų kryžiuočių pasiųsti namo, arba, jei galėjo, tai būtų buvę labai sunku. Žinomas atvejis, kai 1394 m. Ordinas taip primygtinai atkalbinėjo nuo žygio į Prūsiją vieną anglų riterių grupę, kad jie galų gale liko namie. Taip buvo dėl 1391 ir 1392 m. žygių į Lietuvą metu kilusių nesutarimų tarp anglų ir škotų riterių, kai 1391 m. buvo nužudytas Škotijos karaliaus žentas. Kitais metais anglų kryžiuočiai nužudė vieną prūsų diduomenės atstovą ir jo tarną. Yra ir daugiau anglų kryžiuočių, ypač kilmingiausio iš jų – Derbio princo Henriko, kuris 1399 m. įžengė į Anglijos sostą Henriko IV vardu, arogancijos liudijimų. Veikiausiai Ordino vadovybei susidarė įspūdis, kad politiniai nesutarimai tarp įvairių tautinių grupių kryžiuočių kelia pavojų kryžiaus žygiui. Todėl jie išprašė anglus, ir sėkmingai. Nuo 1394 m. joks anglų riteris daugiau nedalyvavo žygiuose į Lietuvą.

O Čekijos karaliaus, galinčio ateityje tapti vokiečių imperatoriumi, išprašymas buvo neįmanomas. Todėl 1344–1345 m. žiemą Ordinas tu-

rėjo pakęsti ne itin pageidaujamus svečius. Reikalas buvo keblus dar ir dėl to, kad ir priešininkų – Vitelsbachų – partija pasiuntė savo šalininkus į Prūsiją. Jai priklausė ir tas Olandijos grafas, kuriam nusišypsojo laimė žaidžiant su Vengrijos karaliumi. Jis buvo imperatoriaus Liudviko Bavaro svainis.

Nepasitenkinimas, apie kurį kalba šaltiniai, veikiausiai nebuvo vien tik frustracija dėl atidėliojimo, o vėliau ir nesėkmingo žygio, bet jis kilo dėl to, kad čia, Karaliaučiuje, ilgas savaites kartu leido dviejų priešiškų grupuočių atstovai.

Visa tai atitiko ir šio žygio epilogas. Dar laukiant Karaliaučiuje imperatorius Liudvikas sudarė sąjungą su Lenkijos karaliumi. Pastarasis atsispyrė tai galios demonstracijai, kuria turėjo tapti, bet taip ir netapo žygis į Lietuvą. Jis bandė suimti abu namo vykstančius Liuksemburgus, kad iš jų, kaip atsiminimuose rašė Karolis, išspaustų paskutinį pfenigą. Bet kadangi Liuksemburgams šis planas buvo žinomas iš anksto, atsargumo dėlei Jonas keliavo kitu keliu, o Karolis, kadangi jis turėjo vykti į Moraviją, negalėjo išvengti kelionės lenkų sritimis. Taip, jis iš tikrųjų buvo sulaikytas Kališe, tačiau po kelių dienų jam pavyko gudrumu ir nuovokumu išsilaisvinti.

Šiam žygiui į Lietuvą, kaip jau sakyta, šaltiniai buvo ypač palankūs, bet mes nuolat aptinkame žinių ir apie kitus Ordino žygius prieš Lietuvą. Tai nebuvo nepriekaištinga, nes šie žygiai, daugelio jų dalyvių nuomone, buvo įvykiai, turėję padėti įgyvendinti riterystės normas bei pakelti jų socialinį autoritetą. Dėl to kai kurie garsūs kryžiuočiai rūpinosi, jog jų dalyvavimas žygyje į Prūsiją būtų žinomas ir apdainuojamas riteriškos poezijos topais.

Jau cituoto XV a. poeto Osvaldo Volkenšteino eilės nėra tinkamas tokios poezijos pavyzdys, nes jis nesilaikė tradicinio formų bei motyvų kanono. Kraštutiniu jo antipodu galima laikyti Petrą Suchenvirtą, taip sakant, profesionalų riteriškų žygių propaguotoją, heroldą. Būdamas heroldas jis turėjo rūpintis ceremonialo išlaikymu turnyruose ir kitose riterių šventėse, pristatyti svečius, skelbti jų šlovę. Jis buvo kažkas panašaus į protokolinio skyriaus viršininką. Kita heroldo užduotis buvo apdainuoti savo pono nuopelnus proginiais eilėraščiais. Žinome dvide-

šimt tokių Petro Suchenvirto eilėraščių, vieno iš jų objektas – 1377 m. Austrijos hercogo Albrechto III žygis į Prūsiją. Šiame eilėraštyje amžininko akimis išsamiai aprašomas karas prieš lietuvius. Tokio galingo valdovo kaip Austrijos hercogas didelėje palydoje į Prūsiją buvo, žinoma, ir heroldas.

Eilėraštį sudaro 500 eilučių. Pradžioje sužinome, kad kunigaikštis Albrechtas siekė Prūsijoje riteriškos garbės ir dėl to, leidosi į kelią su labai garbinga palyda:

Da sach man reiten auzerchorn
fumfzig werder dinstman;
durch hochen preis; di zogten dan
mit im gen Preuzzen auf di vart.
Da sach man reiten wol geschart
fumf grafen stolz und hochgemut,
die sparten weder leib noch gut
durch got, durch er, durch ritterschaft;
in herz was mild und tugenthaft...

[Matyt, ten buvo išrinktų
penkios dešimtys riterių vertų;
daug nuopelnų jie turėjo
su juo kartu į Prūsiją skubėjo.
Tarp jų ten jojo palydos apsupti
išdidūs ir kilnūs grafai penki.
Jie netausojo gyvybės ir turtų
Dievui, garbei, riterijai paskirtų.
Jų širdys buvo švelnios, dorybingos...]

Ir taip toliau. Čia yra visa, kas būdinga tikriems riteriams, tam parinkti atitinkami įvaizdžiai bei sąvokos.

Toliau eilėraštyje atskirai išvardijami kilmingiausi žygio dalyviai. Autorius daro tai, kas ir yra pirmutinė heroldo pareiga; po to jis aprašo įvykių eigą, kur, pagal autoriaus profesiją bei užduotį, didelis dėmesys skiriamas ceremonialui ir iškilmėms. Taip išgirstame apie garbingų sve-

čių priėmimą Torunėje, pirmame Prūsijos mieste, kur į šventę buvo pakviestos miesto tarėjų žmonos ir dukterys:

pat man gar tugentleiche
di vrauen da zu gaste;
da sach man widerglaste
von mundelein und von wangen;
mit perlein, porten, spangen
di vrauen sich dà zirten
und gen der lust vlorirten.

[Didžiai dorybingos ponios
į svečius užsukti prašė.
Lūpos ir skruostai spindėjo,
kai į jas tenai žiūrėjo.
Perlais, kaspinais ir sagtimis
moterys pasipuošė
ir linksmos visus žavėjo.]

Su visai kitomis moterimis susipažįstame, kai vaizduojamas pagrindinis žygio tikslas – kovos su pagonimis. Bet prieš tai Suchenvirtas aprašo kariuomenės įsiveržimą į Lietuvą. Jis ir čia pirmiausia pateikia reprezentacinę įvykių pusę: gražiai aprašoma, kaip prašmatniai pasipuošę kunigaikščiai ir riteriai joja per dykrą. Vėliavos plevėsuoja vėjyje ir:

schapel und strauzzenfedern
furt da manig stolzer helt...

[Ne vienas didvyris išdidus
dėvėjo stručio plunksnas, vainikus...]

Žemaitijoje įvyksta pirmasis susidūrimas su priešu:

da vant man einen hochzeit;
di gest chomen ungepeten!
Ein tanz mit haiden war getreten,
daz ir wol sechzig bliben tot;

darnach daz dorf mit veur rot,
daz ez hoch in di luften pran.
Ich wer nicht geren preutigan
da gewesen, auf mein ait.

[Užtiko jie ten vestuves.
Tai nekviesti svečiai atvyko!
Po šokio su pagonim liko
apie šešiasdešimt negyvų,
paraudo kaimas nuo liepsnų,
į dangų kilo jos aukštai,
dėl to prisiekiu, ten tikrai
*būt nenorėčiau jaunikiu.]**

Ir po to, kai buvo nužudyti pirmieji pagonys, sudegintas jų kaimas ir kai visą šį įvykį poetas pavaizdavo su ironija, atėjo pagrindinės ceremonijos momentas: pakėlimas į riterius.

Der graf von Zil, Herman genant,
daz swert auz seiner schaide zoch
und swencht ez in di luften hoch
und sprach zu herzog Albrecht:
„Pezzer ritter wenne chnecht!“
und slug den erenreichen slag.
Do wurden auf den selben tag
vir und sibenzig ritter...
...Maria der vil rainen mait
zu wirden und zu eren.

[Cilės grafas Hermanas tada
ištraukė kalaviją iš makštų
ir jį iškėlęs virš galvų,
hercogui Albrechtui tarė:

* Kiek pataisytas Alfonso Tyruolio vertimas iš rinkinio *Nemarioji žeme. Lietuva pasaulines poezijos posmuose,* Boston, 1970.

„Būt riteriu geriau, negu knechtu!“
ir palietė garbės kirčiu.
Septyniasdešimt keturi
tądien riteriais tapo...
...Skaisčiausios Mergelės Marijos
*garbei ir šlovei.]**

Po ceremonijos karas tęsiasi toliau. Kadangi Dievas, kaip rašė Suchenvirtas, suteikė riteriams malonę ir leido netikėtai įsiveržti į Žemaitiją, jiems niekas rimčiau nepasipriešina. Pagonys ryžtasi tik nedideliems naktiniams išpuoliams. Taigi riteriai gali beveik nekliudomi leistis į pagonių medžioklę, kaip ji čia nedviprasmiškai įvardijama:

Waz in tet we, daz tet uns wol!
Daz lant was leute und gutes vol,
damit so het wir unsern lust,
den christen gewin, den haiden vlust...

[Kas jiems skaudu, tas mums gerai!
Kraštas pilnas žmonių ir turto,
tad turėjome iš to daug džiaugsmo,
krikščionims laimikis, pagonims nuostolis...]

Toliau Suchenvirtas aprašo, kaip kariuomenė išsiskaido į nedidelius būrius ir persekioja pagonis:

die haiden aber sere schrieren
in dem pusch, des gie in not,
wen man slug in vil zu tot;
gevangen wurden weib und chint;
ez was ein gemleich hofgesint!
Man sach da vil manigem weib
zwai chint gepunden in irn leib,
ainz hinden und ainz voren;

* *Ibid.*

auf einem pferd an sporen
cham sie parfuz her geriten!

[Pagonys savo nelaimėje rėkė
ir į krūmus slėptis lėkė,
daug užmušė jų negyvai,
sugautos buvo moterys ir vaikai,
ten buvo ir jų šeimyniškiai!
Buvo matyti daug moteriškių
su pririštais prie kūno vaikais,
vienu iš nugaros, kitu iš priekio;
jos basos ir be pentinų
sėdėjo raitos ant arklių!]

Kaip matyti, poetą arba tuos, kuriems jis rašo, linksmina tai, kaip išsigandusios žemaičių moterys išnyra iš krūmų, nešdamos ant krūtinės ir ant nugaros vaikus. Jam tai nėra apgailėtinas vaizdas, bet veikiau tai suteikia galimybę šį įspūdį ironiškai priešpriešinti tam gyvenimo būdui, kurį jis turi propaguoti – keista ir visai neriteriška kompanija, kuri čia išnyra iš miško. Ir šie žmonės be pentinų dar bando joti ant žirgų.

Tokią nuostatą galima aptikti ne vien tik šiame kūrinyje. Tai buvo įprasta dvaro literatūros priemonė, kuomet valstiečių pasaulis vaizduojamas kaip tam tikra priešprieša ir mielai su visomis jo bjaurybėmis aprašomas – juk tokiame fone riteriškas gyvenimas suspindi dar ryškiau. Šis valstiečių pasaulis yra purvo ir grotesko pasaulis, visiškai svetimas dvaro kultūrai. Austrijos kunigaikščio heroldas jį čia leidžia atpažinti, aprašydamas nelaisvėn paimtus pagonis.

Būtų galima paklausti, ar toks tekstas apskritai bent kiek atspindi Ordino kovų su pagonimis tikrovę. Savaime suprantama, tai nėra paprastas tų įvykių liudininko pranešimas, kažkas tokio, ką būtų galima bent iš dalies palyginti su reportažu. Jis taip pat neperteikia ir subjektyvių autoriaus įspūdžių. Ši poema yra to meto „plataus vartojimo“ literatūros kraštutinis pavyzdys. Ji reprezentuoja klausytojų norus ir įvaizdžius. Žinoma, tai nereiškia, kad kunigaikštis Albrechtas ir jo riteriški palydovai į žemaičius žiūrėjo taip, kaip tai aprašė Suchenvirtas. Bet jie

tikriausiai tikėjosi, jog tokie išgyvenimai jiems bus priskirti, todėl iš šios poemos galbūt galima pažinti XIV a. kilmingų kryžiaus žygių dalyvių mentaliteto dalį.

Vokiečių ordino karai prieš lietuvius, kaip jau buvo sakyta, buvo vėlyvųjų Viduramžių Europos aukštuomenės kultūros dalis, kurią savo garsioje knygoje apie Viduramžių rudenį aprašė Johanas Huizinga. Tiesa, joje daugiau kalbama apie gražiąsias vėlyvosios riterių kultūros puses, apie meilės stilizavimą ir t. t. Tačiau vėlyvųjų Viduramžių riterių gyvenimui priklauso ir tikrovė karų, kuriuose dalyvaudavo tie išauklėti riteriai. Jų kariavimo būdą koncentruotu, bet sykiu ir ypatingu pavidalu sutinkame karuose su lietuviais. Nes tai buvo karai prieš pagonis. Priešas, su kuriuo riteris čia susidūrė, negalėjo tikėtis, kad su juo bus elgiamasi pagal riterių taisykles.

Bet ne mažiau svarbūs buvo Vokiečių ordino karai su lietuviais jo paties XIV a. istorijai. Jie parodė, kad šis Ordinas ir jo valstybė Prūsijoje pasiekė savo galimybių ribas. Ordinui taip ir nepavyko savo kasmetiniais kryžiaus žygiais iškovoti pergalės. Nepaisant visų išpuolių į lietuvių žemę, visų Ordino pastatytų pasienio pilių, jis vis dėlto nepasiekė lemiamo smūgio, veikiau priešingai.

Mat netrukus po minėtų įvykių, po to 1377 m. kryžiaus žygio, kurio metu Austrijos kunigaikštis Albrechtas III buvo įšventintas į riterius, įvyko tai, kas, kaip minėta, kaip galimas pavojus Ordinui šmėkščiojo horizonte jau XIV a. viduryje: Lietuvos kunigaikščių krikštas. Tai, į ką Ordinas juos ir jų tautą norėjo atvesti ginklu ir ko taip ir nepajėgė įvykdyti, dabar buvo padaryta be prievartos. Bet kuriuo atveju be Ordino prievartos. Taip Ordinas neteko savo paskirties.

AŠTUNTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINAS IR LENKIJOS–LIETUVOS UNIJA

KAI KARALIUS Kazimieras III Didysis, lenkų karalius, 1343 m. sudaręs Kališo taiką, tas pats, kuris bandė sulaikyti iš žygio į Lietuvą grįžtančius Čekijos valdovą bei jo sūnų ir kuris Lenkijos plėtimo politiką nukreipė pietryčių kryptimi – 1370 m. mirė, jis nepaliko vyriškos giminės palikuonio. Kartu su juo išnyko Lenkiją valdžiusi Piastų dinastijos linija. Jo sosto paveldėtoju tapo ne kitos Piastų linijos atstovas, bet karaliaus vyresniosios sesers sūnus – Vengrijos karalius Liudvikas Didysis iš Vengrijos, Anžu dinastijos atstovas. Šis kunigaikštis taip pat jau turėjo santykių su Ordinu patirties. Tai buvo tas pats karalius, kuris 1344–1345 m. žiemos žygio į Lietuvą metu kauliukais pralošė didelę pinigų sumą Olandijos grafui. Karalius Liudvikas įžengė į lenkų sostą jau senyvo amžiaus. Todėl 1382 m. įpėdinystės klausimas vėl tapo aktualus. Ir šįkart nebūta vyriškos giminės palikuonio, bet Liudvikas turėjo dvi dukteris: Mariją ir Jadvygą. Abi jos buvo susižadėjusios: Marija su imperatoriaus Karolio IV sūnumi Zigmantu, Jadvyga su Austrijos hercogu Vilhelmu.

Abi princesės po tėvo mirties buvo karūnuotos. Lenkijoje, kaip ir Vengrijoje, egzistavo paveldėjimo moteriška linija teisė, bet klausimas, kuri iš jų valdys tas karalystes, dar nebuvo išspręstas. Tai didžia dalimi priklausė nuo to, ar Marijos ir Jadvygos sužadėtiniams, o galbūt kam nors kitam, pavyks jas vesti ir kartu tapti valdovu. Savaime suprantama, kad pačios princesės vienos negalėjo nieko nuspręsti. Svarbiausia buvo tai, ką abiejų valstybių luomai galėtų išrinkti karaliumi. Taip pat svarbi buvo ir kaimyninių valstybių pozicija.

Kovoje dėl Jadvygos ir dėl Lenkijos karūnos Austrijos hercogas Vilhelmas turėjo ir daugiau varžovų, tarp jų Zigmantą, vėlesnį Vengrijos ir Vokietijos karalių, Marijos sužadėtinį. Zigmantas bandė gauti Lenkijos karūną, tačiau jam nepavyko. Be kita ko, šią nesėkmę lėmė ir

tai, kad jam nenorėjo padėti Vokiečių ordinas. Pastarasis rėmė Mozūrijos kunigaikštį ir tai, kaip vėliau pasirodė, buvo klaida. Nes Mažosios Lenkijos, t. y. pietinės Lenkijos diduomenė, nuo kurios visų pirma priklausė sprendimas, pasirinko kitą kandidatą Jadvygos santuokai ir Lenkijos sostui – lietuvių kunigaikštį Jogailą.

1385 m. rugpjūčio 14 d. buvo sudaryta sutartis, pagal kurią Jogaila pažadėjo už Jadvygos ranką ir Lenkijos karūną kartu su visa šalimi pasikrikštyti, savo kraštą ilgiems laikams prijungti prie Lenkijos karūnos ir rūpintis atgauti tas žemes, kurias ji buvo praradusi. Šia sutartimi buvo ne tik sukurta krikščioniška Lietuva, bet ir dviguba valstybė, susidedanti iš dviejų valstybių, Lenkijos ir Lietuvos, su kuriomis Ordinas Prūsijoje lig šiol turėjo daug aštrių karinių konfliktų. Be to, buvo numatyta, kad ši valstybė ateityje dar turėtų padidėti. Kokia kryptimi ji augs, pasakyta nebuvo, ir iš sutarties žodžių tas nebuvo aišku, kadangi ratas kraštų, apie kuriuos būtų galima pasakyti, jog jie kažkada priklausė Lenkijai, buvo didelis. Bet kuriuo atveju tarp jų buvo Rytų Pamarys ir Kulmo žemė. Į šiuos kraštus Lenkijos karaliai reiškė pretenzijas per XIV a. pirmosios pusės įvykius. Ir išties, po kelerių metų šios pretenzijos vėl buvo pareikštos, o netrukus po to, 1415 m., Konstanco bažnytiniame Susirinkime, išsilavinę lenkų karaliaus juristai įrodinės, kad Ordinas ir jo valstybė dėl būtinų teisinių priežasčių privalo būti panaikinti, taip kaip prieš gerą šimtmetį buvo panaikintas Tamplierių ordinas.

Todėl tiek lenkų, tiek ir vokiečių istoriografijoje manoma, kad XV a. buvo įvykdyta tai, kas buvo suplanuota 1385 m. Buvo teigiama – tuo trečiuoju naujojo lenkų karaliaus įsipareigojimu iš pat pradžių siekiama sunaikinti Ordino valstybę. Bet tai tik išvada, padaryta remiantis vėlesniais įvykiais, ir beveik ydingas ratas. Mat visiškai neaišku, ar 1385 m. buvo svarstomos kokios nors konkrečios šalys, ir jeigu taip, tai veikiau reikėtų galvoti apie tuos regionus, kurių sąskaita Lenkijos valstybė paskutiniais dešimtmečiais išsiplėtė, t. y. apie pietryčių regioną. Tai rodytų ir tas faktas, kad už Jogailos išrinkimą į Lenkijos sostą pasisakė visų pirma Pietų Lenkijos diduomenė.

1385 m. sutartis buvo greitai įgyvendinta. Krikštas, vedybos ir lietuvio, kuris gavo krikščionišką ir lenkišką Vladislovo vardą (tai buvo

antras lenkų karalius tokiu vardu), karūnavimas, įvyko jau 1386 m. pradžioje. Jogaila pakvietė iškilmėse dalyvauti didįjį magistrą ir prašė būti jo krikšto tėvu.

Tačiau didysis magistras ir Ordinas veikiausiai nemanė, kad čia yra galimybė taikiai užbaigti kovas su pagonimis. Kvietimas buvo ne tik atmestas. Dar daugiau. Tomis dienomis, kai Krokuvoje buvo krikštijamas ir karūnuojamas naujasis karalius, Vokiečių ordino būriai įsiveržė į Lietuvą. Karas su pagonimis buvo tęsiamas. Taigi Ordinas nebuvo pasiruošęs, ir tai jis vėliau aiškiai deklaravo, bendrauti su Lietuva kaip su krikščioniška valstybe. Jis ir toliau vaizdavo Lietuvą kaip pagonių kraštą bei tęsė savo kryžiaus žygius. Tokia politika galėjo turėti perspektyvas tik tada, jei Ordinas būtų radęs Šiaurės rytų Europoje sąjungininkų, kurie remtų jo politiką Lietuvos atžvilgiu, ir jei jam pavyktų vėl nutraukti Lenkijos bei Lietuvos ryšius.

Abu atvejai nebuvo neįmanomi, kadangi sąjungininkų netrūko. Pavyzdžiui, Austrijos hercogas Vilhelmas, buvęs už lietuvio kunigaikščio išleistos Jadvygos sužadėtinis. Šis austras paskutiniu momentu bandė nutraukti beužsimezgančią lenkų ir lietuvių sąjungą. Vilhelmas nuvyko į Krokuvą, tačiau buvo iš ten išvarytas. Jis skleidė kalbas, kad Jogaila sugriovė jo santuoką ir apskundė jį popiežiaus kurijai, bet galų gale viskas baigėsi be rezultatų.

Tokią baigtį sąlygojo ir tai, kad popiežius visai nemanė, jog lietuvių kunigaikščio krikštas yra apgaulė, o Lietuvos christianizacija tik regimybė. 1388 m. Vilniuje buvo įsteigta vyskupija, popiežius pripažino lietuvio ir Jadvygos santuoką legalia, o naująjį Lenkijos karalių nedviprasmiškai vadino kovotoju prieš pagonybę. Po metų popiežiaus pasiuntiniai galėjo patys susidaryti vaizdą apie krikščionybės pažangą Lietuvoje ir jų pranešimai buvo teigiami. Jie reikalavo, kad Ordinas sudarytų taiką su Lietuva. Bet karas tęsėsi. Tų pačių metų rugsėjo mėnesį Ordinas puolė Vilnių, ką tik įkurtos vyskupijos rezidenciją.

Po kelerių metų, 1404 m., popiežius paskelbė Ordinui savo verdiktą dėl jo kovų prieš lietuvius: jis iškilmingai uždraudė Ordinui kovoti prieš pagonis ir atšaukė savo ankstesnį pavedimą. Prieš aštuonerius metus, 1395 m., šį draudimą buvo paskelbęs vokiečių karalius.

Šiuos abu draudimus vertinant atskirai, gali pasirodyti, kad taip buvo atšauktos privilegijos, kurias imperatorius ir popiežius buvo suteikęs Ordinui XIII a. Bet viskas nebuvo taip paprasta, nes nei popiežiaus, nei juo labiau karalius nebuvo nesuinteresuoti arbitrai, kurie sprendimus priima, vadovaudamiesi objektyviais kriterijais. Abu veikė tam tikroje politinėje situacijoje ir siekė savų tikslų. Nepaisant to, jų autoritetas buvo didelis. Jų sprendimas įstūmė Ordiną į sunkią padėtį. Kita vertus, Ordinas jau turėjo sukaupęs popiežiaus bulių ignoravimo patirtį. Popiežiaus ir karaliaus sprendimai Ordinui nebuvo katastrofa, bet kuriuo atveju tol, kol jis galėjo išsilaikyti, remdamasis savo karine jėga. Tai jam tikrai gerai sekėsi, juolab kad lenkų ir lietuvių unija pasirodė esanti tam tikra prasme trapi. Ir Ordinas darė viską, kad šį irimą dar labiau paskatintų.

Pagal plotą paskutiniais dešimtmečiais Lietuva tapo didele valstybe, tačiau iš vidaus tai buvo labai nestabilus darinys. Ją valdė Gedimino palikuonys. Tai buvo savotiškas daugelio narių klanas. Jei tokiai valdymo formai reikėtų surasti šiuolaikinį pavyzdį, su visomis būtinomis išlygomis būtų galima galvoti apie Saudo Arabiją. Šį palyginimą pateisina kad ir tai, kad čia, kaip ir ten, nuolat galėjo kilti kruvinos tarpusavio kovos valdančioje šeimoje.

Todėl Jogaila jau prieš savo krikštą nebuvo vienintelis ir neginčijamas Lietuvos valdovas; juo netapo ir priėmęs krikščionybę bei po karūnavimo. Tarp savo giminaičių jis turėjo konkurentų, iš kurių galingiausias buvo jo pusbrolis Vytautas.

Jau 9-ojo dešimtmečio pradžioje, t. y. dar prieš Jogailos krikštą, jie vedė kruviną tarpusavio kovą, kurioje dalyvavo ir Vokiečių ordinas. Iš pradžių jis buvo sudaręs sąjungą su Jogaila, o vėliau su Vytautu. Abiejų pusbrolių varžybos tęsėsi ir po Jogailos karūnavimo, o Ordinas čia ir toliau turėjo savo šansą.

Ir nors buvo prieita iki kondominiumo tarp Jogailos ir tuo metu taip pat pasikrikštijusio Vytauto – pastarasis valdė Lietuvą, o Jogaila Lenkiją – Lenkijos ir Lietuvos unija liko trapi. Ir dėl to Ordino padėtis neatrodė beviltiška, kaip regėtųsi studijuojant žemėlapį, kuriame maža valstybė ribojasi su milžinu. Lietuva šiaurėje iš tikrųjų beveik siekė Baltijos

jūrą, o pietuose buvo nusitęsusi iki pat Juodosios jūros. Susijungusi su Lenkija, ji buvo didesnė už Vokietiją ir Prancūziją kartu paėmus. Bet politinis Lenkijos ir Lietuvos potencialas šio dydžio neatitiko tiek dėl menko ūkinio ir politinio išsivystymo, tiek dėl įtemptų santykių tarp Lenkijos ir Lietuvos. Jie paaštrėjo dar ir dėl to, kad abiejų valstybių ekspansiniai interesai nesutapo. Lietuvos interesai siekė kur kas toliau į pietus ir į rytus, negu lenkų.

Politiniai jėgų santykiai tais metais keitėsi labai greitai, jų čia neverta išsamiai aptarinėti. Vis dėlto svarbu paminėti 1398 m. spalio 12 dieną. Tą dieną Salyne Ordinas ir Vytautas sudarė išsamią sutartį. Vytautas Ordino naudai atsisakė Žemaitijos, taigi tos vakarinės Lietuvos dalies, kuri buvo tarp Prūsijos bei Livonijos, kurią Ordinas dešimtmečiais bandė užkariauti ir kuri labai dažnai buvo jo rengiamų kryžiaus žygių arena. Ordinas atsisakė Prūsijos pasienio regiono dalies ir ištiesino rytinę Prūsijos sieną. Bet palyginti su tuo, ką jis gavo, ši nuolaida buvo visiškai nereikšminga. Taigi Salyno sutartis buvo Ordino laimėjimas.

Šio laimėjimo priežastys glūdėjo ten pat, dėl ko Lenkija prieš pusšimtį metų atsisakė Rytų Pamario. Kaip tuomet Lenkija, taip dabar Lietuva siekė turėti laisvą užnugarį, kad nekliudomai galėtų plėstis kita kryptimi, į pietus arba į pietryčius. Dabar, apie 1400 m., pietų kraštai domino Vytautą dėl to, kad vykstant tarpusavio kovoms Aukso Ordoje, atsivėrė užkariavimo galimybės. Galima sakyti, Vytautas bandė pasinaudoti konfliktu totorių imperijoje, kaip Ordinas pasinaudojo kovomis tarp Vytauto ir Jogailos.

Vokiečių ordinas parėmė Vytauto pastangas, organizuojant ekspediciją į pietus. Gali būti, kad dar prieš Salyno taiką Ordino riteriai kovojo lietuvių kariuomenėje. Po šios sutarties Ordino būriai jau oficialiai dalyvavo lietuvių kovose pietuose. Ordino riteriai kovojo kartu su tais, kuriuos ką tik vadino pagonimis, – o netrukus juos taip vadins ir vėl, – bet taip pat kartu ir su Rytų krikščionimis, vakarietiška terminija – schizmatikais. O labiausiai į akis krenta tai, kad jie kovojo sąjungoje su totoriais, kurie buvo atkritę nuo Aukso Ordos. Taigi tai buvo bendra krikščionių, schizmatikų ir pagonių kova, bet ne tik ta anksčiau minėta makiavelizmo prasme; šią kovą savo autoritetu palaimino popiežius, suteikęs

krikščionių–schizmatikų–pagonių kariuomenei kryžiaus žygio privilegiją.

Tačiau karo lauke sėkmė lydėjo priešą. 1399 m. rugpjūčio 12 d. ši mišri kariuomenė prie Dniepro intako Vorsklos patyrė pralaimėjimą, kuris, kaip pasirodys vėlesniais metais, turės epochinę reikšmę. Mat šiuo mūšiu Lietuvai buvo užkirstas kelias tapti Rytų Europos hegemonu. Po kurio laiko tapo aišku ir tai, kad šis mūšis lėmė tolesnį Lenkijos ir Lietuvos unijos egzistavimą.

Po šio pralaimėjimo prarado prasmę ir nuolaidos, kurias Vytautas buvo Ordinui padaręs Salyno sutartimi. Todėl Ordinas labai greitai prarado Žemaitiją. Jis galėjo šį kraštą valdyti tik tuo atveju, jei jį būtų rėmęs Vytautas ar bent jau nepadėjęs kovojantiems prieš Ordiną žemaičiams. Bet kaip tik tai dabar darė Vytautas, atsižvelgdamas į pasikeitusią politinę konsteliaciją. Taigi Ordinas nepajėgė įsitvirtinti Žemaitijoje ir grįžo prie savo senos politikos. Vytautas, sąjungoje su kuriuo jis ką tik kariavo, ir jo pusbrolis Jogaila Ordino akyse vėl tapo pagonių kunigaikščiais, o susidūrimas su jais, kaip Ordinas visur tvirtino, vėl tapo lemiama krikščionybės ir pagonybės kova. Taigi Ordinas siekė aiškiai parodyti, kad užduotys, dėl kurių jis buvo atkeltas į Šiaurės rytų Europą, liko tos pačios.

Tais metais Vokiečių ordino pasiuntiniai beveik reguliariai keliavo į imperiją ir toliau į Vakarų Europos kraštus, kuriuose jie turėjo parengti platų propagandinį lauką ir žodžiu dėstyti Ordino poziciją. Jie aiškino, kad Jogaila ir Vytautas yra pagonių kunigaikščiai, todėl Ordinas su jais kariauja teisėtą karą; ir šiame kare jį privalo remti visų krikščioniškų kraštų valdovai. Lenkijos karalius savo ruožtu tvirtino, jog Ordinas tapo krikščionybės priešu, kad jis ne tik nepripažįsta jo krikščionišku karaliumi ir prieš jį kovoja, bet tai daro dar atkakliau nei prieš jo krikštą. Galų gale lenkai panaudojo Ordino argumentus prieš jį patį. Nes jei Ordinas priekaištauja, kad Jogaila po savo krikšto nieko nepadarė Lietuvos christianizacijos labui, tai galima teisėtai klausti, ar daug Ordinas per du šimtus savo valdymo metų prisidėjo prie Prūsijos christianizacijos. Propagandinio karo metu abiejų pusių argumentai darėsi vis panašesni. Abi pusės viena kitai priekaištavo, kad po christianizacijos skraiste slypi paprastas žemių grobimas. Abi pusės tvirtino, jog karinių

veiksmų metu nuo jų visų pirma nukenčia bažnyčios ir dvasininkai, kurių atžvilgiu daromi baisiausi nusikaltimai.

Nei iš Ordino, nei iš Lenkijos pusės tokio masto propagandinis karas, naudojant tokią gausybę savo politiką ginančių argumentų, dar niekad nebuvo vedamas. Bet nesunku suprasti, kodėl buvo prieita prie šios naujos politinės propagandos formos. Kad ir kokia makiaveliška, su grynais interesais bei konkrečia situacija tiesiogiai susijusi gali atrodyti ši politika – galų gale viską valdė ne vien pilnų kapšų ir stipresnių karinių būrių įstatymas. Nors ir kaip aiškiai galima matyti, kad net geresnės teisinės pozicijos neduoda apčiuopiamos naudos, jeigu už jų nestovi jėga, taip pat akivaizdu ir tai, jog teisiniai argumentai čia turėjo taip pat didelę reikšmę. Tiek Ordinui, tiek Lenkijai buvo reikalingi sąjungininkai, o šie siekė pasitarnauti reikalui, kurį jie galėjo, remdamiesi to meto politinėmis normomis (beje, taikomomis ir karo atveju), laikyti geru ir teisėtu.

Karinio konflikto metu net galingieji savo reikalus ginti ir ginkluotus veiksmus pradėti galėdavo toli gražu ne bet kada. Konfliktas buvo susijęs su paprotine teise, kuri skirdavo pagrįstą, garbingai vedamą kovą nuo neteisėto plėšimo. Prie tokių normų priklausė visų pirma tai, kad ginkluoti veiksmai tik tada būdavo laikomi teisėti, jeigu teisinis kelias neduodavo rezultatų, t. y. jeigu priešininkas nesutikdavo stoti prieš teismą arba nevykdė šio teismo sprendimo. Tačiau ir tai galėjo būti ginčijama, nes atskirais atvejais galėjo būti visiškai neaišku, kuri pusė nesilaikė sutarties, ar būtina sutikti su tarpininkų teismu, jei jis laikomas nepriimtinu. Todėl baigiantis Viduramžiams, karo ir ginkluotų konfliktų metu vis dažniau būdavo pereinama prie didelių propagandinių akcijų. Tokį propagandinį karą sutinkame ir čia – Ordino bei Lenkijos ir Lietuvos konflikte.

Tiesa, veiklos mastai čia buvo ypač dideli, atitinkantys plotus, iš kurių Ordinui į pagalbą galėjo ateiti potencialūs karo dalyviai. Kryžiaus žygių į Lietuvą dalyviai, kaip jau buvo minėta, atvykdavo ne tik iš Vokietijos, bet taip pat iš Vakarų ir Pietų Europos. Norint, kad visa tai taip ir liktų, Ordinas privalėjo tose šalyse vesti aktyvią propagandą. Bet buvo kalbama ne tik apie kryžiuočių paramą, bet ir apie samdinių verba-

vimą – kilmingų ir nekilmingų karių, dalyvaujančių karuose už atlyginimą. Nuo XIV a. pabaigos samdinių skaičius Ordino kariuomenėje smarkiai padidėjo. Bet ir samdiniams svarbi buvo ne tik alga. Bent jau kilmingi samdiniai tam tikru mastu laikėsi riteriškų normų. Jie taip pat nenorėjo prarasti garbės ir todėl jiems nebuvo nesvarbu, ar reikalas, už kurį jie kovoja, laikomas teisėtu, ar ne. Taigi Ordinas savo poziciją turėjo išaiškinti ir samdiniams. Jis tai privalėjo daryti dar ir dėlto, kad kaip tik tuose regionuose, iš kurių dažniausiai atvykdavo samdiniai, visų pirma Silezijoje ir Čekijoje, riterius samdėsi Lenkijos karalius. Ši konkurencija buvo ne paskutinė Ordino ir Lenkijos propagandinio aktyvumo priežastis.

Pirmaisiais XV a. metais kariniai konfliktai ir trumpalaikės paliaubos tarp Ordino ir Lenkijos–Lietuvos padažnėjo. Ir pagaliau 1410 m. liepos 15 d. lenkų ir lietuvių kariuomenė pietvakarių Prūsijoje, netoli Tanenbergo ir Griunfeldės kaimų nugalėjo Ordiną dideliame mūšyje – Tanenbergo mūšyje arba, sekant lenkų istoriografine tradicija ir remiantis minėtu Griunfeldės kaimo pavadinimu, Griunvaldo mūšyje.

Mūšis, kuris pagal jame dalyvavusių karinių kontingentų dydį priklauso prie didžiausių Viduramžių mūšių, Ordinui reiškė beveik katastrofą. Jame žuvo ne tik didysis magistras, bet ir daugelis Ordino aukštų pareigūnų. Per keletą savaičių beveik visa Ordino žemė be didesnių pastangų pateko į lenkų kariuomenės rankas: vyskupai ir miestai pasiduodavo, miestiečiai neretai patys užimdavo Ordino pilis, o likusios negausios pilių įgulos pabėgdavo.

Vis dėlto Ordinui pavyko įsitvirtinti pagrindinėje savo pilyje Marienburge. Vienam iš komtūrų, kuris nedalyvavo Žalgirio mūšyje, Šveco komtūrui Henrikui Plauenui, pavyko skubiai parengti Marienburgą gynybai ir išlaikyti du mėnesius trukusią lenkų ir lietuvių apgultį. Kada pilį apgulusi kariuomenė pasitraukė, labai greitai pranyko ir Žalgirio pergalės efektas. Kraštas vėl grįžo į Ordino valdžią, o po pusės metų, 1411 m. vasario 1 d., sudaryta Torunės taika teritoriniu požiūriu reiškė *status quo* patvirtinimą.

Žinoma, Ordinas privalėjo atlyginti karo nuostolius. Ši suma vokiečių istoriografinėje tradicijoje, galima sakyti, užima garbingą vietą tarp

tų neteisėtų veiksmų, kurių vokiečių tautai jos istorijoje buvo nepagailėta. Po 1918 m. Torunės taika buvo prilyginama kone Versalio sutarčiai. Bet tokie vertinimai dažnai paremti abejotinais pamatais, taip yra ir šiuo atveju. Šeši milijonai grašių, kuriuos turėjo sumokėti Ordinas, nors buvo ir labai didelė suma, bet jokiu būdu ne kažkokia ypatinga. Ordinas pats prieš keletą metų iš Brandenburgo markgrafo nupirko Noimarką už 150 000 guldenų. Prabėgus 10 mėnesių po Torunės taikos, jis suteikė karaliui Zigmantui 300 000 guldenų – kaip piniginę pagalbą tuo atveju, jei jis kartu kovos prieš Lenkiją. Tai, ką po pirmosios Torunės taikos Ordinas turėjo išmokėti kaip nuostolių atlyginimą, perskaičiavus sudarė maždaug vidurkį tarp šių dviejų sumų: 260 000 guldenų.

Taigi nėra teisinga šį karo nuostolių atlyginimą laikyti Ordino valstybės Prūsijoje silpnėjimo ir galiausiai žlugimo pagrindine priežastimi. Ordino silpnėjimo XV a. priežastys buvo labai įvairios. Ir tik iš dalies jos buvo išorinės: Vokiečių ordinas tikrai nebuvo galingos jungtinės lenkų ir lietuvių didžios valstybės auka. Jo žlugimo priežasčių pirmiausia reikėtų ieškoti pačioje Prūsijoje.

Grįžtant prie aptartų užsienio politikos įvykių, kurie tapo Ordino smukimo priežastimi, reikia kalbėti ne tiek apie jo karinį pralaimėjimą 1410 m., kiek apie platesnį įvykių kontekstą. Svarbiausias įvykis čia buvo Jogailos ir Vytauto krikštas 1386 m., kuris pasirodė esąs išties epochinės reikšmės įvykis. Tuo būdu Ordinui buvo užkirstas kelias tęsti kovas prieš pagonis, nors jis to ir nenorėjo pripažinti bei darė viską, kad Lietuva ir toliau būtų laikoma pagoniška valstybe. Bet ši naujos padėties Lietuvoje interpretacija neįsitvirtino. Popiežius ir Romos imperatorius greitai pripažino Lietuvą nauju krikščioniškos bendrijos nariu. Ordino valstybė Prūsijoje prarado savo ligtolinę legitimaciją.

Be to, prisidėjo dar ir tai, kad tuo metu vidinis Ordino valstybės vystymasis pažengė taip toli, jog senoji šios valstybės forma tapo abejotina. Kaip tik čia visų pirma glūdi Ordino valstybės XV a. krizės ir jos žlugimo 1525 m. priežastys.

DEVINTAS SKYRIUS

ORDINO VALSTYBĖS PRŪSIJOJE VIDINĖS STRUKTŪROS XIV–XV A. PRADŽIOJE

KAIP JAU MINĖTA, Ordino valstybės gyventojus galima suskirstyti į tris dideles grupes: miestiečius, kaime gyvenančius valstiečius ir taip pat kaime savo tarnybinius dvarus turinčius laisvuosius. Kiekvienoje iš šių grupių būta vokiečių ir nevokiečių (visų pirma prūsų), nors ir skirtingos padėties ir skirtingu laipsniu. Valstiečių grupėje galima konstatuoti ryškų skirtumą tarp santykinai gerą padėtį užimančių vokiečių valakininkų ir kiek blogesnėje padėtyje esančių prūsų žagrininkų. Panaši situacija buvo ir miestuose: nevokiečiai paprastai priklausydavo žemiausiam miestiečių sluoksniui. O tarnybinių valdų savininkai buvo tiek vokiečiai, tiek kitokios kilmės asmenys.

Taigi nuo pat pradžių atvykėliai ir vietiniai gyventojai nebuvo atskirti vienas nuo kito kastų tipo apribojimais ir vėlesniu laiku nebuvo prieita prie griežtų ribų nustatymo. Daug dažniau galima kalbėti apie asimiliacijos procesus. Krašto socialinė struktūra liko mobili. Tiesa, buvo teritorijų, kuriose, kaip antai Semboje, koncentravosi uždaros prūsų gyvenvietės ir todėl asimiliacijos galimybės buvo ribotos. Bet tokie regionai buvo veikiau išimtis. Šiaip jau krašto gyventojai, nepaisant skirtingos jų kilmės, XIV–XV a. labai suartėjo. Atsirado, bent jau tuose sluoksniuose, kurie galėjo reikštis politikoje, bendra savimonė, arba, kalbant mūsų dienų žodžiais, naujas identitetas. Tačiau krašto valdovui tai nebuvo vien pozityvus momentas, bet, kaip gana greitai išryškėjo, galėjo kelti ir pavojų.

Tiesa, iš pradžių skirtingos kilmės gyventojų integracija ir krašto savimonės atsiradimas, augant dar ir žmonių skaičiui, rodė, kad Ordinui pavyko įkurti valstybę. Ir tai nėra tik vėlesnis požiūris. Viename iš Ordiną ginančių raštų, kurie priklausė tiems tradiciniams propagandiniams tekstams, Ordino siuntinėjamiems nuo XIV a. pabaigos ir

perskaitytiems Konstanco bažnytiniame Susirinkime, aptinkama lotyniškai parašyta, iš dalies net eilėmis, Ordino valstybės Prūsijoje įkūrimą šlovinanti kalba bei jos vertimas į vokiečių kalbą:

> Under irer beschirmunge das Land (terra) czu Prussen in korcz gros gewachsen ist, das uber andere lande in frede und gerechtigkeit (pace et ... iusticia) hatte ubergetreten bis czu dem hasse der nyder. Wy vil fryheit aller leute, wy vil gelucsamkeit, wy vil richtum (quanta libertas omnium, quanta prosperitas, quot divicie), e das der nyd der fremden dy selbe seligkeit umb hat gekaret. Eyn geczugnisse geben die schonen stete (magnifica oppida), kostliche huzere (sumptuosa castra) und vil festen (fortalicia copiosa), welche mit gotis hulfe czu beschirmunge der globien wedir dy heiden gebuet syn. Sehet was wirt von desem lande gemeynlich gesungen (Ecce quidem in vulgaribus canonibus de hac patria canitur): Ere, frede, freude luchet in Prussen, gestrengkeit, recht, gerechtikeit, herte stroffunge (honor, pax, leticia fulget in Prussia / rigor, lex, iusticia, arta disciplina). Eyns mogen wir frylich sagen, das des landes glich kume ist, das in also korczen jaren in selikeit (felicitatis incrementum) gemeret ist.
>
> [Jų [Ordino brolių] globojamas Prūsijos kraštas (terra) per trumpą laiką išaugo, iškildamas virš kitų kraštų taika ir teisingumu (pace ... et iusticia) ir keldamas pavyduolių neapykantą. Tokia didelė buvo visų žmonių laisvė, tokia gerovė, toks turtingumas (quanta libertas omnium, quanta prosperitas, quot divicie), kol šios laimės nesugriovė svetimųjų pavydas. Tai liudija gražūs miestai (magnifica oppida), prabangūs namai (sumptuosa castra) ir gausios tvirtovės (fortalicia copiosa), kurios su Dievo pagalba buvo pastatytos saugoti tikinčiuosius nuo pagonių. Žiūrėkite, kas žmonių dainuojama apie šį kraštą (ecce quidem in vulgaribus canonibus de hac patria canitur): garbė, taika, džiaugsmas spindi Prūsijoje / griežtumas, teisė, teisingumas, tvirta drausmė (honor, pax, leticia fulget in Prussia / rigor, lex, iusticia, arta disciplina). Vieną galime tikrai pasakyti, kad nėra kito panašaus krašto, kuris per tokį trumpą laiką taip pagausintų laimę (felicitatis incrementum).]

Šis tekstas, kaip sakyta, nebuvo tai, kuo jis skelbėsi esąs. Čia prabyla ne gyventojai, bet krašto valdovas, Ordinas. Tačiau svarbu pastebėti, kad valstybės įkūrimą jis laiko savo esminiu pasiekimu, nuo kurio priklauso ir krašto gyventojų ar jų dalies integracija ir šio proceso suvokimas.

Tačiau šis naujas identitetas ne tik stiprino kraštą, jis galėjo krašto valdovui tapti ir pavojingas. Augančios gyventojų dalies politinė savimonė galėjo atsisukti prieš krašto valdovą, ypač prieš tokį, kuris buvo

ne kunigaikštis, bet riterių ordinas. Nes juo stipriau gyventojai identifikavo save su kraštu, juo tvirčiau jie suvokė esantys daugelio kartų krašto gyventojų palikuonys, tuo aiškesnis turėjo jiems atrodyti nuolat atsinaujinančio kolektyvinio krašto šeimininko svetimumas. Ordino riterių dauguma į Prūsiją atvykdavo iš kitur, jie atvykdavo kaip svetimšaliai, ir ši aplinkybė tik sustiprindavo tipiškus, šalies valdovo ir gyventojų konfliktus.

Vis dėlto krašto valdovas ir Ordinas nėra tapačios sąvokos. Tradicinis Ordino valstybės struktūros vaizdinys, taip pat šis tekstas paprastumo dėlei kalba apie Ordiną, kai turimas omenyje krašto valdovas, o tai užgožia faktą, kad Ordinas nebuvo vienintelis krašto valdovas Prūsijoje. Greta jo šio krašto valdovai buvo dar ir keturi vyskupai.

Jau minėta, kad Ordino konkurentui vyskupui Kristijonui nepavyko įkurti Prūsijos vyskupijos. Tačiau netrukus po to, 1243 m., popiežiaus legatas įsteigė keturias vyskupijas: Kulmo, Pamedės, Varmijos ir Sembos. Kiekvienai iš jų buvo skirta atitinkama teritorija, sudaranti trečiąją vyskupo administruojamos srities, diecezijos, dalį. Šiame diecezijos trečdalyje krašto šeimininkas buvo ne Ordinas, bet vyskupas arba katedros kapitula. Kadangi vyskupai dalijosi valdžią krašte su savo kapitulomis, tai Prūsiją iš tikrųjų sudarė devynios teritorijos: keturios vyskupų, keturios kapitulų ir pati didžiausia – Ordino. Pastarojo teritorija apėmė du trečdalius krašto.

Tačiau politinė realybė rodo, kad Ordinas viešpatavo ne tik savo dalyje. Todėl įprastas požiūris, jog Ordinas buvo vienintelis krašto valdovas, jei ir nėra teisingas, vis dėlto suprantamas ir ganėtinai pagrįstas. Ordinas turėjo teisių vyskupų ir kapitulų teritorijų atžvilgiu dėl dviejų priežasčių. Pirma, jau nuo pat pradžių viena jo užduočių buvo ginti vyskupus ir katedrų kapitulas. Tiesa, šaukimą į kariuomenę skelbti galėjo ir vyskupai bei kapitulos, ir jie, kaip ir Ordinas, suteikdavo savo teritorijose dvarus, kurių savininkai turėdavo atlikti karinę tarnybą. Tačiau karo atveju šie būriai kartu su kontingentais iš Ordino teritorijos sudarydavo bendrą kariuomenę. Dėl šių karinių užduočių kitose teritorijose, Ordinas turėjo teisę atitinkamas duokles rinkti ir čia. Tačiau dažnai matome, kad vyskupai ir katedrų kapitulos patys gindavo savo

žemes. Bet jei, kaip tai buvo, pavyzdžiui, prieš Žalgirio mūšį, didysis magistras su savo aukščiausiais pareigūnais nuspręsdavo pradėti karą, tai lietė ne tik Ordino teritoriją, bet ir visą Prūsiją. Vyskupai net negalėjo galvoti apie savarankišką užsienio politiką. Savarankiškai veikti jie galėdavo tik išimtiniais atvejais, kaip antai po Žalgirio mūšio, kai jie pasidavė Lenkijos karaliui.

Kitų teritorijų ribotas karinis savarankiškumas ir visiška priklausomybė užsienio politikos srityje neatsispindi teisiniuose dokumentuose, sutartyse ar kur nors kitur. Tai rodo tik faktiniai santykiai. Prie pastarųjų priklauso, – o tai yra antroji Ordino valdžios kitų Prūsijos teritorijų atžvilgiu priežastis – Kulmo, Pamedės ir Sembos katedrų kapitulų inkorporavimas į Vokiečių ordiną. Kapitulos kanauninkai buvo Vokiečių ordino vienuoliai. Iš jų buvo parenkami ir vyskupai, jeigu tik popiežius nepaskirdavo kokio nors kito kandidato. Tuo būdu vyskupai ir katedrų kapitulos buvo pavaldūs didžiajam magistrui. Didysis magistras arba Ordinas tam tikru mastu galėjo spręsti, kam priklausys aukščiausia valdžia tų kitų trijų arba šešių teritorijų atžvilgiu. Be to, Ordinas turėjo galimybę kištis į jų reikalus, kadangi jam priklausė bažnyčių vaitų skyrimo teisė. Taigi tos pareigybės, kurios kitų kraštų dvasininkų teritorijose patekdavo į ten gyvenančių kilmingų šeimų rankas ir jiems padėdavo kuriant savo valdžios sritis, apimančias dažnai net kitas teritorijas, čia buvo Ordino rankose.

Tokią valdžią Ordinas kartkartėmis turėjo ir neinkorporuotoje Varmijos vyskupijoje. Taip pat ir Varmijos vyskupo soste kartas nuo karto sėdėdavo didžiojo magistro patikėtiniai. Tačiau ši vyskupija vis dėlto buvo savarankiškesnė nei kitos. Tai ypač išryškėjo XV a. viduryje, kada Vokiečių ordinas siekė bent iš dalies inkorporuoti katedros kapitulą. Ordinui pavyko gauti iš popiežiaus teisę užimti dvi iš 24 vietų Varmijos kapituloje. Bet jis nesugebėjo šios privilegijos įgyvendinti. Kapitula ir šiaip jau su Ordinu glaudžiai bendradarbiavęs vyskupas sėkmingai tam pasipriešino.

Šis pavyzdys rodo, kad nereikėtų neįvertinti vyskupijų savarankiškumo. Kita vertus, galima pastebėti ryškų vyskupų, kapitulų ir Ordino teritorijų suaugimą XV a. pirmoje pusėje. Konfliktuose su Prūsijos luo-

mais didysis magistras, Ordino aukščiausieji pareigūnai ir vyskupai paprastai veikdavo vieningai. O ir tie patys luomai prisidėjo prie tokios sąjungos. Reikalai, kurie būdavo aptariami derybose tarp jų ir krašto valdovo, liesdavo dažnai visą kraštą, nepriklausomai, ar tai buvo Ordino teritorija, ar ne. O palaikydama santykius su užsienio šalimis, visų pirma su Lenkija ir Lietuva, Prūsija buvo iš tikrųjų vieninga. Vis dėlto ir toliau greta Ordino egzistavo vyskupo ir kapitulų teritorijos. O ir paties Ordino valdų atžvilgiu negalima vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, kas gi iš tikrųjų jas valdė. Kas valdė Prūsijoje: didysis magistras, Ordino riterių bendrija ar jos dalis?

Į šį klausimą negalima atsakyti tiesiai, nors prie labai paplitusių įvaizdžių apie prūsiškąją Ordino valstybę priklauso čia veikusių įstatymų tariamas aiškumas. Priešingai kitoms vėlyvųjų Viduramžių vokiečių teritorijoms, atrodė, kad Prūsijoje egzistavo aiškios politinės struktūros, vienareikšmiški įstatymai ir tiksliai nustatyta pareigybių kompetencija. Dažnai tai buvo laikoma moderniais santykiais, pranašaujančiais Naujųjų laikų įstatymų formuluotes. Tokia nuomonė grindžiama rašytinėmis normomis, kurios iš tikrųjų egzistavo ir kurios formavo arba turėjo formuoti kai kurias Ordino brolių gyvenimo sritis. Tai buvo Ordino statutai ir jų papildymai.

Šie Ordino statutai yra senesni negu Ordino valstybė Prūsijoje. Jau vien dėl to jų negalima vadinti Ordino konstitucija. Bet, kita vertus, jie turėjo reikšmės visai krašto teisei. Nes lygiai kaip ir Benedikto regula, kuri galų gale yra šių statutų šaltinis, jie reguliavo dvasinės bendruomenės narių gyvenimą. Jie taip pat reguliavo santykius tarp brolių ir jų viršininkų, o tai įgalina atsakyti į klausimą, kas buvo krašto valdovas – didysis magistras ar Ordino broliai.

Kitaip negu Benedikto reguloje, pagal kurią abatas, nepaisant jam iškelto priesako tartis su broliais, buvo laikomas jų visagaliu tėvu, Vokiečių ordino didysis magistras tokios iškilios padėties neturėjo. Savo tarnyboje jis turėjo nuolat atsižvelgti į generalinės kapitulos, t. y. visų Ordino brolių susirinkimo, valią. Ši kapitula, pavyzdžiui, buvo atsakinga už visus sandėrius, liečiančius žemės valdas.

Tačiau šis potvarkis rodo, kad Ordino statuto jau nuo to laiko nebu-

vo galima tiksliai įgyvendinti, kai Ordino būstinės išsidėstė dideliame plote. Negalima buvo tikėtis, kad generalinė kapitula užsiiminėtų įvairiais smulkiais reikalais. Dar daugiau, ilgainiui tapo neįmanoma ją reguliariai sušaukti.

Taigi jau net šios svarbiausios institucijos atžvilgiu politinė tikrovė rutuliojosi kitaip, negu buvo numatyta taisyklėse. Tačiau jos šiuo klausimu taip ir nebuvo pakeistos ar bent jau papildytos nauju punktu, kuris būtų atitikęs pasikeitusią tvarką. Santykius tarp didžiojo magistro tarnybos ir jos kontrolės iš generalinės kapitulos pusės iš tikrųjų reguliavo tradicija. Generalinės kapitulos padėtis buvo stipri, nors jos sudėtis ir nebuvo tvirtai nustatyta. Kapitula nesikišo į einamuosius valdymo reikalus, tačiau krizių ir konfliktų metu toks įsikišimas buvo įmanomas. Kaip dažnai ir kokiu mastu tai buvo daroma, galima suvokti tik labai miglotai.

Akivaizdžiai pastebimi buvo didžiųjų magistrų pašalinimai arba priverstiniai atsistatydinimai, kaip pavyzdžiui, buvo Ordino sostinės perkėlimo į Marienburgą metu arba po labai politiškai reikšmingo žygio į Lietuvą nesėkmės.

Didžiojo magistro Liudolfo Kionigo atsistatydinimas 1345 m. nebuvo paskutinis. Neilgai valdęs atsistatydino ir kitas didysis magistras. Tačiau jo įpėdiniai šiame poste išbuvo iki pat gyvenimo pabaigos. Tarp jų buvo ir dažnai minimas Vinrikas Kniprodė (1352–1382). XIV a. antroji pusė buvo tas laikas, kada Ordinas nebuvo įsivėlęs į didesnius išorinius konfliktus. Šie dešimtmečiai, visuotinai laikomi Ordino valstybės Prūsijoje klestėjimo laikotarpiu, veikiausiai buvo ir stiprių didžiųjų magistrų metai. Tik 1411 m. išrinktas didysis magistras, tas pats, kuriam po Žalgirio katastrofos pavyko apginti Marienburgą, buvo atleistas iš tarnybos, praėjus vos dvejiems metams po išrinkimo – 1413 m. To meto šaltinių būklė yra geresnė, negu XIV a., todėl aiškesnės yra ir didžiojo magistro nuvertimo aplinkybės, kaip, beje, ir jo priešininkų motyvai. Viską lėmė tai, kad didysis magistras elgėsi kaip nepriklausomas kunigaikštis ir nepaisė aukštesniųjų Ordino riterių patarimų.

Taip pat ir abu Henriko Plaueno įpėdiniai atsistatydino dar būdami gyvi, tiesa, skirtingai nuo savo pirmtako, po gana ilgo valdymo laikotarpio. Be to, jų nepriverte jėga atsistatydinti. Tačiau antrojo iš jų –

Pauliaus Rusdorfo (1422–1441 m.) – valdymo istorija rodo, kad jis buvo ypač išsekintas atskirų riterių grupuočių kovų dėl valdžios Ordino valstybėje.

Tuomet šios grupės formuodavosi žemietijų (*Landsmannschaft*) pagrindu. XV a. 4-ame dešimtmetyje Prūsijoje Reino ir Vestfalijos kilmės riteriai dėl valdžios kovojo su kilusiaisiais iš Pietų Vokietijos. Vokietijos magistras kovojo su didžiuoju magistru, siekdamas užsitikrinti antrą pagal rangą vietą Ordino hierarchijoje. Šioje kovoje dar kartą buvo panaudotas išties viduramžiškas ginklas, t. y. suklastotas dokumentas. Vokietijos magistras savo pretenzijas grindė sufalsifikuotais Ordino statutais, tariamai surašytais 1329 m. didžiojo magistro Vernerio Orzelnos laikais.

Dar prieš kelis dešimtmečius susiskaldymas į grupes nebuvo taip aiškiai pastebimas. Jei neskaitysime Henriko Plaueno, kuris prieš save sugebėjo nuteikti praktiškai visą Ordiną, negalima nustatyti, kokiomis grupėmis rėmėsi didysis magistras, ar jos apskritai egzistavo ilgesnį laiką, ir ar kaip tik jos priversdavo didįjį magistrą atsistatydinti. Bet kuriuo atveju akivaizdu, kad didysis magistras negalėjo ilgesnį laiką valdyti be Ordino pritarimo.

Bet kas tokiomis salygomis buvo pats Ordinas? Kaip Ordino brolių korporacija išreikšdavo savo politinę valią? Tai negalėjo vykti per didžiąją kapitulą. Kaip jau minėta, tai buvo neįmanoma dėl geografinių bei kiekybinių priežasčių. Tiesa, tiksliai nežinome, kiek žmonių turėjo Ordinas. Galima manyti, kad vien Prūsijoje prieš Žalgirio mūšį jam priklausė apie 700 brolių riterių.

Tačiau net jei Ordino kapitula nebuvo visų brolių susirinkimas, bet mažesnė institucija, vis dėlto ji nebuvo pritaikyta būti reguliariu Ordino brolių atstovu santykiuose su didžiuoju magistru. Ji rinkdavosi per retai. Atrodo, kad tai veikiau buvo ekstraordinarinis Ordino organas.

Tad kokiu būdu Ordinas komunikuodavo su didžiuoju magistru? Visa tai galima aprašyti tik labai apytikriai, taip kaip tai apibūdinama ir šaltiniuose, kai jie aprašo apie bendrus didžiojo magistro ir Ordino veiksmus. Tuo atveju šaltiniuose kalbama apie aukščiausius pareigūnus, vyresniuosius (*Gebietiger*), su kuriais magistras tardavosi.

Aukščiausieji pareigūnai visų pirma buvo penkių tradicinių ir gar-

bingiausių Ordino valstybės pareigybių (po didžiojo magistro) vykdytojai: didysis komtūras, maršalas, špitolininkas (*Spitler*), drabužininkas (*Trapier*) ir iždininkas (*Tressler*). Galima dažnai skaityti, kad šie iškiliausi Ordino riteriai buvo tarsi Ordino valstybės Prūsijoje ministrai: maršalas – karo ministras, špitolininkas – sveikatos ministras, drabužininkas – atsakingas už karinę ginkluotę, iždininkas – finansų ministras. Toks tvirtinimas yra neteisingas, nors iš dalies ir pagrįstas. Mat iš pradžių, ankstyvaisiais Ordino laikais Palestinoje, tų pareigybių reikšmė iš tikrųjų atitiko jų pavadinimus. Šie pareigūnai vykdė atitinkamas užduotis valdydami pagrindinę Ordino pilį. Bet Prūsijoje buvo viskas kitaip. Čia špitolininko ir drabužininko pareigybės buvo tik garbės pareigos. Jos paprastai būdavo jungiamos su Elbingo ir Christburgo komtūrijų valdymu. Panašiai Karaliaučiaus komtūrija buvo susieta su maršalo pareigybe. Bet kartu visa tai išlaikė ir praktinę prasmę. Nes Karaliaučiaus komtūrui paprastai būdavo patikima kovų prieš lietuvius koordinacija. Taigi Ordino maršalo uždavinys buvo vadovauti karo žygiams. Pagaliau didysis komtūras buvo didžiojo magistro pavaduotojas, o iždininkas buvo vienintelis iš šių aukščiausiųjų pareigūnų, kuris darė tai, ką ir nusakė jo tarnybos pavadinimas – valdė svarbiausias Ordino valstybės kasas.

Bet nepriklausomai nuo to, ar penkių aukščiausiųjų pareigūnų titulai kaip nors apibūdina jų veiklą ar ne, jie turėjo didžiausią įtaką formuojant Prūsijos politiką. Visų pirma jie patarinėjo didžiajam magistrui. Kartu su kitų didžiųjų komtūrijų vadovais – Dancigo ir Torunės komtūrais ir vyskupais – jie sudarė didžiojo magistro tarybą. Kiek galima spręsti, ši aukščiausiųjų pareigūnų taryba didžia dalimi įtakojo didžiojo magistro politiką, nors tai buvo organas, neužfiksuotas rašytinėse Ordino normose.

Aukščiausiųjų pareigūnų taryba lėmė ir Ordino personalijų politiką. Regis, būtent ji sprendė, kuris Ordino brolis bus paskirtas į vieną ar kitą pareigybę, o ypač tai, kas taps komtūru.

Kaip minėta, Ordinas struktūra buvo tokia, kad grupė brolių, vadovaujama komtūro, kartu gyveno vienuose Ordino namuose. Tokia organizacijos forma buvo perkelta ir į Prūsiją. Tačiau čia kai kas turėjo

būti pakeista, nes Ordinas jam priklausančius 2/3 krašto valdė kaip vientisą teritoriją. Čia nebuvo diduomenės valdų ir laisvųjų imperijos miestų. Išskyrus Rytų Pamarį, čia nebuvo jokių kitų kunigaikščių ar dvasinių žemvaldžių nuosavybės. Dėl to prūsiškieji Ordino komtūrai, skirtingai nuo imperijos teritorijoje gyvenusių komtūrų, nebuvo tik išsibarsčiusių valdų šeimininkai. Jie valdė teritoriškai daugiau ar mažiau uždaras sritis. Taigi galima sakyti, kad Prūsija, ar bent jau ta jos dalis, kur šeimininkavo Ordinas, panašiai kaip Naujųjų laikų valstybė, buvo suskirstyta į apskritis ir apygardas. Prūsijoje tokie teritoriniai dariniai buvo vadinami komtūrijomis. Komtūras savo komtūrijoje atstovavo Ordinui, pavaduodamas didįjį magistrą jis čia buvo valdžios vykdytojas. Jis valdė remiamas konvento, t. y. Ordino brolių, gyvenusių kartu su juo komtūro pilyje arba turėjusių kitus postus, taip sakant, žemesniųjų komtūrų – užvaizdų (*Pfleger*) ar vaitų (*Vogt*). Tokie žemesnieji pareigūnai buvo ir tie, kurie jūros pakrantėje įsikūrusioje komtūrijoje administruodavo iš žvejybos gautas pajamas ir dėl to buvo vadinami vyriausiais žvejybininkais (*Fischmeister*) arba pajamas krašto viduje administruojančiais vyriausiais girininkais (*Waldmeister*).

Kraštas buvo padalintas į komtūrijas arba į vaitijas (*Vogteien*) ir užvaizdijas (*Pflegämter*), kadangi tos sritys, kurias Ordinas įsigijo XIV a. pabaigoje, nebuvo pavestos komtūrų kompetencijai. Jas prižiūrėjo vaitai arba užvaizdai, kurie buvo tiesiogiai pavaldūs didžiajam magistrui. Vaitai ir užvaizdai didžiojo magistro atžvilgiu buvo mažiau savarankiški nei komtūrai. Šiuo valdymo struktūros pakeitimu buvo siekiama sustiprinti didžiojo magistro padėtį.

Vienaip ar kitaip, Ordino valdos Prūsijoje buvo ištisai suskirstytos į mažus regioninius vienetus, panašiai kaip Naujųjų laikų valstybėje. Tad būtų galima galvoti, kad čia regime dažnai akcentuotą Ordino valstybės Prūsijoje administracinių struktūrų modernumą. Tai teisinga tik iš dalies, nes toks valdų padalijimas aptinkamas ir kitose teritorijose. Čia valdovai taip pat skirdavo vaitus, užvaizdus, tarnybininkus ir realizuodavo savo valdymo teises. Bet šie santykiai vis dėlto skyrėsi.

Prūsijos administracinės struktūros atrodo modernesnės negu daugelio kitų to meto teritorijų, kadangi Ordino valstybė valdė uždaras

sritis. Kitose vokiškose teritorijose nuosavybės ir valdžios teisės buvo labai susimaišiusios, ir krašto siuzereno teisės buvo gana neapibrėžtos. Be to, skyrėsi ir asmenys, kuriems krašto siuzerenas patikėdavo valdžią tam tikrose valdose. Kitose teritorijose vaitais, užvaizdais ar tarnybininkais tapdavo daugiausia kilmingieji, t. y. žmonės, patys disponavę valdymo teisėmis. Jie paprastai turėdavo stiprias pozicijas krašte ir su jais krašto valdovas negalėjo elgtis pagal savo įgeidžius. Tuo tarpu Prūsijoje komtūro, vaito ar užvaizdo valdžia buvo laikina. Pagal Ordino statutą jie privalėjo pateikti kasmetines savo darbo ataskaitas. Be to, jie, kaip Ordino riteriai, buvo davę neturto įžadus. Neturėjo jie ir šeimos, kurios aprūpinimu jie galėtų būti suinteresuoti. Tai galiojo bet kurio Ordino nariui, taigi kiekvienam vienuoliui, tačiau Viduramžių vienuolių, ypač kilmingųjų, prisirišimas prie šeimos interesų dažnai buvo stiprus. Prūsijoje visa tai buvo kitaip dėl trivialios, tačiau veiksmingos priežasties: Ordino riterius nuo jų giminaičių beveik visada skyrė keleto šimtų kilometrų atstumas. Taigi riterių svetimumas kraštui turėjo ir pozityvių pusių.

Ordino riteris – komtūras ar vaitas buvo daug mažiau susijęs su šeimos interesais, negu kitų teritorinių kunigaikščių valdytojas. Ir jis, priešingai nei anas, negalėjo tikėtis sustiprinti savo pozicijas ryšiais su įtakingiausiais to regiono žmonėmis. Jis turėjo atsižvelgti į tai, kad netrukus gali būti perkeltas į kitą tarnybą. Ordino statutas numatė nuolatinį tarnybų keitimą. Kiekvienas Ordino brolis, išskyrus didįjį magistrą, savo pareigas vykdė tik laikinai. Dėl to Ordino broliai buvo tikrai mažiau korumpuoti nei kunigaikščių pareigūnai.

Kiek galima spręsti iš skurdžių šaltinių, iki pat XIV a. vidurio pareigybių keitimas iš tikrųjų funkcionavo. Ordino broliai keitė savo pareigybes kad ir ne kasmet, bet gana dažnai. Žinoma, nebuvo taip, nors vienais metais tam tikras asmuo buvo Karaliaučiaus komtūras, o po metų, sakysim, koks Pucigo žvejybininkas, po to vėl Elbingo komtūras, o vėliau arklidžių ir vežimų parko prižiūrėtojas, t. y. vežimininkas (*Karwansherr*).

Egzistavo aiškus skirstymas į žemutines, vidurines ir aukštesnes pareigybes, ir kas jau kartą pasiekė viršų, tas dažniausiai ten ir likdavo.

Kas kartą tapdavo vienu iš minėtų penkių aukščiausiųjų pareigūnų arba Dancigo ar Torunės komtūru, tas galėjo tikėtis, kad, keičiantis tarnyboms, jam teks viena iš jų. Jis galėjo puoselėti tam tikras viltis per kitus didžiojo magistro rinkimus tapti kandidatu į šį postą.

Tiesa, tvirto karjeros modelio nebuvo. Žinomi pavyzdžiai, kada aukščiausią grupę pasiekę asmenys vėl nusmukdavo. Po minėto Liudolfo Kionigo pašalinimo 1345 m., kai sensacingai sužlugo žygis į Lietuvą, buvo pakeistas beveik visas vadovaujantis štabas. Kita vertus, dėl tam tikrų politinių aplinkybių aukštesnį rangą galėjo įgauti ir kitos pareigybės. Tai galima matyti iš vieno XV a. pradžioje gyvenusio Ordino riterio pavyzdžio, kuris po Henriko Plaueno nuvertimo buvo išrinktas didžiuoju magistru. Naujojo didžiojo magistro Mykolo Kuchmeisterio karjera, vertinant tradiciniais kriterijais, buvo ne tokia puiki. Iš pradžių jis buvo Karaliaučiaus didysis ekonomas (*Großschäffer*), t. y. vienas iš dviejų Ordino prekybos vadovų. Po to jis tapo Žemaitijos, o vėliau Naujausios markos vaitu. Tai nebuvo tradiciškai aukštos pareigos, bet tais metais, kada jas užėmė Mykolas Kuchmeisteris, jos buvo politiškai ypač svarbios. Dėl to tuo metu jos buvo aukštyn vedantys karjeros laipteliai.

Ordino brolių karjeros paprastai prasidėdavo tuo, kad kilmingojo, dažniausiai ministerialų kilmės, neretai ir miestietiškos šeimos sūnus įstodavo į netoli jo gimtinės esančius Ordino namus imperijos teritorijoje. Po to Ordino riteriai būdavo siunčiami į Prūsiją, kur jie iš pradžių gyvendavo kaip paprasti konvento broliai, vėliau gaudavo dvaro tarnybas, o pasitaikius progai tapdavo mažų, vėliau ir didesnių apygardų komtūrais. Kartais ši karjera tęsdavosi ir toliau – į siaurą centrinių pareigybių vykdytojų ratą.

Aišku, į Ordiną stodavo ir Prūsijos laisvųjų arba kilmingųjų šeimų, sūnūs, miestiečių elito atstovai. Tačiau dažniausiai jie tapdavo Ordino dvasininkais, tikėdamiesi vėliau tapti į Ordiną inkorporuotų kapitulų kanauninkais arba vyskupais. Taigi krašto valdovo svetimumas, kuris, kaip jau minėta, nuo XIV a. pabaigos buvo vis labiau jaučiamas tarp vietinių gyventojų, taikytinas tik Ordino teritorijoms siaurąja prasme, bet ne vyskupų ar kapitulos teritorijoms. Pastarosios dažniausiai buvo valdomos vietinių. Tuo tarpu Ordino teritorijoje krašto siuzereno sve-

timumas dar labiau išaugo, kadangi nuo XIV a. pabaigos skaičius Prūsijos gyventojų, kurie įstojo į Ordiną ir dalyvavo Ordino žemių siaurąja prasme valdyme, sumažėjo. Nuo XIV a. pabaigos Ordinas vis labiau užsisklendė nuo krašto gyventojų.

Būtų galima manyti, kad ši padėtis po Žalgirio mūšio turėjo pasikeisti. Mat dabar, kai Ordino riterių dauguma žuvo, Ordinui reikėjo naujų pajėgų. Tačiau krašto gyventojams neatsivėrė geresnės perspektyvos Ordine. Praktiškai liko sena situacija, kuomet vietiniai tik retai buvo priimami į Ordino riterių gretas ir tik išimties tvarka galėjo padaryti karjerą Ordine. Nedisponuojant tiksliais skaičiais, galima vertinti tik apytikriai, tačiau akivaizdu, kad Ordino riterių Prūsijoje XV a. buvo mažiau negu prieš tai. Iki Žalgirio Ordinui galėjo priklausyti apie 800 riterių. 1437 m., kada turime tikslius didesnės Prūsijos dalies skaičius, jų galėjo būti kiek daugiau kaip 400. 1453 m. šis skaičius sumažėjo dar kartą, maždaug iki 300. Vadinasi, sumažėjo ir Ordino narių skaičius imperijoje.

Galima spėti, kad Prūsijoje šio mažėjimo priežastis buvo pasikeitusi kariuomenės struktūra. Nuo XIV a. pabaigos labai smarkiai Ordino kariuomenėje išaugo samdinių dalis. Vis dėlto svarbesnis turbūt buvo pajamų smukimas. Jis vertė mažinti Ordino riterių skaičių.

Bet toks paaiškinimas reikalo esmę nušviečia neiškart. Juk koks skirtumas, ar iš Ordino pajamų Prūsijoje minta 700, ar 300 riterių? Tačiau čia esminė buvo ne išmaitinimo problema. Mat tuo metu, kitaip negu anksčiau, Ordino broliai, pažeisdami savo gyvenimo normas, krovėsi turtus, ir dėl to atidžiai žiūrėjo, kad jų nebūtų per daug. Riterių skaičiaus mažėjimas ir Ordino valstybės krizės XV a. yra taip pat moralinė problema. Ilgą laiką apskritai buvo manoma, kad Ordino smukimo XV a. priežastis buvo taisyklių nesilaikymas. Tiesa, rekonstruoti tokias aplinkybes yra nepaprastai sunku. Pagrindinis mūsų žinių apie gyvenimo formos pakrikimą šaltinis yra amžininkų kritika, o ši yra linkusi perdėti kritikuojamus trūkumus. Kalbėdami apie Ordino padėtį XV a. susiduriame su ta pačia metodine problema, kaip, pavyzdžiui, nagrinėdami religinius santykius prieš reformaciją. Jeigu juos aprašysime vien tik pagal to meto kritikų arba tų, kurie nutraukė ryšius su

senuoju tikėjimu, pasisakymus, gausime karikatūrą, kaip tai gana dažnai pasitaikydavo vaizduojant reformacijos priežastis.

Ordino atveju situaciją komplikuoja ir tai, kad šaltinių padėtis XV a. yra daug geresnė nei anksčiau. Visuotinio įsitikinimo, kad XIV a. Ordino disciplina buvo kur kas geresnė, pagrindą sudaro ta aplinkybė, jog Ordinas tuo metu klestėjo. Dėl to buvo daroma atgalinė išvada, kad tai lėmė disciplinuotas gyvenimo būdas. Tuo tarpu XIV a. šaltinių būklė yra tokia prasta, jog beveik nieko neįmanoma sužinoti apie statuto pažeidimus. XV a. jau buvo kitaip.

Gerai žinoma, kad visos Viduramžių dvasinės bendrijos, ne vien riterių ordinai, bet taip pat vienuolynai ir vienuolių ordinai, susidurdavo su sunkumais išsaugant jų įkūrimo metu nustatytą discipliną, ir tai nuolat reikalavo reformų. Būtų neįtikėtina, jeigu Vokiečių ordinas liktų to nepaliestas. Tačiau XV a. antroje pusėje įvyko labai greitas pasikeitimas, vertinant Ordino statuto požiūriu – nuosmukis. Tas nedidelis skaičius Ordino riterių, kurie dar gyveno po antrosios Torunės taikos sumažėjusioje prūsiškojo Ordino valstybėje, jiems paskirtas pilis valdė kaip savo asmeninę nuosavybę.

XV a. pradžioje atsiranda žodis, gerai apibūdinantis šiuos ne naujus, bet vis svarbesniais tampančius santykius. Savo propagandiniuose raštuose, kuriais Ordinas siekė pagalbos prieš Lenkiją ir Lietuvą, kartais sakoma, kad vokiečių kunigaikščiai ir bajorai turėtų ateiti Vokiečių ordinui į pagalbą, kadangi šis nuolat buvo ta vieta, kur jie galėdavo rasti prieglaudą: vokiečių diduomenės špitolė. Ši nauja Vokiečių ordino, kaip vokiečių diduomenės špitolės, kaip jų aprūpinimo įstaigos samprata žvelgiant vėlesnių laikų požiūriu gali pasirodyti ginčytina priemonė. Tačiau tokia prasme tada ji nebuvo vartojama, juo labiau, kad Vokiečių ordinas nuo pat pradžių suteikė aprūpinimo galimybes smulkiųjų bajorų šeimų nariams. Žinoma, tai nebuvo kokia nors šios dvasinės bendruomenės ypatybė. Šia prasme Ordinas priklausė didelei kapitulų bei vienuolynų grupei. Nepaisant to, galima teigti, kad nauja sąvoka ne atsitiktinai išnyra XV a. pradžioje, bet liudija įvykusius pokyčius.

Šių pokyčių priežastis nebuvo tik sušlubavusi Ordino brolių disciplina ir ne vien kovų su pagonimis Prūsijoje pabaiga. Pokyčiai susiję ir

su pasikeitusia ekonomine situacija, su pajamų, kuriomis Ordinas disponavo, mažėjimu arba, bendriau sakant, su vėlyvųjų Viduramžių agrarine krize. Nuo XIV a. vidurio prasidėję kainų struktūros poslinkiai, ypač javų kainos kritimas ir amatininkų produktų brangimas, palietė visus valstiečių duoklių gavėjus. Vokiečių ordiną Prūsijoje tai palietė ypač dideliu mastu, nes jis savo didesniąją turtų dalį gaudavo parduodamas javų perteklių.

Prie šios konjunktūrinės krizės prisidėjo politinė krizė, iš pradžių kaip Lietuvos krikštas, o vėliau didelių karo išlaidų ir kontribucijų po Žalgirio mūšio pavidalu. Vokiečių ordinas, kuris XIV a. buvo toks turtingas, kad galėjo išpirkti mažesnius ir vidutinius kaimynus (pavyzdžiui, iš Brandenburgo markgrafo įsigyti Noimarką), apie kurio tauriųjų metalų ir pinigų lobius Marienburge buvo pasakojami neįtikėtini gandai, dabar pats liko be pinigų ir turėjo uždėti savo valdiniams naujas duokles. Didysis magistras, kuris XIV a. neretai iš savo didelių prūsiškųjų pajamų suteikdavo subvencijas imperijoje esančioms Ordino struktūroms, dabar pats siekė Prūsijos deficitus išlyginti balijų perviršio pagalba. Ne paskutinėje eilėje dėl to XV a. pirmoje pusėje didžiojo magistro ir prūsiškosios-livoniškosios Ordino šakos santykiai su Ordino konventais imperijoje tapo ypač kritiški. O didesnis Prūsijos pavaldinių apdėjimas finansiniais mokesčiais nemaža dalimi lėmė tai, kad čia, kaip ir tarp kitų regionų luomų ankstyvojoje istorijoje, prasidėjo pavaldinių vienijimosi judėjimas ir susiformavo luomų atstovavimo struktūros, kurių auka XV a. viduryje vos netapo Ordino valstybė Prūsijoje.

DEŠIMTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINAS XV AMŽIUJE

IŠ PRADŽIŲ luomai Prūsijoje vystėsi lygiai taip pat, kaip kitose Vokietijos teritorijose, taip pat, kaip ir kaimyninėje Lenkijoje. Miestai ir bajorija, t. y. laisvieji, tarnybinių valdų laikytojai, vienydavosi bendriems veiksmams, siekdami įgyvendinti savo bendrus interesus. Jie susitikdavo ir valdovo rengiamuose suvažiavimuose, kai jam reikėdavo jų pritarimo. Viduramžių valdovui nuolatos reikėjo jo pavaldinių pritarimo, nors ir ne visų ir ne išrinktų reprezentantų, o dažniausiai tų, kurie buvo politiškai veiklūs, taigi visų pirma kilmingųjų, taip pat – dvasinių bendrijų, o vėliau, pradedant vėlyvaisiais Viduramžiais, didžiųjų miestų atstovų. Todėl Prūsijoje, kaip ir kitose srityse, negalima tiksliai nurodyti konkretaus laiko, nuo kada atsirado luomų atstovavimas. Tačiau XIV a. pabaigoje čia galima aiškiai stebėti raidą, vedusią prie tvirtesnės luomų (t. y. gyventojų dalies, kuri galėjo formuluoti savo politinius tikslus) organizacijos.

Šis procesas miestuose ir tarp bajorų iš pradžių vyko atskirai. Viena vertus, būta susitikimų, kuriuose didysis magistras ir miestų atstovai aptardavo abi puses dominančius klausimus, pavyzdžiui, tolimąją prekybą. Panašūs susirinkimai su bajorų atstovais vykdavo atskirose Ordino valstybės dalyse, kur buvo tariamasi pirmiausiai dėl mokesčių dydžio nustatymo. Tokio pobūdžio susirinkimai žinomi jau nuo seno. Pirmasis diduomenės susirinkimas yra žinomas iš 1255 m. Tuomet Kulmo vyskupas, tarpininkaujant krašto magistrui, t. y. didžiojo magistro pavaduotojui Prūsijai, derėjosi dėl vyskupui mokėtinų mokesčių su Kulmo žemės gyventojais. Ankstyviausias analogiškų derybų tarp krašto valdovo ir miestų atvejis žinomas iš paskutiniojo XIII a. dešimtmečio. Tai yra laiškas, kuriame tuometinis krašto magistras praneša Rostoko, Greifsvaldo ir Štralzundo miestams, kad jis su prūsų miestais, t. y. didesniaisiais Hanzos sąjungai priklausančiais miestais, derėjosi dėl tam tikrų

Hanzos prekybą liečiančių klausimų. Tai buvo seniausi Ordino žemės miestai: Kulmas, Torunė, Elbingas ir Karaliaučius, taip pat Varmijos vyskupo teritorijai priklausantis Braunsbergo miestas. Po Rytų Pamario užkariavimo 1309 m., prie šių penkių miestų prisijungė dar ir Dancigas. Visų pirma šie šeši didieji krašto miestai, kurie kartu buvo ir Hanzos sąjungos miestai, prisidėjo prie tolimesnio luomų organizacijos plėtojimosi.

Apie šį procesą galima nesunkiai susidaryti įspūdį iš rašytinių liudijimų. Pirmojo tokių luomų aktų ar bent jų antraščių tomo lektūra leidžia suvokti, kokiomis progomis bajorija ir miestų atstovai susitikdavo su krašto suverenu. Iš jų išryškėja dalykai, kurie turint omenyj vėlesnius įvykius, čia, kaip ir kitose teritorijose, leidžia kalbėti apie luominių susirinkimų priešistorę. Pavyzdžiui, 1335 ar 1336 m. miestų suvažiavime buvo nustatyti bendri matai ir svoriai, kurie turėjo galioti viso krašto, t. y. Ordino, vyskupų ir kapitulų miestuose. Kita proga tokiame susirinkime vykdavo naujo magistro inauguracija. Pavaldiniai, t. y. miestų atstovai ir kilmingieji, susirinkdavo, kad prisiektų jam savo paklusnumą. Mes nežinome, kada šis paprotys atsirado. Ankstyviausia mums žinoma paklusnumo priesaika buvo duota 1352 m. Vinrikui Kniprodei. Jau ši paklusnumo priesaika kartu buvo gera proga pateikti ir įgyvendinti luomų reikalavimus. XV a. miestų ir bajorijos atstovai šią priesaiką siedavo su tam tikrų didžiajam magistrui iškeltų sąlygų įvykdymu.

Bet šios pasikartojančios progos luomų susirinkimams nebuvo tokios svarbios, kaip nutarimai, panašūs į jau minėto 1335 ar 1336 m. susirinkimo potvarkius. Nuo XIV a. 8-ojo dešimtmečio tokių taisyklių arba krašto nuostatų (*Landesordnungen*), kaip jie nuo šiol vadinami, skaičius pradeda greitai augti. Ir dabar jie geriau atsispindi šaltiniuose. Turime jau ne pavienes žinutes, bet protokolinius užrašus, ne tik rezultatus, recesus arba potvarkius (*Rezesse oder Abschiede*), kaip jie vadinami vienalaikėse antraštėse, bet ir pačių derybų aprašymus. Galime matyti, kaip iš vienos pusės reikalavimų ir kitos atsakymų galų gale atsiranda recesas.

Tai nėra atsitiktinumas, kad šaltiniuose dabar pradedama detaliai aptarti krašto suvereno ir luomų skirtingas pozicijas. Šaltinių daugėjo,

kadangi nuo XIV a. pabaigos krašto valdovo ir luomų interesai iš tikrųjų išsiskyrė, o kartu išaugo konfliktų skaičius. Čia susiduriame su normaliais ankstyvajai luominių susirinkimų stadijai būdingais ginčais, kurie sutinkami ir kitose teritorijose. Tai visų pirma konfliktai tarp valdovo finansinių poreikių ir luomų pastangų patvirtinti kaip galima mažesnius mokesčius, taip pat dėl luomų siekių dalyvauti valdyme.

Svarbiausi konfliktų tarp krašto valdovo ir luomų Prūsijoje buvo kiti du klausimai. Jie leidžia kartu pastebėti tuo metu vykusius socialinius ir ekonominius pokyčius. Vienu atveju kalbama apie krašto suvereno ir miestų konfliktą, o kitu – kad valdovo kontrahentė buvo krašto bajorija.

Pirmu atveju susidūrė miesto ir Ordino prekybiniai interesai. Čia matome tik šioje teritorijoje galimą konfliktą, kadangi joks kitas vokiečių valdovas vėlyvaisiais Viduramžiais neužsiėmė tokia visa apimančia prekyba kaip Ordinas. Tarp kitų pareigūnų didysis magistras Prūsijoje turėjo du specialiai už prekybą atsakingus Ordino riterius: didžiuosius ekonomus Karaliaučiuje ir Marienburge. Greta jų reikėtų paminėti Torunės monetų kalyklos viršininką (*Münzmeister*), kuris vadovavo ne tik monetų kalimui Prūsijoje, bet ir, Ordino pavedimu, vertėsi kreditinėmis operacijomis. Taip pat – Lochšteto gintarininką (*Bernsteinmeister*), prižiūrėjusį gintaro rinkimą Sembos pakrantėse. Gintaras buvo viena svarbiausių Prūsijos eksporto prekių dar prieš Ordino valdymą net priešistoriniais laikais.

Bet konflikto su miestais požiūriu svarbiau buvo didžiųjų ekonomų ir jų pavaldinių vadovaujama importo bei eksporto politika. Didieji ekonomai didžiuosiuose Prūsijos miestuose ir užsienio prekybos centruose, pavyzdžiui, Liubeke ir Briugėje, turėjo sandėlininkus (*Lieger*), kurie atliko prekybos tarpininkų funkcijas. Ordino pavedimu jie parduodavo ir pirkdavo prekes. Be to, sandėlininkai, ypač Briugėje, siejo Ordiną su to meto tarptautine, visų pirma italų, pinigų rinka. Pavyzdžiui, jeigu didysis magistras turėjo sumokėti pinigus savo atstovui Romoje, tai paprastai nebūdavo siunčiami grynieji pinigai, o pasinaudojama Briugėje esančio sandėlininko kontaktais su stambiais italų bankais.

Žemės ūkio produktų pertekliaus eksportas, tolimosios prekybos prekių importas, – visa tai kitose teritorijose buvo išimtinai pirklių ran-

kose. Tuo tarpu Prūsijoje didesnę šios veiklos dalį kontroliavo krašto valdovas. Jau vien dėl to buvo galima tikėtis konfliktų. Bet Prūsijoje prisidėjo dar ir tai, kad, daugėjant krašto nuostatams, augo ir ūkio sfera, kuri buvo reguliuojama suvereno. Nenuostabu, kad šis protegavo savo paties prekybą. Galų gale reikia atsižvelgti ir į augančius Ordino finansinius poreikius. Savos prekybos protegavimas sudarė miestams sunkumų mokėti Ordino reikalaujamus padidintus mokesčius. Ypač daug ginčų kėlė prekyba javais, kurią Ordinas kartais net monopolizuodavo.

Čia mezgėsi dar kitas konfliktas. Laikinas Ordino javų prekybos monopolis trukdė ne tik Prūsijos miestų pirkliams, bet taip pat Prūsijoje javus pirkti norėjusiems anglų ir olandų pirkliams. Tuo metu, žlugus Hanzos miestų prekybos monopoliui, kaip tik Vakarų Europos pirkliai veržėsi į Baltijos jūros regioną. Kai Ordinas neleisdavo anglų ir olandų pirkliams pirkti javų, jis, tiesa, galėjo tikėtis, kad jį palaikys šalies miestai. Tačiau nepatenkinti buvo javų gamintojai, t. y. visų pirma šalies bajorija.

Bet dažniausi konfliktai tarp bajorijos ir valdovo vyko kitoje sferoje. Ordinas siekė krašto įstatymus, kurie atsirado kraštą apgyvendinant, pakeisti diduomenės nenaudai.

Bajorija, t. y. tarnybinių dvarų laikytojai, neturėjo atlikti jokių prievolių, išskyrus karinę. Ši karo tarnyba XV a., didėjant samdinių skaičiui Ordino kariuomenėje, vis labiau tapo nereikalinga. Bet kuo didesnis buvo samdinių skaičius, tuo didesni darėsi Ordino finansiniai poreikiai ir tuo naudingesni, priešingai tarnybinių dvarų laikytojams, darėsi valstiečiai, kurie mokėjo dideles duokles. Todėl Ordinas tarnybinius dvarus siekė pertvarkyti į valstiečių ūkius, arba bent jau į tokius dvarus, kurie turėtų ribotą paveldėjimo teisę ir krašto valdovas dažniau turėtų galimybę juos susigrąžinti. Tarnybinių dvarų laikytojai nuo tokios valdovo politikos gynėsi, juo labiau kad jie jau buvo tapę sąmoningesni ir suvokė save kaip bajorus. Per luomų susirinkimus vis dažniau kildavo aštrių konfliktų su Ordinu. Ordino komtūrai daugeliu atvejų, matyt, išnaudodavo neaiškius teisinius santykius savo naudai ir nekreipdavo dėmesio į egzistuojančius potvarkius. Ir ne vien šiuo klausimu.

XV a. pirmos pusės luomų aktuose yra daug informacijos apie skun-

dus dėl Ordino riterių užpuolimų. Dažnai tų skundų materialinis objektas buvo ne toks jau didelis, bet jie gerai tiko nepasitenkinimui sukelti. Ordinas arba jo reprezentantai manė, kad pažeidžiamos jų valdžios teisės, o luomai visur įžvelgdavo priekabes. Taip pat dažnai buvo ginčijamasi, kaip ir kitose teritorijose, ypač didžiojo Valstiečių karo metu 1524–1525, dėl žvejybos ir medžioklės teisės. Ordinas pasiliko sau teisę į žuvis ir laukinius žvėris, nors ir leido pavaldiniams savo poreikiams medžioti ir žvejoti. XV a. pirmoje pusėje vis dažniau kildavo nuožmūs konfliktai, kadangi pavaldiniai plėtė savo teises, pradėję žvejoti ne tik sau, bet ir pardavimui. Tuo tarpu Ordino riteriai siekė apriboti pavaldinių teisę žvejoti net savo poreikiams. Šis konfliktas buvo ypač svarbus dar ir dėl to, kad žvejybos ir medžioklės teisė turėjo principinę reikšmę. Jei pavaldiniai ją turėjo, tai reiškė jiems laisvės dalį, o krašto valdovui ši teisė buvo jo valdžios požymis.

Kaip greitai toks ginčas galėjo pasiekti principinį lygmenį ir kaip toli dėl to kilę susidūrimas galėjo nuvesti, labai aiškiai matyti, kuomet luomų aktuose tam tikras ginčas buvo užrašytas tiesiogine kalba.

Antai Leipės vaitas praneša didžiajam magistrui apie savo srities tarnybinių dvarų laikytojų susirinkimą, kurio metu vienas iš jų Ordino pareigūnui pasakė: *Möcht mir ein stück von ym werden in einer schüssel, so würd ich frolich [Jei koks jo gabalas patektų man į dubenį, būčiau laimingas]*. O po to kalbama apie žvejybą. Vienas jų paklausė kito: *Was freyheit hat dir der meister geben? [Kokią laisvę tau suteikė magistras?]*. Sarkastiškas, ribotą žvejybos teisę dar labiau sumenkinantis atsakymas skambėjo taip: *Czu fischen mit hewleittern [Žvejoti kopėčiomis]*. Kitas krašto bajoras pranešė tai, ką jam pasakęs didysis magistras: *Dyweyl ich meister bin, so solt du nicht in dem see fischen [Kol būsiu magistras, tol tu tame ežere nežvejosi]*. O dar kitas patvirtino: *Ya der meister will mir mein garn clein genug machen [Taip, magistras nori mano tinklus dar labiau sumažinti]*. Taip kalbėjo žmonės, kurie jau buvo pasirengę griebtis ginklo. Tai vyko 1453 m. gruodį, taigi tuo metu, kai didesnė luomų dalis jau buvo pasirengusi išsilaisvinti iš Ordino.

XV a. pradžios luomų aktuose galima aptikti ne tik audringų ginčų tokiais konkrečiais klausimais, bet galima pajusti ir bendrą teisinį ne-

tikrumą, teisės pažeidinėjimus ir teisės uzurpavimą. Pavyzdžiui, Osterodės komtūras taip rašė magistrui tais pačiais 1453 m. Jis derėjęsis su bajorų grupe, kurie ilgiau negalėjo pakęsti jo, kaip jis pripažįsta, neteisėtų veiksmų teismo metu:

> Do reth einer das wort vor sie, der hoth sich bynner dreyhen viertel jors in das egedochte dorff beweybet und is komen aus dem Colmischen lande. Do frete ich en, wer im das recht also egentlich gesayt hette sint der czeith, das her also newkomende were, und sagtete em dobey, her sule mir meine lewthe nicht czyhen von meiner gerechtikeith; anders ich welde en leghen in den torm bas ober die oren.
> [Tuomet jų vardu kalbėjo tas, kuris prieš tris ketvirčius metų, vedęs vietinę, atvyko į tą kaimą iš Kulmo krašto. Tuomet jo paklausiau, kas jam, atvykėliui, per tokį trumpą laiką suteikė teisę, ir kartu pasakiau, kad jis mano žmonių neatitrauktų nuo mano teismo, nes kitaip jį uždarysiu bokšte iki ausų].

Sunku pasakyti, kiek toks krašto valdžios atstovo atsakymas grasinant kalėjimu pavaldiniams, kurie rėmėsi savo privilegijomis, buvo tipiškas to meto Ordino pareigūnams. Šiaip ar taip, jau 1428 m. surašytame pažeidimų Ordino valstybėje rinkinyje kaip tipiška užrašyta vieno Ordino srities pareigūno kalba pavaldinių atstovams, kurie skundėsi dėl panašių dalykų, kaip 1453 m. Osterodės komtūro pašnekovai. Į poleminį klausimą: *Was yst Culmysch recht? [Kas yra Kulmo teisė?]* buvo atsakyta: *Wir sint euer recht [Mes esame jūsų teisė]*. Taigi tipiški Ordino atstovai atmeta privilegijomis suteiktas teises ir jas keičia savo sprendimais. Ir teisme, taip pasakojama toliau, jie neleidžia pasisakyti pavaldinių atstovams, kurie remiasi rašytine teise, nes ji valdžiai, kaip jie galvoja, yra nepatogi. Tad senoji teisė net negauna progos pasireikšti:

> Ouch weis imant ein recht, das doch ein recht ist nach dem rechtes beschribenen rechte, ist es den gebittigern zcuwiddern, so vorbeut men den vorsprochen, das sy is nicht mussen tegedyngen, also bleybet is vorswegen.
> [O jei kas žino teisę, kuri yra tinkamai surašyta, bet pareigūnams nepatinka, tam neleidžiama jos išdėstyti, kad nereikėtų jos svarstyti, ir taip ji lieka nutylėta.]

Bet ne vien didėjantys Ordino reikalavimai pavaldiniams ir dažnėjantys valdžios piktnaudžiavimai vertė luomus tvirčiau vienytis. Taip pat

ir Ordino valstybės užsienio politikos sunkumai lėmė luomų virtimą politiškai veiksminga korporacija.

1411 m. Torunės taika išsprendė tik dalį ginčytinų problemų tarp Vokiečių ordino valstybės ir Lenkijos–Lietuvos. Santykiai tarp abiejų priešininkų ir toliau liko įtempti. Tiesa, karas, kurį 1413 m. pradėjo didysis magistras Henrikas Plauenas, baigėsi jo nušalinimu dar iki karinės konfrontacijos pradžios. Bet jau netrukus karas atsinaujino ir šįkart jį pradėjo Lenkija ir Lietuva. Šį karą užbaigė visų pirma karalius Zigmantas, privertęs abi puses stoti Bažnytiniame Susirinkime prieš jo vadovaujamą teismą.

Ordino ir Lenkijos karaliaus atstovai Konstance pradėjo ruoštis bylos nagrinėjimui. Bet kadangi čia, Konstance, teisėjas buvo ne tik karalius, bet ir Bažnytinis Susirinkimas, kaip tam tikra tarptautinė kolegija, dėl to abiejų pusių proceso raštai įgavo naują pavidalą. Lenkijos karaliaus ir Ordino atstovai priekaištavo vieni kitiems ne tik dėl daugybės tariamų ar tikrų neteisėtų veiksmų, kaip tai buvo daroma XIV a. procesuose. Dabar konfliktas, remiantis mokslo priemonėmis, visų pirma kanonine teise argumentuojančių proceso dalyvių, buvo pakeltas į esminių problemų lygmenį. Lenkijos karūnos atstovas pabaigoje pareiškė, kad Ordinas Prūsijoje iš principo neturi jokių teisių į valdžią ir kad jis turi būti paleistas. O Ordino atstovas ir toliau gynė savo teises kariauti su pagonimis ir visus Ordino priešus paskelbė tikėjimo priešais, kuriuos naikinti, kaip toliau buvo pabrėžiama, yra kiekvieno krikščionio pareiga. Tačiau šie proceso raštai neįgavo jokios praktinės bei politinės reikšmės. Praktinėje politikoje Ordino santykiai su priešais ir toliau liko problema, kurią lėmė ne teisiniai teoriniai argumentai. Ji buvo sprendžiama tokiais pat būdais, kokie buvo naudojami ir santykiuose tarp kitų valstybių: karu, paliaubomis ir taika.

Po to, kai karas dar kartą buvo atnaujintas, 1422 m. Ordinas sudarė su savo priešais Melno taiką, pagal kurią Lietuvai perleido Žemaitiją ir kitas sritis. Tuomet nustatyta siena egzistavo iki 1919 m. Bet ši taika buvo lygiai taip pat svarbi jėgų santykių raidai pačioje Prūsijoje. Mat, priešingai ankstesnėms sutartims, Melno taiką sudarė ne tik Ordinas ir Lenkijos karalius bei Lietuvos didysis kunigaikštis.

Melno taikos garantai taip pat buvo ir abiejų pusių luomai. Sutarties sulaužymo atveju jie buvo atleidžiami nuo paklusnumo pareigos. Tad ne tik Ordino varžovai, bet netiesiogiai ir jis pats pripažino luomus valdžios dalininkais.

Nors gana greit vėl kilo karas ir Ordinas dar labiau susilpnėjo, nemažai čia prisidėjo husitų kariuomenė, tačiau Melno taikos sąlygos liko toliau egzistuoti. Jos buvo atnaujintos 1435 m. Brastos taika. Ir dabar Ordinas turėjo reikalą ne su milžinišką galią turinčiu varžovu. Lenkijos ir Lietuvos unija ir toliau buvo trapus darinys, kurį vis dar buvo galima nutraukti ar bent jau laikinai susilpninti. Naujas pavojus Ordino valdžiai Prūsijoje kilo ne iš išorinių Ordino varžovų, bet iš luomų pusės.

Prūsijos luomų įtraukimas į Melno taiką galėjo pakelti jų savimonę, bet negalėjo užtikrinti jų padėties krašte. Kaip ir anksčiau, luomai savo žodį tarti galėdavo tik tuomet, kada jų paprašydavo krašto valdovas. Tad luomai kartas nuo karto galėjo dalyvauti tariantis ir priimant sprendimus. Jie taip pat kai kuriais atvejais galėjo paremti su krašto valdovu besivaidijančius miestus ir bajorus. Tačiau šios teisės priklausė nuo to meto aplinkybių ir nebuvo užtikrintos. Todėl luomų reikalavimai vis dažniau lietė esminį dalyką – teisę į valdžios dalį. Visų pirma buvo reikalaujama, kad būtų įsteigtas aukščiausias teismas, kurį sudarytų krašto valdovo ir luomų atstovai, kuris posėdžiautų du kartus per metus ir funkcionuotų kaip aukščiausia instancija sprendžiant ginčus dėl privilegijų. Siekdami šio teismo įsteigimo ir kitų reikalavimų įgyvendinimo, 1440 m. bajorijos ir miestų atstovai sudarė sąjungą.

Prūsų sąjungos įkūrimas iš pradžių nesukėlė konflikto, kadangi 1441 m. didžiuoju magistru išrinktas Konradas Erlichshauzenas buvo pasirengęs kompromisams kai kurių luomų reikalavimų atžvilgiu. Tačiau pagrindinio luomų reikalavimo dėl mišraus teismo nebuvo atsisakyta, ir 1440 m. sąjunga egzistavo toliau, nors krašto suverenas tai sunkiai toleravo. Tiek Ordinas, tiek vyskupai ir kapitulos buvo dvasininkai ir buvo pavaldūs kanoninei teisei. Todėl Prūsų sąjunga, taip pat ir luomų reikalaujamas mišrus teismas reiškė bažnytinės laisvės apribojimą. Kaip rodo luomų raidos kitose dvasininkų valdomose imperijos teritorijose istorija, tai nebuvo neįveikiama kliūtis susitarti su luomais. Bet Ordi-

no atvejis buvo kiek kitoks, nes čia neegzistavo tradicinė situacija, kai luomai susidurdavo su krašto suverenu asmeniu. Prūsijoje suverenas buvo korporacija. Kaip jau minėta, krašto valdovai čia buvo Ordinas, vyskupai ir kapitulos. Be to, apie tai taip pat jau buvo kalbėta, Ordinas nebuvo identiškas didžiajam magistrui. Jeigu magistras buvo pasirengęs kompromisams su luomais, jis turėjo nepamiršti, kad jam gali būti pasipriešinta jo paties gretose, jeigu ne Prūsijoje, tai imperijoje. Prieštarauti galėjo tenykštis magistras, balijų vadovai ir ne tik jie. Juk jei Vokiečių ordinas buvo „Vokiečių diduomenės špitolė", tai už jį atsakingais jaustis ir jo politikoje dalyvauti galėjo ir vokiečių diduomenės nariai, nekalbant jau apie imperatorių bei popiežių, kurie jau nuo Ordino įsikūrimo laikų pretendavo lemti jo likimą. Todėl dvasinės teisės raidės neatitinkančią ir luomų atžvilgiu kompromisinę politiką didysis magistras galėjo vykdyti tik tuo atveju, jeigu ją buvo įmanoma suderinti Ordino viduje, taip pat su tais, kurie manė galį ją paveikti.

Minėtam didžiajam magistrui Konradui Erlichshauzenui įgyvendinti tokią politiką tam tikru mastu pavyko, tačiau jau jo valdymo laikais buvo bandyta Prūsų sąjungos egzistavimą ir pagrindinius luomų reikalavimus paskelbti nelegaliais. Po Konrado mirties 1450 m. išrinktas naujasis didysis magistras Liudvikas Erlichshauzenas kompromisams su luomais nebuvo pasirengęs. Jis arba jo patarėjai siekė padaryti galutinį sprendimą ir likviduoti luominę organizaciją, remiantis esama teisine padėtimi ir padedant tiems, kurių užduotis buvo ginti bažnytinę teisę, t. y. popiežiui bei imperatoriui. Ordinui iš tiesų pavyko rafinuotos, paremtos to meto mokslo pasiekimais politikos dėka patraukti į savo pusę popiežių ir imperatorių. Amžiaus pradžioje, visų pirma Konstanco bažnytiniame Susirinkime, Ordinas mokslą savo tikslams sugebėjo panaudoti kur kas prasčiau, nei jo varžovai lenkai. Tuo tarpu dabar, ginčuose tarp luomų ir Ordino, pastarasis šiuo aspektu turėjo neabejotiną pranašumą, nepaisant to, kad ir luomai ieškojo sau intelektualios paramos – Lenkijoje, taip pat ir imperijoje. Tačiau ir dabar politinių konfliktų teisinėmis priemonėmis išspręsti buvo neįmanoma.

Tiesa, Ordinas teismo procese, į kurį pagaliau pateko jo ginčai su Prūsų sąjunga, pasiekė pergalę. 1453 m. gruodžio mėnesį abiejų pusių

arbitru išrinktas imperatorius paskelbė, kad Prūsų sąjunga yra nelegali ir turi būti paleista.

Tačiau kai procese dalyvavę Ordino atstovai 1454 m. vasario 7 d. atvyko į didžiojo magistro rezidenciją, Prūsų sąjunga į savo pralaimėjimą teismo procese reagavo paskelbdama karą. 1454 m. vasario 4 d. luomai atsisakė savo ištikimybės Ordinui, o kovo 6 d. jie pasidavė Lenkijos karaliaus valdžiai. Po kurio laiko sukilėlių rankose jau buvo didesnioji krašto dalis.

Šio nepaklusnumo paskelbimo padarinys buvo Trylikos metų karas, smarkiai nusiaubęs kraštą ir 1466 m. pasibaigęs Antrąja Torunės taika. Šia sutartimi Ordinas turėjo užleisti didesnę ir vertingesnę, būtent vakarinę krašto dalį, į kairę ir į dešinę nuo Vyslos esančią sritį su Dancigo ir Marienburgo miestais. Po Antrosios Torunės taikos Ordinas valdė tik tą dalį, kuri vėliau vadinosi Rytprūsiais. Didžiojo magistro sostine ir rezidencija tapo Karaliaučius. Buvusios Ordino žemės buvo inkorporuotos į Lenkijos valstybę autonominės srities teisėmis. Mat Ordino varžovas Trylikamečiame kare buvo ne tik Prūsijos luomai, bet ir Lenkijos karalius. Tiesa, šiame kare vienas su kitu Ordino riteriai ir luomų bei Lenkijos atstovai praktiškai nesikovė. Kare daugiausia kovojo samdiniai. Todėl karo baigtis ne nemaža dalimi priklausė nuo to, kuri pusė bus pajėgi mokėti aukštas samdinių algas; ir čia Ordino varžovai dėl ekonominės didžiųjų miestų, ypač Dancigo, galios turėjo pranašumą. Tokio pobūdžio karą gerai charakterizuoja tai, kad Ordino sostinė Marienburgas buvo prarastas ne dėl sėkmingos priešininkų apgulties, kaip tai vos neįvyko po Žalgirio mūšio. Šį kartą Marienburgas taip pat buvo apgultas, bet Ordinas jį prarado dėl to, jog jis buvo už neišmokėtą algą įkeistas samdiniams. Praslinkus nustatytam terminui, samdiniai pardavė savo įkaitą priešui.

Prūsijos luomų kova prieš Vokiečių ordiną sąjungoje su Lenkija ir kaip šios sąjungos rezultatas didesnės Prūsijos dalies inkorporacija į Lenkijos karūną XIX–XX a. pradžios istorikų dažniausiai buvo laikoma nacijos išdavimu. Kad toks vertinimas buvo anachronistinis, šiandien niekas rimtai nesiginčys. Šiame kare viena prieš kitą stojo ne dvi tautos. Žinoma, čia buvo ne tik luomų kova prieš savo krašto valdovą

arba tik pasipriešinimo teisės įgyvendinimas. Bent jau iš lenkų pusės ši sąjunga, kurią Lenkijai pavyko sudaryti su Prūsijos luomais, buvo traktuojama kelis šimtmečius trukusių Lenkijos ir Vokiečių ordino ginčų kontekste. Lenkijos kova prieš Ordiną ir Antroji Torunės taika buvo pateisinama senomis pretenzijomis, kurias Lenkija Ordinui pareiškė XIV a., o Konstanco bažnytinio Susirinkimo metu šios pretenzijos virto reikalavimu panaikinti Ordino valstybę. Kulmo žemės bajorijos daliai svarbią reikšmę taip pat turėjo jų glaudūs ryšiai su kaimyninių lenkiškų regionų bajorija. Didesnės Lenkijos luomų teisės skatino panašių privilegijų siekti ir Prūsijoje. Tačiau iš esmės Trylikos metų karas, jo išvakarėse kilę susidūrimai ir jo pasekmė – Antroji Torunės taika yra tipiški vėlyviesiems Viduramžiams konfliktais tarp luomų ir suvereno. Tik čia dėl geografinės padėties bei to fakto, kad suverenas buvo ne kunigaikštis, bet riterių ordinas, konfliktas įgavo ypatingą pavidalą. Kiek nepagrįsta prikišti luomams tautos išdavystę, tiek pat netikslinga jų atžvilgiu rodyti modernių demokratinių įvaizdžių kupinas simpatijas. Ordinas, kaip ir kiti to meto suverenai, kovojo su oligarchinėmis luomų grupėmis, su galingiausiais ir turtingiausiais krašto ir miesto atstovais. Beje, Ordinas šią aplinkybę sugebėjo panaudoti savo naudai. Keletą kartų buvo iškilusios tokios situacijos, kai su žemutinių miestiečių sluoksnių atstovais jis sudarydavo sąjungą prieš ten valdančią oligarchiją, kuri buvo prieš jį kovojusių luomų dalis.

Ordino politiniai varžovai Prūsijoje buvo patys galingiausi pavaldiniai, kurie anksčiausiai buvo pasirengę suteikti savo politiniams siekiams konkrečią išraišką ir susivienyti su kitais. Dėl to Ordino varžovai paprastai gyveno geriausiai išsivysčiusiuose regionuose, tose srityse, kur buvo dideli miestai, kur buvo galinga krašto diduomenė ir kur jo varžovai savo pretenzijas galėjo puoselėti, žvelgdami į netoli esančius užsienio kraštus. Todėl jau minėti teritoriniai Torunės taikos padariniai nebuvo atsitiktiniai. Ordinas turėjo atiduoti tas sritis, kurios, kaip sakyta, buvo labiausiai išsivysčiusios ir kuriose luominis pasipriešinimas buvo stipriausias.

Ordino valstybės Prūsijoje padėtis po Antrosios Torunės taikos buvo sunki. Jis prarado ne tik didžiausias, bet ir vertingiausias savo val-

domos teritorijos dalis. Čia prisidėjo ir kitos taikos sąlygos. Ordinas ne tik turėjo susitaikyti su teritoriniais praradimais, bet ir savo likusioms valdoms pripažinti Lenkijos karaliaus viršenybę. Jis buvo įpareigotas tam tikrais atvejais suteikti Lenkijos karaliui karinę paramą. Be to, jis privalėjo pakeisti savo struktūrą. Antroji Torunės taika numatė, kad ateityje lenkai turi sudaryti 50% Ordino narių.

Tokia sąlyga Ordino įstatymams neprieštaravo. Vokiečių ordinas, kaip jis šiandien sutrumpintai vadinamas ir kaip jis vadinosi jau XV a., nebuvo įpareigotas priimti vien vokiečių riterius. Tačiau iki XIV a. pabaigos ne kartą paliudytas ne vokiečių kilmės riterių priėmimas po to faktiškai visiškai nutrūko. Vokiečių ordino papildymas lenkų riteriais turėjo jį iš esmės pakeisti. Tačiau to neįvyko. Šiuo aspektu Antrosios Torunės taikos nutarimai nebuvo įgyvendinti, kaip, tiesą sakant, ir daugeliu kitų. Mat popiežius, kurio pritarimas taikos galiojimui buvo būtinas, Antrosios Torunės taikos nepatvirtino. Žinoma, teritorinės taikos sąlygos tapo tikrove. Naujosios sienos galiojo praktiškai iki išlikusios Ordino valstybės sekuliarizacijos 1525 m.

Iki šios datos Ordino valstybė Prūsijoje greitai pasikeitė, ir dėl šių pokyčių vis labiau nyko struktūros, skyrusios to meto Ordiną nuo kunigaikščių valstybių. Jau XV a. pirmoje pusėje Prūsijos luomai siekė turėti suverenu ne Ordino korporaciją, bet kunigaikštį, t. y. didįjį magistrą, o dabar teisiniai ir socialiniai pokyčiai buvo kaip tik tokie. Dėl to, žvelgiant istoriniu požiūriu, 1525 m. sekuliarizacija gali atrodyti kaip tikslingo proceso pabaiga. Pagal Prūsijos mažavokišką Vokietijos istorijos sampratą teisės sulaužymas ir valstybinis perversmas, kuo buvo Ordino valstybės Prūsijoje pavertimas pasaulietine hercogyste, konstruojamas taip: paskutinis Ordino didysis magistras iškyla ne kaip smurtininkas ir avantiūristas, bet veikiau kaip agentas, jeigu ne pasaulinės dvasios, tai bent jau neišvengiamos tautinės istorijos raidos. Tačiau toks nebuvo didysis magistras, būsimasis hercogas Albrechtas.

Vis dėlto negalima nepastebėti to, kad specifinės Ordino valstybės teisinės ir socialinės struktūros sparčiai nyko. Iš pradžių situaciją stipriai paveikė karas. Ordinas buvo skolingas ne tik tiems samdinių vadams, kuriems įkeitė Marienburgą, bet ir tiems, kurie ir toliau kariavo

jo pusėje. Padengti šių samdinių reikalavimų pinigais buvo neįmanoma. Todėl Ordinas turėjo atsiskaityti ir perduoti jiems teises į valdas. Taip jis didelę jam tiesiogiai priklausančių žemės valdų dalį įkeitė arba perdavė valdyti ilgesniam laikui. Tokiu būdu Prūsijoje atsirado tai, kas turėjo esminės reikšmės tolesnei krašto socialinei bei politinei raidai ir kas ankstesniais laikais egzistavo tik išimtiniais atvejais – t. y. stambioji žemėvalda. Daugelis žymių diduomenės šeimų, vėliau suvaidinusių svarbų vaidmenį Rytprūsių, taip pat Brandenburgo-Prūsijos istorijoje iki 1945 m., kaip tik tada atvyko į kraštą ir gavo daugumą savo valdų įkaitų ar valdų užrašymo už neapmokėtas samdos sąskaitas forma. Tai buvo Donų, Šlybenų, Eulenburgų ir kt. protėviai.

Taigi sumenkusi Ordino valstybė, t. y. teritorijoje, kur, atsižvelgiant į ribotą miestų reikšmę ir santykinai nedidelį turtingų bajorų skaičių, luomų politinis svoris dar XV a. pirmoje pusėje buvo daug mažesnis nei 1466 m. prarastose srityse, vėl susidūrė su galingais luomais ir seni konfliktai vėl įsiplieskė. Šįkart reikalavimus, kuriuos ypač atkakliai kėlė naujoji diduomenė, lydėjo sėkmė. Naujojo šimtmečio pradžioje (1506 ir 1507 m.) buvo sukurtas aukščiausiasis teismas, kuriam, be Ordino narių ir pasaulietinių didžiojo magistro patarėjų, priklausė ir luomų atstovai. Nepaisant to, kaip ir prieš šešis dešimtmečius, kai Ordinas nenorėjo nusileisti luomų reikalavimams, tai prieštaravo kanoninės teisės normoms.

Bet dabar didysis magistras buvo priklausomas ne tik nuo krašto bajorijos ir miestų. Jis buvo priverstas atsižvelgti ir į Ordino pareigūnų interesus. Tai, kad Vokiečių ordino didysis magistras turėjo atsižvelgti į korporacijos valią, atitiko Ordino statutą ir nuo Ordino įkūrimo laikų buvo – įvairiu metu skirtinga – realybė. Tačiau dabar kalbama apie kitokio pobūdžio priklausomybę: Ordino aukščiausieji pareigūnai stojo prieš savo didįjį magistrą, kaip privilegijuoto luomo atstovai prieš teritorinį kunigaikštį.

Vokiečių ordino komtūrai, vaitai ir užvaizdai iš laikinai skiriamų pareigūnų, kaip tai buvo įprasta dar XV a. pirmoje pusėje, virto jų tarnyboms priklausančių pajamų naudotojais. XV a. pabaigoje jau sutinkami tarnybos pirkimo atvejai. Ordino pareigūnai panašiai elgėsi ir su

didžiuoju magistru. Jų pirmtakai ankstesniais dešimtmečiais ir šimtmečiais savo pajamas perduodavo Ordino vadovui arba Ordino valstybei apskritai. Dabar jie savo vadovybei padėdavo kreditais, o didysis magistras jiems įkeisdavo dvarus ir apdėdavo krašto mokesčiais – taip, kaip pasaulietinę krašto bajoriją.

Kiek galima spręsti, šis pasikeitęs tarnybos supratimas pradėjo gana greitai išgydyti karo žaizdas. Vokiečių ordino pareigūnai gautą pelną naudojo ūkiui plėsti. Didžiojo magistro padėtis, žinoma, buvo silpna, ir tai sunkino neaiškius Ordino santykius su Lenkija, kaip ir viso Ordino bendrų struktūrų paklusnumo požiūriu.

Trylikametis karas ir Vokiečių ordino teritorijos Prūsijoje sumažėjimas pagilino properšą tarp Ordino teritorijų imperijoje ir Ordino valstybės Prūsijoje. Savaime suprantama, nebuvo įmanoma sugrąžinti tradicinio įplaukų santykio, arba, kitais žodžiais tariant, didžiojo magistro bandymas atstatyti ankstesnį įplaukų santykį ir pritraukti Vokiečių ordino valdų imperijoje pajamas Prūsijos deficitui padengti nepavyko. Ūkinė balijų situacija buvo tokia, kad Ordino Prūsijoje subvencija buvo įmanoma tik labai įtempus jėgas. Bet tokiems santykiams įgyvendinti reikėjo kitokio Ordino brolių imperijoje ir jų giminaičių mentaliteto. Tiesą sakant, pačioje Prūsijoje tokios pastangos dabartinėje situacijoje buvo sunkiai įsivaizduojamos.

Nors ir kaip aktyviai Ordinas siekė sudaryti įspūdį, kad jo situacija Prūsijoje nesiskiria nuo XIII a. Ordino kovos ir uždavinių, nors kaip jaudinančiai skambėjo ir nauji į vokiečių tautos likimą apeliuojantys skundai, kuriuos buvo galima išgirsti 1454 m. Regensburgo reichstage arba bent jau po to perskaityti šio reichstago aprašymuose: vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad tas impulsas, kuris XV a. viduryje lydėjo iš Frankonijos arba Žemutinio Reino į Prūsiją einantį riterį, buvo panašus į tą, kuris daugelį Ordino brolių vedė kovai prieš pagonis į Prūsiją XIII a.

Neabejotina, kad čia susiduriame su tuo, ką istorikai tokiu atveju, sekdamas tų laikų kritikais, paprastai nedvejodami vadina pirminės idėjos sunykimu. Bet galima suabejoti, ar šis žodis yra būtinas. Žvelgiant į dvasinių bendruomenių istoriją, tai veikiau buvo įprastas atvejis. Gyvenimas griežtai laikantis taisyklių, be reformų postūmio beveik

visuomet būdavo įmanomas tik pirmų kelių generacijų laikotarpiu. Neįmanoma įsivaizduoti XV a. Vokiečių ordiną, panašų į XIII a. kryžiaus žygių ordiną. Jo pasiekimai buvo pernelyg dideli, dėl jų poveikio pernelyg pasikeitęs buvo ir jo veiklos laukas. Ordino riteriai ir jais pasekę naujakuriai taip pakeitė Prūsiją, kad tapo neįmanoma įsivaizduoti, jog XV a. antroje pusėje būtų galima taip pritraukti Ordino riterius, kaip tai buvo prieš du šimtus metų.

Kita vertus, didžiajam magistrui ir tiems, kurie jo politiką formavo ir gynė, buvo neįmanoma pripažinti – vėlesniam istorikui tariamai akivaizdžią – naują situaciją ir sutikti su tuo, kad Vokiečių ordino valstybė Prūsijoje ilgainiui tapo valstybe tarp valstybių, kad už Prūsijos ribų esančios Vokiečių ordino dalys savo ruožtu galėtų pavirsti valstybėmis, kurios Prūsijos atžvilgiu elgtųsi taip, kaip kitos valstybės elgiasi su tradiciškai draugiška valstybe.

Toks XV a. pabaigoje susiklosčiusios situacijos supratimas sužlugtų jau vien dėl to, kad ir toliau Ordino broliai iš imperijos vyko į Prūsiją, taigi prieauglio rekrutavimo prasme ir toliau gyvavo ankstesni santykiai. Bet dar svarbiau buvo tai, kad pripažinus, jog Ordinas egzistuoja jau ne taip kaip XIII a., ir taip sunki didžiojo magistro ir jo vadovaujamos prūsiškosios Ordino šakos padėtis Lenkijos atžvilgiu taptų dar blogesnė. Tokiu atveju Antrosios Torunės taikos revizija, kuri nuolat iškildavo kaip Ordino politikos tikslas, būtų neįmanoma.

Todėl 1510 m. Poznanės kongrese, kuriame ginče tarp Ordino ir Lenkijos tarpininkavo popiežiaus, imperatoriaus ir Vengrijos karaliaus atstovai, dar kartą buvo pateikti seni argumentai, kurie Ordino ir lenkų pusės atstovų buvo suformuluoti jau XIV ir XV a. Ordino atstovai bandė įrodyti 1466 m. taikos neteisėtumą, remdamiesi Ordino pradžią siekiančiais juridiniais pagrindais. Tačiau tarp jų argumentų buvo vienas, kuris Ordino dokumentuose ir rašytinėse normose neturėjo atramos taško. Negalima buvo pagrįsti teiginio, kad vokiečių tautos įkurtas Ordinas negali tapti jokios kitos tautos, taip pat ir lenkų, pavaldinys. O kitas argumentas, jog vokiečių kilmingieji negali pasiduoti svetimam siuzerenui, jog ir toliau galiojant Antrajai Torunės taikai Ordinas nesulauks prieauglio iš imperijos, aiškiai rodo, kad čia susiduriame su naujoviška,

galima sakyti, patriotine imperijos politine propaganda, kuri jau buvo girdima Regensburgo reichstage 1454 m. ir kuri buvo ypač charakteringa imperatoriaus Maksimilijono I valdymo laikais. Tačiau pagrįstas buvo tvirtinimas, kad Ordinas yra pavaldus popiežiui ir dėl to negali turėti pasaulietinio siuzereno. Tačiau iš tikrųjų tam prieštaravo faktai, kad Ordino Vokietijos magistrui pavaldžios balijos faktiškai jau nuo XV a. pradžios pasidavė imperijos valdžiai ir kad per visą XV a. besitęsiantis balijų integracijos į imperiją procesas 1494 m. buvo užbaigtas. Tais metais Vokietijos magistras tapo imperatoriaus Maksimilijono lenininku ir buvo apdovanotas regalijomis. Tad šis magistras, priešingai Ordino normoms, draudžiančioms pasaulietinę leninine priklausomybę, tapo imperijos kunigaikščiu.

Grįžtant prie Ordino ginčo su Lenkija, Ordino juristai išties buvo teisūs, nurodydami Ordino įsipareigojimą kariauti su pagonimis, tačiau šiame argumente slypėjo pavojus, kad Vokiečių ordinui iš tikrųjų bus pasiūlytas kovos laukas šioms užduotims įgyvendinti. Šiuo klausimu jau XV a. pirmoje pusėje imperatorius Zigmantas įstūmė Ordiną į keblią padėtį, o dabar ir Lenkija bandė pagauti Ordiną už liežuvio. Jau Konstanco bažnytiniame Susirinkime Ordino atstovai pastebėjo, kad bandymai perkelti Ordiną ten, kur iš tikrųjų reikėjo kariauti su pagonimis, plaukė ne *ex fonte caritatis*, bet turėjo aiškų tikslą išstumti Ordiną iš Prūsijos arba bent jau susilpninti jo valdžią tenai. Tokie politiniai tikslai nuolat lydėjo kovos prieš pagonis šūkį, tačiau kol Ordinas laikėsi savo senosios pozicijos, įtikinamo argumento prieš reikalavimą kariauti su pagonimis nebuvo. Išeitį iš tokios situacijos siūlė tik galutinis atsisakymas nuo Ordino tikslų ir nuo jo paties esmės, t. y. Prūsijos sekuliarizacijos. To ir ėmėsi didysis magistras Albrechtas.

Vokiečių ordino Prūsijoje sekuliarizacija, kaip jau sakyta, įsilieja į ilgą pokyčių grandinę. Nors minėti pokyčiai šio akto neparuošė ir jokiu būdu tiesiai prie jo nevedė, bet jie leidžia suvokti, kodėl tiems, kurie nutiesė lūžiui kelią, šis neatrodė toks absoliutus, koks iš tiesų yra Ordino teritorijos pavertimas pasaulietine kunigaikštyste.

Šia prasme charakteringas įvykis buvo 1498 m. įvykę didžiojo magistro rinkimai. Po to, kai didysis magistras Hansas Tyfenas mirė pa-

keliui į Lenkijos karaliaus kariuomenės stovyklą žygiui prieš turkus (taigi Ordinas negalėjo išvengti dvigubo spaudimo, kurį lėmė Torunės taikos sąlygos ir jo pirminė užduotis kariauti su pagonimis), jo įpėdiniu, didžiuoju magistru, buvo išrinktas Saksų hercogų dinastijos narys, nuo vaikystės numatytas dvasininkų luomui 25-erių metų Fridrikas Saksas.

Kunigaikščio išrinkimas didžiuoju magistru nebuvo kažkas naujo, tai buvo tik ilgą laiką nepraktikuota galimybė: XIII a. viduryje didžiuoju magistru buvo Tiuringijos landgrafas Konradas, nuo 1330 iki 1335 m. – Velfų dinastijos atstovas hercogas Liuteris Braunšveigietis. Tačiau šiuo atveju hercogas Fridrikas Saksas buvo išrinktas iš šalies, tikintis, kad jo šeimos galia gali pasitarnauti Ordinui. Jis įstojo į Ordiną tik dabar ir tik siekdamas tapti magistru. Taigi jis perėmė šią tarnybą taip, kaip, susiklosčius kitoms aplinkybėms, būtų galėjęs tapti Magdeburgo arkivyskupu. Su didžiojo magistro tarnyba pirmą kartą buvo pasielgta tarytum su bet kuria kita dvasine kunigaikštija, į kurią galėjo pretenduoti dvasiniam luomui numatytas kunigaikštiškos šeimos narys.

Viltys, kurias Vokiečių ordinas dėjo į Fridriką Saksą, neišsipildė. Iš kunigaikštiškos šeimos kilęs didysis magistras 1507 m. paliko Prūsiją ir nuo to laiko apsistojo Saksonijoje. Jau 1505 m. jis stengėsi tapti Magdeburgo arkivyskupo koadjutoriumi, t. y. sukaupti savo rankose aukštas dvasines tarnybas, kaip tai darė jo amžininkai iš dvasinio-kunigaikštiško luomo. 1510 m. jis mirė.

Fridriko įpėdinis Albrechtas Brandenburgietis buvo kilęs iš tos Pietų Vokietijos Hohencolernų giminės šakos, kurios atstovai, būdami Niurnbergo burgrafais, įsigijo teritoriją Frankonijos viduryje, o nuo 1415 m. taip pat buvo ir Brandenburgo markgrafais. Kaip ir Fridrikas Saksas, 1490 m. gimęs Albrechtas priklausė tiems jaunesniesiems kunigaikščių sūnums, kurie jau vaikystėje buvo numatyti dvasininkų karjerai. Po to, kai pirmieji jo aprūpinimo tarnyba bandymai nepavyko, turėdamas 15 metų, jis tapo Kelno katedros kapitulos kanauninku. Tačiau trukus paaiškėjo, kad čia nebus galima padaryti greitos karjeros. Tad nuo 1508 iki 1510 m. Albrechtas gyveno nepastovų gyvenimą: tai tėvo palydoje kare, tai savo brolio – Vengrijoje, kur reikėjo užtikrinti pretenzijas į palikimą.

Po Fridriko Sakso mirties tarp mirusiojo Saksonijos patarėjų ir jo šeimos ir markgrafo šeimos prasidėjusiose derybose, kas iš šių šeimų narių taps didžiojo magistro įpėdiniu, buvo greitai susitarta dėl dvidešimtmečio Albrechto asmens. Taigi būsimasis didysis magistras buvo šio politinio sandėrio objektas.

1511 m. vasario mėnesį jis buvo priimtas į Vokiečių ordiną. Jau aprengiant nauju vienuolio rūbu, būsimasis išrinkimas buvo garantuotas; po keturių mėnesių įvyko tik formalūs rinkimai į didžiojo magistro postą. Tarp šių dviejų įvykių buvo dar vienas aktas, kuris, nepaisant menkos politinės reikšmės, rimtai pakeitė situaciją. Didžiojo magistro tėvas suteikė sūnui savo giminės ordino, Gulbės ordino, grandinę, su kuria po 11 metų didysis magistras Albrechtas portrete įsiamžino kaip Gulbės ordino riteris.

Tuomet, apie 1500-uosius metus, narystė tokiame dinastiniame riterių ordine reiškė mažiau negu priklausymas riterių ordinui XIII a., bet kur kas daugiau negu, pavyzdžiui, Raudonojo Erelio ordino turėjimas XVIII a. Ordino grandinė apie 1500 m. buvo visai kas kita negu XVIII ar XIX a. ordino ženklas. Apie 1500 m. ordino riteriai tam tikru mastu iš tikrųjų buvo ordino riteriai, ir dėl to Vokiečių ordino riteris, nekalbant jau apie didįjį magistrą, negalėjo būti Gulbės riteris. Po dviejų su puse šimtų metų, priimant būsimąjį didįjį magistrą erchercogą Maksimilijoną Pranciškų į Vokiečių ordiną, šis turėjo nusikabinti ligi tol nešiotus ordino ženklus, nors jo motinai, imperatorienei Marijai Teresei, atrodė juokinga, kad toks iškilus kunigaikštis privalo nusileisti Ordino normų reikalavimams. Be tai nei jam, nei jai nepadėjo. Dabar, XVI a. pradžioje, visa tai nebuvo traktuojama rimtai: Gulbės ordinas ar Vokiečių ordinas – tai reiškė lygiai tiek pat mažai arba lygiai tiek pat daug. Taip pat ir imperatorius Maksimilijonas riterių ordinus pavertė savo politiniu projektu, kad buvo sunku nuspręsti, ar juose ordinai dar, ar vėl, ar visai nerimtai buvo traktuojami. Ką siūlė Albrechto kaip Hermano Zalcos įpėdinio padėtis, apie kurį jis tuomet galėjo ir nieko nežinoti, buvo visų pirma artimi giminystės ryšiai su Lenkijos karaliaus gimine. Šiaip jau visi dalyvaujantys užsiėmė avantiūriniais žaidimais, kurie dabar, imperatoriaus Maksimilijono laikais, tapo dominuojančio politikos stiliaus dalimi.

Kad iš jauno vyro, jauniausio didžiojo magistro ligtolinėje Vokiečių ordino istorijoje, kada nors išaugs sumanus kunigaikštija, kuris daug nusipelnys stabilizuojant savo į kunigaikštiją paverstą valdžios sritį, tuo metu niekas negalėjo numatyti. Taip pat ir pirmieji naujo didžiojo magistro valdymo metai neatskleidė nieko, kas galėtų tokius lūkesčius sustiprinti.

Didysis magistras Albrechtas iš pradžių su nepateisinama viltimi sulaukti imperatoriaus pagalbos, kurio pritarimu jis gavo savo tarnybą, tam tikra prasme lengvabūdiškai bandė pratęsti savo pirmtako revizionistinę politiką. Karui prieš Lenkiją, kurį jis provokavo, reikėjo daugiau lėšų, negu jis jų turėjo. Ir tai greitai atvedė jį prie bedugnės krašto. Vis dėlto su imperatoriaus parama buvo pasiektos ilgalaikės paliaubos. Tačiau galimybių pagerinti Ordino padėtį imperatorius suteikti negalėjo. Albrechto viltys sulaukti imperijos pagalbos nepasiteisino.

Siekdamas rasti išeitį iš tokios situacijos, jis grįžo į Frankoniją. Ten be pakankamų pajamų gyvenantis didysis magistras svarstė įvairias naujas veiklos galimybes, tarp jų aukšto samdinių kariuomenės vado pareigas imperatoriaus ar popiežiaus tarnyboje, kurias vėliau iškeitė į samdinių vado vietą Prancūzijos karaliaus tarnyboje. Ir štai esant tokiai situacijai jis susipažino su naujuoju Martyno Liuterio mokymu. Jis ieškojo kontaktų su reformatoriumi ir nusiuntė jam savo Ordino statutą, prašydamas patarti, kaip šį reformuoti.

Liuterio atsakymas buvo Vokiečių ordino broliams pasiųstas raštas, kuriame juos kvietė atsisakyti viengungystės, paleisti Ordiną, o jo valdomais dvarais naudotis kaip pasauliečiams. Po kiek laiko, 1523 m. lapkritį, didysis magistras asmeniškai susitiko su Liuteriu. Kaip matyti iš kitų metų Liuterio laiško, reformatorius ir Pilypas Melanchtonas patarė didžiajam magistrui paversti Prūsiją kunigaikštija arba hercogija. Didysis magistras į šį patarimą reagavo nebylia šypsena.

Pritarus didžiajam magistrui, Liuteris pasiuntė geriausius savo mokymo atstovus į Karaliaučių, kur reformacija per kitus mėnesius padarė greitą pažangą. Liuteroniški pamokslininkai turėjo taip pat parengti dirvą valstybiniam perversmui. Tuo pat metu Albrechtas derėjosi su Lenkijos karaliumi. Visi reikalavimai dėl Antrosios Torunės taikos revizijos

buvo nesėkmingi. Nepaisant to, didysis magistras atmetė erchercogo Ferdinando pasiūlymą vadovauti imperatoriaus kariuomenei kare su Italijoja. Spaudžiamas Lenkijos karaliaus, kuris grasino atnaujingi karą, jis buvo pasirengęs pripažinti *status quo ante* ir duoti Lenkijos karaliui priesaiką, kurią duoti, priešingai Torunės taikos reikalavimui, iš pradžių buvo atsisakęs. Tai jis turėjo padaryti tokia forma, kuri jį dar labiau įpareigojo, nei tai būtų padariusi 1466 m. priesaika. 1525 m. balandžio mėnesį Albrechtas, remiamas Ordino atstovų Prūsijoje ir krašto reprezentantų, Krokuvoje ne tik sudarė taiką su Lenkijos karaliumi, bet ir kaip pasaulietinis kunigaikštis prisiekė jam leninę ištikimybę. Taip buvo nutiestas kelias Prūsijai virsti paveldima pasaulietine kunigaikštija.

Šis valstybinis perversmas Prūsijoje, atsižvelgiant į jo ryšį su tikėjimo pakeitimu, į pastarųjų metų nuolatinius įstatymų keitimus, taip pat į pranašumus, kuriuos naujasis kunigaikštis suteikė savo buvusiems Ordino broliams už tai, kad jie paliko Ordiną ir tapo jo tarnybininkais, praėjo be žymesnio pasipriešinimo. Didžiojo magistro valstybės pavertimas kunigaikštija vyko sparčiai, nes viskas buvo daroma su ligtolinio svarbiausio prūsiškosios Ordino šakos priešininko – Lenkijos pagalba. Ir kaip ankstesniais metais Ordino dalys imperijoje ir Livonijoje nepajėgė veiksmingiau paremti Prūsijos, taip ir dabar jos negalėjo atsimetusiam magistrui pritaikyti kokių nors sankcijų. Tą patį galima pasakyti ir apie imperatorių. Nepaisant visų protestų ir nekreipiant dėmesio į tą faktą, kad Vokiečių ordinas ir vėliau nepripažino didžiojo magistro bei svarbiausios Ordino teritorijos atsimetimo, tai nepakeitė 1525 m. perversmo padarinių. Nors Vokiečių ordinui imperijoje ir pavyko konsoliduotis, Prūsija liko prarasta. Iš pradžių Prūsija buvo Lenkijos lenas, vėliau, nuo XVII a., savarankiška Brandenburgo kurfiurstų kunigaikštija. Nuo 1701 m. ant šio pagrindo jie įkūrė karalystę, todėl Prūsija davė pavadinimą didelei ir stipriai XVIII a. valstybei.

Markgrafo Albrechto išrinkimas didžiuoju magistru ir jo atsimetimas nuo Vokiečių ordino sukūrė svarbias prielaidas vėlesnei Prūsijos istorijai bendroje Brandenburgo–Prūsijos valstybėje. Tačiau tai nebuvo tikslingo ir nuoseklaus proceso stotys. Jau šio kunigaikščio išrinkimas Fridriko Sakso įpėdiniu buvo veikiau atsitiktinis įvykis. Taip pat ir jo

apsisprendimas priimti naują tikėjimą bei paleisti savo žemėse Ordiną priklausė nuo konkrečios situacijos ir nebuvo tarpusavyje neišvengiamai susiję. Atsimetimas nuo Ordino nebuvo būtinas pakeisto tikėjimo padarinys: Utrechto balijoje ir kitose Ordino srityse vėlesniais laikais gyveno ir ne katalikai Ordino broliai.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINAS NUO XVI AMŽIAUS

Didžiojo magistro Alberto perversmas Prūsijoje užklupo Vokiečių ordiną už Prūsijos ribų tuo metu, kai jis buvo gerokai susilpnėjęs ir net atsidūręs grėsmingoje situacijoje. Tuo metu Ordinas buvo patekęs į Valstiečių karo zoną. Svarbiausios Ordino valdos imperijoje priklausė tiems regionams, kuriuose valstiečiai sukilo. Praėjus kelioms savaitėms po Krokuvos akto, sukilę valstiečiai 1525 m. balandžio 23 d. nusiaubė Vokietijos magistro rezidenciją, Horneko prie Nekaro pilį. Šis įvykis turėjo svarbių padarinių. Mat tuo metu buvo sunaikintas Vokietijos magistro archyvas, dėl to sunku atsakyti į klausimą, kokia buvo Vokietijos magistro įtaka XV a. procesuose.

Tačiau galima neabejoti, kad XV a. Vokietijos magistras (*Deutschmeister*) to meto papročiu gana sėkmingai rūpinosi koncentruoti dalies jam pavaldžių sričių valdžios teises ir įkurti savo nuosavą „valstybę" – uždarą valdžios teritoriją, kuri, nepaisant dimensijų skirtumo, nebuvo nepanaši į didžiojo magistro valdomą sritį. Ieškant šio proceso ištakų, reikėtų grįžti į ankstyvąją Vokiečių ordino istoriją. Šios vokiškos Ordino sritys nuo pat pradžių tik iš dalies buvo tuo, kuo jos turėjo būti abstrakčiose Ordino svarbiausios užduoties traktuotėse, t. y. kovų prieš pagonis etapinėmis stotimis. Jau XIII a. tapo aišku, kad Ordino valdos imperijoje, jo donatorių ir narių tėvynėje, bus lygiai tuo pat, kuo buvo ir kitos dvasinės valdos, nepriklausomai nuo jų specifinių tikslų, taigi nepriklausomai nuo to, ar jos buvo vyskupo, kapitulos, vienuolyno, svarbiõs parapijos ar didelės špitolės valdos. Tai buvo valdžios dariniai, neišvengiamai įsipynę į regioninių politinių santykių ir interesų raizginį.

Nuo XIII a. pradžios vyriausiuoju Ordino pareigūnu imperijoje buvo magistras. Ši pareigybė išliko ir po Akono, kuomet po paskutinių valdų Šventojoje Žemėje praradimo 1291 m. didžiojo magistro rezidencija nebuvo taip toli, kad atskira Vokietijos magistro pareigybė būtų

pateisinama. Vokietijos magistro pareigybė išliko turbūt ir dėl to, kad po kelerių metų, 1309 m., didžiojo magistro rezidencija buvo perkelta iš Venecijos į Marienburgą. Tikriausiai šiam kontekstui priklauso ir tie Ordino normų pakeitimai, užfiksuoti didžiojo magistro Zigfrido Foichtvangeno valdymo laikais (1303–1311), pagal kuriuos didysis magistras nebegalėjo savarankiškai skirti Vokietijos magistro (kaip ir Livonijos bei Prūsijos krašto magistrų), bet turėjo pasirinkti iš dviejų kandidatų, kuriuos atrinkdavo kurios nors srities Ordino vyresnieji. Atrodo, kad didžiųjų Ordino valdų stiprėjimas ir atsiribojimas jau buvo toli pažengęs reiškinys, ir galima pagrįstai spėti, jog XIV a. pradžioje prasidėję aštrūs konfliktai dėl valdžios Ordino viduje buvo susiję su šių jėgų sustiprėjimu.

Tolesnio Vokietijos magistro ir jo valdų savarankiškumo augimo negalime nuosekliai pasekti visų pirma dėl šaltinių trūkumo, kurių dalis, kaip, pavyzdžiui, senasis Vokietijos magistro archyvas, žuvo, o kai kurios šaltinių rūšys apskritai neegzistavo. Pavyzdžiui, imperijos teritorijoje Ordinas visiškai neturėjo savų istoriografinių kūrinių, nebuvo ir bendrųjų Ordino kronikų, kurios, aprašydamos Prūsijos ir Livonijos šakų istoriją, plačiau atsižvelgtų ir į imperijos teritorijoje buvusį Ordiną. Bet yra dėmesio vertų liudijimų, pvz., Ordino statutų klastojimai, kurie pakankamai aiškiai atskleidžia Vokietijos magistro savarankiškėjimo tendencijas ir leidžia stebėti gana nuoseklų vystymąsi nuo didžiojo magistro link faktiškai nepriklausomo imperijos kunigaikščio padėties, kurią jis turėjo XV a. pabaigoje ir Prūsijos sekuliarizacijos laikais.

Kaip minėta, Ordinui neužteko jėgų atšaukti Albrechto atsimetimą. Buvusio didžiojo magistro perversmui nieko negalėjo priešpriešinti ir imperatorius ar kuris nors kitas kunigaikštis, kuris būtų suinteresuotas Albrechto paskelbimu už įstatymo ribų. Politinė situacija tam buvo nepalanki. Prūsijos sekuliarizacijai jau nebuvo įmanoma pasipriešinti, o nuolatiniai Vokiečių ordino protestai neturėjo jokio poveikio. Vokiečių ordinas niekada neatsisakė pretenzijų į Prūsiją, tačiau apie jų įgyvendinimą nebuvo galima nė galvoti, net jeigu tam tikri įvykiai, visų pirma 1701 m. karaliaus karūnavimas Prūsijoje, kuriam laikui Ordino protestus atgaivindavo.

Vis dėlto Ordinui sėkmingai pavyko sumažinti nuostolius Prūsijoje, o vėliau ir Livonijoje, kur Ordino valdos buvo sekuliarizuotos 1561 m. Ir nors buvo prarastos kai kurios kitos pozicijos užsienyje, pavyzdžiui, Pietų Europoje, didesniąją Ordino valdų dalį imperijoje pavyko išsaugoti, jas konsoliduoti, o patį Ordiną reorganizuoti. Šios krizės pabaigoje sukurta struktūra leido Vokiečių ordinui, kuriam vadovavo Mergentheime reziduojantis didysis magistras (kartu ir Vokietijos magistras), ne tik išaugoti savo valdas iki pat Napoleono laikais įvykdytos sekuliarizacijos. Vokiečių ordino valdomos teritorijos, kaip ir kitos dvasinės ir diduomenės valdos, buvo imperijos dalis. Ir kaip daugelis kitų minėtų teritorijų, įveikus Trisdešimtmečio karo nuostolius, jis ekonomiškai vystėsi ne taip blogai. Barokinės Ordino pilys Mainau, Altshauzene, Elingene, Mergentheime ir kituose Vokiečių ordino valdžios centruose yra akivaizdūs to klestėjimo liudytojai. Kai šios valdos buvo sekuliarizuotos ir prijungtos prie didesnių kaimyninių teritorijų, tokių kaip Badenas ir Viurtembergas, žinoma, buvo pašalintos politinės sienos, trukdžiusios ūkiniam ir socialiniam vystymuisi XIX a. Tačiau šios sekuliarizacijos metu buvo panaikinti pakankamai funkcionalūs politiniai santykiai.

Iš pirmo žvilgsnio Ordino raida nuo 1525 m. iki Napoleono laikų atrodo logiška. Nesunku suvokti, kad Ordinas išsilaikė kaip tik tame regione, iš kurio tradiciškai buvo kilusi jo narių dauguma, juo labiau jis paprastai galėjo tikėtis Habsburgų dinastijos imperatorių pagalbos. Tačiau iš tikrųjų Ordinas situacija po 1525 m. sekuliarizacijos buvo itin pavojinga, o jo galutinis likvidavimas buvo visiškai įmanomas dar ir dėl to, kad jo valdomos sritys imperijoje nesudarė vieningo vieneto.

Tik dalis tų sričių buvo tiesiogiai pavaldžios Vokietijos magistrui ir sudarė jo „valstybę“. O krašto komtūrų vadovaujamos balijos buvo gana savarankiški dariniai. Ir šis savarankiškumas tolydžio didėdavo, juo labiau tradiciškai savo sūnus į Ordiną siunčiančios diduomenės šeimos įprasdavo kaimynystėje esančius Ordino namus laikyti savo kolektyvine nuosavybe ir juo tvirčiau kaimyniniams teritoriniams kunigaikščiams XV a. pavykdavo įtraukti balijas į savo konsoliduojamas teritorijas. Tokiu būdu krašto komtūrai galiausiai buvo ne tiek Ordino pareigūnai, kiek tų teritorijų prelatai. O kartais jie buvo traktuojami

kaip vietinių krašto riterių atstovai. Tokios raidos pavyzdys galėtų būti Boceno balijos įtraukimas į Tirolio grafystę, kuomet buvo apribotos ne tiek Vokietijos magistro, kiek paties didžiojo magistro galimybės. Mat Bocenas, kaip ir Koblencas, Austrija ir (nuo XIV a. pabaigos) Elzasas-Burgundija buvo didžiojo magistro balijos (*Kammerballeien*), kurios po Vokietijos magistro valstybės ir balijų sudarė trečiąją Vokiečių ordino valdų imperijoje dalį.

Dėl to savo konsolidaciją pradėjęs Ordinas visų pirma turėjo rūpintis didžiajam magistrui pavaldžių balijų imperijoje išsaugojimu. Tačiau iš pradžių reikėjo išsiaiškinti, kas apskritai turėtų užimti atsimetusio magistro vietą. Vokietijos magistras, remdamasis (sufalsifikuotais) Orzelnos statutais, siekė, kad jis būtų pripažintas laikinuoju aukščiausiu Ordino vadovu. Didžiajam magistrui pavaldžių balijų atstovai norėjo, jog būtų išrinktas naujas didysis magistras, kuris savo pareigas eitų greta Vokietijos magistro. Bet naujo didžiojo magistro išrinkimas Ordinui būtų reiškęs Prūsijos praradimo pripažinimą. Vis dėlto 1526 m. naujai išrinktam Vokietijos magistrui Valteriui Kronbergui vargais negalais pavyko pasiekti jau jo pirmtakų geidžiamą problemos sprendimą. Jis buvo pripažintas laikinuoju Ordino vadovu, didžiojo magistro valdžios administratoriumi. Tokį sprendimą lėmė ne tiek norai Ordino viduje, kiek tas faktas, kad 1527 m. imperatorius buvo pasirengęs patikėti Valteriui Kronbergui administratoriaus tarnybą. Tiesa, praėjo dar devyni mėnesiai, kol administratorius gavo imperatoriaus dokumentą: dėl blogos magistro finansinės padėties užsitęsė ginčai, kaip surinkti sumas, kurių reikalavo imperatorius ir šį sprendimą skatinę tarpininkai.

Po dvejų metų, 1529 m. rugpjūtyje, Ordino kapitulos Frankfurte metu, naujoji padėtis buvo įteisinta ir Ordino viduje. Buvo galutinai nuspręsta ligi tol didžiojo magistro valdžioje buvusias balijas pavesti Vokietijos magistrui ir didžiojo magistro valdžios administratoriui. Remiantis kitu kapitulos sprendimu, 1530 m. Augsburgo reichstago metu, administratorius tapo Karolio V lenininku ir buvo apdovanotas didžiojo magistro ir Prūsijos regalijomis. Taip buvo galutinai išaiškinti Vokiečių ordino ir imperijos santykiai, kurie XV a., ypač imperatoriaus Zigmanto laikais, vėl buvo tapę problema. Tiesa, Ordinas atsisakė savo

fundamentalios privilegijos, leninės egzemcijos. Tačiau 1530 m. aktas nebuvo teisinis lūžis Ordino istorijoje. Dar prieš tai, 1494 m., Vokietijos magistras jau buvo tapęs imperatoriaus lenininku. Taip pat ir didysis magistras Albrechtas 1524 m., taigi likus metams iki jo atsimetimo, prašė imperatoriaus suteikti jam Prūsiją kaip leną. Šio bandymo nesėkmę lėmė turbūt tik tai, kad tuoj pat po to Albrechtas leninę ištikimybę prisiekė Krokuvoje.

Net jei ir šie 1529–1530 m. sprendimai ir teisiniai aktai tapo Vokiečių ordino instituciniais pamatais iki pat Napoleono laikų, tai tuo metu, 1530 m., toli gražu dar ne visas išlikęs Ordinas ir jo valdos priklausė Vokietijos magistrui ir administratoriui, arba, kaip nuo šiol jis dažniausiai neoficialiai buvo tituluojamas, didžiajam magistrui ir Vokietijos magistrui (*Hoch- und Deutschmeister*). Jam ir toliau teko susidurti su balijų ir komendų regioniniais ryšiais. Antai Elzaso-Burgundijos balija pradėjo pati rinkti krašto komtūrą, o tai kategoriškai prieštaravo Ordino statutui, tačiau jai tokia teisė 1522 m. didžiojo magistro už didelę pinigų sumą buvo suteikta. Ordino riteriai Švabijoje sukilo prieš didžiojo magistro paskirtą ir iš kito krašto atvykusį komtūrą. Taigi jie elgėsi taip, kaip vietinė kurios nors kunigaikštijos bajorija elgėsi su kunigaikščio paskirtais svetimšaliais pareigūnais, šiuo luominiu pasipriešinimu bandydama iš kunigaikščio išgauti indigenato teisę, t. y. jo nuolaidą pareigūnais skirti tik vietinius gyventojus. Panašiai kaip Prūsijoje, Ordino riteriai čia ir kitur stojo prieš Ordino valdžią, kaip tai darė bajorų luomai su teritoriniais kunigaikščiais. Prūsijoje Didysis Kurfiurstas luomų galią palaužė tik XVII a. antroje pusėje, o tuometinis didysis magistras ir Vokietijos magistras jau 1601 m. įgyvendino savo teisę skirti krašto komtūrą, tiesa, iš dviejų jam pristatytų balijų kandidatų.

Už vadinamąjį senąjį partikuliarizmą dar pavojingesnės Ordinui buvo tradicinės komendų ir balijų autonominės tendencijos bei nuolatinė grėsmė iš teritorinių kunigaikščių politikos, kuri reformacijos metu dar labiau sustiprėjo. Į naująjį tikėjimą perėjo ne tik prūsiškoji ir livoniškoji Ordino šakos ir ne tik atskiri, Ordiną palikę broliai. Senojo tikėjimo atsisakydavo ištisi konventai, tačiau nepaskelbdami apie savo išstojimą iš Ordino. Kiti Ordino broliai kartu su senąja konfesija norėdavo

atsisakyti ir narystės Ordine, bet ne valdomų Ordino turtų. Taigi Ordinui ir imperijoje grėsė sekuliarizacija, todėl jis turėjo apsispręsti, ar Ordinui gali priklausyti broliai liuteronai ir reformatai.

Liuteronai, reformatai ir rečiau katalikai bajorai kartu gyveno, pavyzdžiui, Marburgo balijoje po to, kai grafas Pilypas šią Ordino sritį, kuri nuo pat jos įkūrimo XIII a. buvo gausiai apdovanota ir dar reformacijos metu priklausė vertingiausioms Ordino teritorijoms, iš pradžių prievarta reformavo konfesiniu požiūriu, o po to finansiškai ir administraciškai atskyrė nuo Ordino ir prijungė prie savo teritorijos. Kaip ir kituose regionuose, Ordinas ir jo valdos teisių bei pareigų atžvilgiu čia buvo priskirtos privilegijuotų valdovo pavaldinių kategorijai. Šios valdos buvo faktiškai atskirtos nuo kitų Ordino teritorijų ir jo vadovybės, tad skirtumas tarp tokios jų padėties ir sekuliarizacijos buvo nedidelis. Tiesa, toms Heseno bajorų šeimoms, kurios ir toliau siuntė savo sūnus į Marburgo baliją, skirtumas buvo didelis. Joms ir toliau išliko tradicinės sūnų aprūpinimo galimybės, kurias Ordino valdų sekuliarizacija iš jų būtų atėmusi.

Tuo tarpu Saksonijoje ir Tiuringijoje didesnioji Vokiečių ordino valdų dalis XVI a. buvo nusavinta. Šių teritorijų valdovai vedė tokią bažnytinę politiką, kuri dar gerokai prieš reformaciją apribojo dvasinių valdų savarankiškumą. Kita vertus, reformacija būtent čia lėmė esminius pokyčius, nes Tiuringijoje ir kiek mažiau Saksonijoje didžiąją Ordino narių dalį sudarė broliai kunigai. Tiuringijoje iki reformacijos pradžios gyveno 6 broliai riteriai ir 92 kunigai, Saksonijoje – 4 (arba 6) riteriai ir 16 (arba 14) kunigų. Santykiai tarp šių grupių nebuvo geri dar prieš reformaciją. Blogai apmokami ir savo padėties kilmingumą pabrėžiančių Ordino riterių niekinami broliai kunigai jautėsi žemesnio rango Ordino nariai. Todėl jie neturėjo jokio pagrindo stoti prieš greitai Saksoniją ir Tiuringiją apėmusią reformaciją.

Ordino kunigai šiose žemėse greitai paliko senąjį tikėjimą ir Ordiną, tad, bent jau Tiuringijoje, galima sakyti, sugriuvo savaime. Su kunigais pranyko ir už mišias bei sielovadą gaunamos pajamos, iš kurių Ordinas Tiuringijoje daugiausia gyveno. 1539 m. Ordino kapitula Tiuringijoje nusprendė atsisakyti „kvailų (Ordino) įžadų“. Ordinas išsaugojo

tik tris komendas Tiuringijoje ir šešias Saksonijoje, kurios galėjo garantuoti pragyvenimą nedideliam riterių (evangelikų) skaičiui. 1801 m. pabaigoje, t. y. tuoj prieš Ordino likvidavimą, Tiuringijoje gyveno vienas, o Saksonijoje šeši Ordino riteriai. Tiesa, tuomet tai nebuvo patys mažiausi skaičiai, o Saksonija buvo dar viena stipresnių balijų. Ordinas tada iš viso teturėjo 60 riterių.

Apie kelią, kurį nuėjo Ordinas nuo XVI a. iki tokios būklės bei didžiosios Ordino dalies panaikinimo Napoleono laikais, čia galima tik užsiminti.

Kaip minėta, nepaisant netekčių, kurias Ordinui teko patirti dėl Prūsijos ir Livonijos atsimetimo bei kitų negandų, vis dėlto jam pavyko konsoliduotis ir reorganizuotis. Geriausiai tai atskleidžia Mergentheimo komendos Frankonijoje išplėtimo pavyzdys. Ši komenda virto didžiojo magistro rezidencija, didžiajam magistrui tiesiogiai pavaldžių sričių sostine, taip pat tam tikru mastu ir Ordino centru. Išlikusios pretenzijos į Prūsiją, o tuo pačiu į didžiojo magistro Karaliaučiaus rezidenciją ilgą laiką neleido oficialiai paskelbti Mergentheimą didžiojo magistro rezidencija, bet vertė susitaikyti su laikinu sprendimu (primenančiu Vakarų Vokietijos sostinės Bonos atvejį). Tačiau tai nesukliudė, kaip ir Naujausiais laikais, įkurti būtinų centrinių įstaigų, aišku, Mergentheime kuklesniu mastu, kaip tai nedidelei ankstyvųjų Naujųjų laikų teritorijai ir dera.

Kaip ir kitose to meto teritorijose, Mergentheime funkcionavo dvaro taryba ir dvaro valdyba, kaip aukščiausi valdžios organai su atitinkamais pareigūnais. Šie pareigūnai pasauliečiai, dabar perėmę Vokiečių ordino teritorijų valdymą, akivaizdžiai skyrė Mergentheimo vadovybę nuo pačių Ordino brolių vykdomo administravimo. Tačiau ir Prūsijoje, vėliausiai nuo XV a. pradžios, ir visų pirma didžiojo magistro dvare, taigi centrinėje administracijoje, vis didesnę reikšmę pradėjo įgauti samdyti funkcionieriai pasauliečiai ir dvasininkai, kurie nebuvo Ordino broliai. Dvasiniams Ordino uždaviniams vykdyti inkorporuotų ir nuo vyskupų valdžios laisvų parapijų priežiūrai Mergentheime buvo įsteigtas ir trečiasis centrinis valdžios organas – dvasinė tarnyba. Tai buvo būtina įstaiga, tačiau kartu ir ženklas, kad Ordino valdžios konsolidacija

vyko ne tik politinės administracijos sferoje, bet ir bažnytiniu požiūriu. Nereikėtų užmiršti, kad XVI a. antroje pusėje Ordinas dalyvavo Katalikų Bažnyčios reformoje. 1606 m. Mergentheime buvo įkurta kunigų seminarija.

Tam tikra prasme galime įžvelgti du paralelinius procesus – Ordino grįžimą prie dvasinių pareigų ir karinių užduočių reformavimą. Ir nors dabar, panašiai kaip ir XV a., Ordinas vengė kurti savo valdas pasienyje su pagonimis, idant nuolat gintų karinės sienos ruožą, vis dėlto naujame 1606 m. Ordino statute buvo aiškiai pabrėžiama bent laikina jaunų Ordino riterių karinė veikla. Kiekvienas iš jų privalėjo trejus metus prie Vengrijos sienos ar kur nors kitur eiti karinę tarnybą prieš pagonis. Tik po to jam galėjo būti patikėta komenda, o kartu jo padėtį atitinkantis aprūpinimas, kuris dabar, kaip ir prieš dešimtmečius, buvo tikrasis stojančiųjų į šį riterių ordiną tikslas. Kaip ir XV a., o dabar jau tikrai, Vokiečių ordinas buvo „vokiečių diduomenės špitolė". Ir kaip anksčiau, taip ir dabar ši formulė neimplikavo jokios kritikos ankstyvosios Ordino istorijos fone, bet aprašė nekvestionuojamą ir kritinėse situacijose vis prisimenamą dalyką. 1696 m. buvo įkurtas nuosavas didžiojo magistro pulkas (regimentas), kuriame Vokiečių ordino riteriai, žinoma, tarnavo tik kaip karininkai. Neretai Ordino riteriai tarnavo karininkais svetimose karinėse pajėgose, o vykdė kunigaikščių, visų pirma imperatoriaus, administracines užduotis.

1590 m. pirmą kartą didžiuoju magistru buvo išrinktas Habsburgų dinastijos atstovas erchercogas Maksimilijonas. Nuo 1641 m. ši pareigybė dažniausiai priklausė imperatoriaus šeimos nariams. Nuo 1732 iki 1761 m. Ordinui vadovavo Vitelsbachų dinastijos atstovas Klemensas Augustas: Paderborno, Miunsterio, Hildesheimo, Osnabriuko vyskupas bei Kelno arkivyskupas. Kaip jau Fridriko Sakso ir Albrechto Brandenburgiečio laikais, didžiojo magistro pareigybė vėl buvo traktuojama vienoje gretoje su kitais dvasininkų kunigaikščių postais, kuriuos, esant galimybei, kelis vienu metu turėjo dvasininkų luomui numatyti kunigaikštiškų šeimų nariai.

Drastiškiausias tokios situacijos pavyzdys yra 1756 m. gimusio jauniausio imperatorienės Marijos Teresės sūnaus Maksimilijono Pran-

ciškaus kelias iš pradžių į didžiojo magistro koadjutoriaus, t. y. turinčio teisę į įpėdinystę pavaduotojo, postą, o po to į didžiojo magistro sostą. Nors imperatoriškieji rūmai rūpestingai rengė rinkimus, imperatorienė nebuvo nusiteikusi rimtai žiūrėti į Ordino normas. Jos akyse sūnų į koadjutorius išrinko „jos mylimas svainis“ didysis magistras Karolis Aleksandras iš Lotaringų giminės, o ne Ordino kapitula. Toks požiūris nėra nesuprantamas, žinant, kad Ordino generalinė kapitula turėjo vykti į Briuselį, kur didysis magistras rezidavo kaip Habsburgams priklausiusios Nyderlandų dalies vietininkas. Ten nedalyvaujantis erchercogas iš pradžių buvo priimtas į Ordiną, o po to išrinktas būsimuoju didžiuoju magistru. Tam reikėjo ne tik padaryti išimtį dėl jauno amžiaus – tuo metu jam buvo trylika metų, bet ir dėl reikalavimo turėti tik vokiečių kilmės kilmingus protėvius. Šis reikalavimas būsimiems Vokiečių ordino riteriams buvo keliamas jau nuo seno, tačiau Habsburgas dėl plačių tarptautinių dinastijos vedybinių ryšių jo negalėjo įvykdyti. Žinoma, šis Habsburgas taip pat buvo atleistas nuo vienerių metų noviciato, o ir dėl termino, kada jis turėjo duoti tris Ordino įžadus, jo rinkėjai buvo dosnūs. Jis tam turėjo laiko iki dvidešimtojo gimtadienio. Habsburgų šeimos politika su Ordino reikalavimais susikirto tik iškilmingai aprengiant erchercogą Ordino riterio rūbu, įšventinant jį į riterius, kuomet buvo paklausta, kaip priklausomybė Vokiečių ordinui derinasi su Aukso Vilnos ordino ženklu ir kitų ordinų emblemomis, kurias jis nešiojo. Galų gale buvo pasiektas kompromisas, ir imperatorienė galėjo sustiprinti sūnaus pasitenkinimą:

> Vokiečių ordino didžiojo magistro tarnyba yra puikus aprūpinimas ir tinkama vieta. Visada gera turėti ką nors savo nuosavybe. Ko daugiau galėjo tikėtis aštuntasis erchercogas? Kuo vėlesnis Tavo gimimas, tuo kritiškesnė Tavo padėtis. Tad vertink šią didžiai garbingą vietą kaip savo didžiausią laimę ir neapleisk jos lengvabūdiškai ir apskritai niekados, jei tik Tavo giminės vyresnysis tam nepritartų ar nepareikalautų.

Toks pareiškimas atrodo kaip savo paties karikatūra. Bet iš tikrųjų Maksimilijonas Pranciškus, nors jis kartu buvo ir Kelno arkivyskupas bei Miunsterio vyskupas (taigi cituota jo motinos kalba buvo pernelyg pesimistinė), didžiuoju magistru išbuvo nuo 1780 m. iki pat mirties 1801 m.,

savo kaip teritorinio kunigaikščio ir Ordino vadovo pareigas, kurioms jis kruopščiai ruošėsi, eidamas labai rūpestingai ir pakankamai sėkmingai.

Nepaisant gero valdymo ir pilno iždo (Ordinas vėl kaip ankstesniais laikais dėl geros finansinės būklės galėjo pasireikšti kaip stambus kreditorius), Ordino valstybė bei Ordino korporacija vis dėlto liko tai, kas akivaizdžiai išryškėjo per šio didžiojo magistro rinkimus, t. y. Habsburgų politikos objektas. Todėl politinis ir karinis Habsburgų silpnumas Napoleono laikais turėjo lemtingą poveikį Ordino egzistencijai. Nei Maksimilijono Pranciškaus, nei kitų dviejų jo įpėdinių, kurie taip pat buvo erchercogai, giminystė su imperatoriumi negalėjo sukliudyti Ordino įtraukimui į imperijos struktūros prievartinius pertvarkymus kairiajame Reino krante, kuris 1801 m. perėjo į revoliucinės Prancūzijos rankas. Kaip daugelis kitų nedidelių pasaulietinių ir visos dvasinės teritorijos, jis tapo auka tų vidutinio dydžio valstybių, kurioms sąjungos su Napoleonu dėka pavyko iš pradžių gauti kompensaciją už patirtą žalą kairiajame Reino krante, o vėliau ir visą likviduotų dvasinių ir pasaulietinių teritorijų palikimą. Vokiečių ordino atveju daugiausia naudos turėjo Viurtembergas, Bavarija, taip pat Prūsija. Po to, kai markgrafas Karolis Aleksandras 1791 m. atsisakė markgrafo pareigybės savo prūsiškųjų giminaičių naudai, į Hohencolernų markgrafystės teritoriją Pietų Vokietijoje persikėlė prūsiškoji administracija su vėlesniu valstybės kancleriu Hardenbergu priešakyje. Netrukus buvo okupuotos kaimyninės nedidelės riterių ir dvasininkų valdos, tarp jų 1796 m. ir beveik visa Frankonijos balija. Po dešimties metų ši sritis kartu su markgrafyste atiteko Bavarijai.

1809 m. Napoleonas likvidavo Vokiečių ordiną Reino sąjungos valstybėse ir savo sąjungininkams, vokiečių kunigaikščiams, paskyrė jo valdas. Viurtembergo kariuomenės būriai jau prieš kelias dienas buvo užėmę Mergentheimą.

Viena vertus, šis aktas reiškė galą tam Vokiečių ordinui, koks jis lig šiol egzistavo. Suverenios Ordino valdžios laikai negrįžtamai praėjo. Ordinas disponavo tik išsibarsčiusiomis valdomis Habsburgų monarchijos teritorijoje. Po pergalės prieš Napoleoną, sekuliarizuotos ir mediatizuotos valdos Ordinui nebuvo grąžintos, jam nebuvo atlyginta ir

už prarastas valdžios teises. Savo valdas jis atgavo tik vėlesnės Jugoslavijos teritorijoje ir Tirolyje.

Kita vertus, Ordino brolija egzistavo ir toliau. Kai 1835 m. mirė didysis magistras erchercogas Antonas Viktoras, valdęs nuo 1804 m., ne tik buvo išrinktas jo įpėdinis erchercogas Maksimilijonas Juozapas, bet buvo reorganizuotas ir pats Ordinas. Vokiečių riterių ordinas (*Der Deutsche Ritterorden*), kaip jis dabar pirmą kartą nuo savo sukūrimo oficialiai vadinosi, ir toliau liko Habsburgų šeimos ordinu. Ordino broliai naujame statute buvo įpareigoti didžiuoju magistru rinkti Habsburgų giminės princą. Taip jie ir darė: iki 1923 m. Vokiečių ordino didžiaisiais magistrais buvo Vienoje rezidavę Habsburgai. Kita vertus, Ordinas dabar įgavo naują, jo pradžią primenantį pavidalą. Jis atsidėjo karitatyvinių užduočių vykdymui, rūpinosi mokyklomis ir ligoninėmis, įkūrė moterišką Ordino šaką, t. y. Vokiečių ordino seserų instituciją. Pagal reguliaraus klero taisykles buvo reformuotas ir brolių gyvenimas.

Žlugus Habsburgų monarchijai, Ordinas buvo dar kartą reorganizuotas. Ryšiai su Habsburgais buvo nutraukti, o Vokiečių riterių ordinas 1929 m. vėl tapo Vokiečių ordinu; pirmą kartą savo istorijoje jis buvo ne riterių, bet tik kunigų ordinu. Nacionalsocializmo laikais Vokiečių ordinas, kaip ir kiti katalikų ordinai, buvo likviduotas, o po karo atkurtas Austrijoje, Pietų Tirolyje ir Vakarų Vokietijoje.

Šiandieninis Vokiečių ordinas yra visai kitokia institucija, nei tas riterių ordinas, kuris egzistavo nuo kryžiaus žygių laikų iki Napoleono. Todėl jo istorija besidominčiam tyrinėtojui iš pradžių jis gali pasirodyti nevertas didesnio dėmesio. Tačiau riba tarp nutrūkstamumo ir nenutrūkstamumo nuolat kinta. Kai šiomis dienomis didžiųjų bažnytinių švenčių metu politikas ar vidutinis verslininkas, kaip Ordino familiaras, pasipuošia tuo apsiaustu, kurį kažkada nešiojo Hermanas Zalca ar Albrechtas Brandenburgietis, istorikas apie tai turbūt galvos kitaip nei šio apsiausto savininkas. Didesnį įspūdį jam palieka šiandieninio Vokiečių ordino rūpinimasis ne tik sielovada bei ligonių priežiūra, bet taip pat Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų Vokiečių ordinu, taigi sava istorija.

DVYLIKTAS SKYRIUS

VOKIEČIŲ ORDINAS XIX–XX A. ISTORIOGRAFIJOJE IR ISTORINĖJE SĄMONĖJE

XVIII A. PABAIGOJE viduramžiška Vokiečių ordino istorija, visų pirma jo valstybės Prūsijoje istorija, buvo iš naujo atrasta. Tiesa, Vokiečių ordinas nebuvo užmirštas ir anksčiau, bet šie atsiminimai buvo blankūs ir dažniausiai neigiami.

Tose srityse, kurias Ordinas prarado jau po 1466 m. Antrosios Torunės taikos, vėliau Vakarų Prūsijoje ir Varmijoje, kur luomų sukilimas prieš Ordiną pavyko, pozityvūs atsiminimai galėjo kvestionuoti XV a. sukilimo legitimumą. Be to, ir Vakarų Prūsijos gyventojai XVI a. tapo evangelikais, o tai buvo dar viena priežastis, dėl kurios Ordinas, kaip ypač būdinga nugalėtajam senajam tikėjimui institucija, buvo atsimenamas ne vien teigiamai.

1466 m. galutinai nuo Ordino valstybės atskirtos sritys gana laisva forma buvo pajungtos Lenkijos karaliaus valdžiai. XVI–XVII a. vyko jų suartėjimo su Lenkija procesas. Vakarų Prūsija, arba, kaip tada sakydavo – karališkoji Prūsija, Lenkijai priklausė iki pat pirmojo Lenkijos padalijimo. XIX a. tas laikotarpis buvo klaidingai vertinamas kaip svetimųjų valdžia, tvirtinant, kad tų sričių gyventojai buvę engiami tautiniu požiūriu ir dėl to ilgėjęsi Vokiečių ordino laikų. Nors karališkoji Prūsija tuomet ir buvo Lenkijos dalis, daugelis jos gyventojų, ypač miestuose, kalbos atžvilgiu buvo vokiečiai. Ši politinė srities priklausomybė Lenkijai jų neribojo nei kalbine, nei ekonominių galimybių prasme.

Didžia dalimi negatyvūs atsiminimai apie Vokiečių ordiną vyravo ir po 1466 m. Ordinui likusioje Prūsijos dalyje, nuo 1525 m. Prūsijos kunigaikštijoje, t. y. vėlesnėje Rytų Prūsijoje su sostine Karaliaučiumi. Teigiami atsiminimai apie Ordiną ir čia būtų pakirtę valstybės pamatus ir kvestionuotų 1525 m. valstybinio perversmo teisėtumą. Šis perversmas turėjo atrodyti teisėtas dar ir todėl, kad už Prūsijos ribų Vokiečių

ordinas egzistavo ir toliau, ir ji nė negalvojo pripažinti 1525 m. akto. Priešingai, Ordinas vedė procesus prieš Prūsijos kunigaikštiją, o vėliau prieš Brandenburgo-Prūsijos valstybę, siekdamas atgauti savo ankstesnes valdas.

Taip pat ir 1701 m., kai Brandenburgo markgrafas ir Prūsijos kunigaikštis kurfiurstas Fridrikas III užsidėjo karaliaus vainiką, nebuvo galvojama istoriškai pateisinti naujo rango, remiantis Viduramžių Ordino didžiaisiais magistrais. Taip elgiantis, buvo grįžtama į dar gilesnę istoriją. Jei naujasis Prūsijos karalius turėjo pirmtakų, tai jais buvo ne didysis Ordino magistras, bet legendinis iki Ordino laikų prūsų karalius Vaidevutis.

XVIII a. antipatija Ordinui didėjo dar ir dėl kitų priežasčių. Apšvietos ir tolerancijos epochoje Viduramžių istorija apskritai kėlė mažai simpatijų, o Vokiečių ordinas, kaip tuo metu atrodė, tiesiog esąs viso to, kas buvo toje istorijoje niekingo, įsikūnijimas. Kai negatyvus požiūris jau pamažu keitėsi, Karaliaučiaus istorikas Ludwigas von Baczko 1797 m. dar kartą akcentavo tradicinę sampratą.

Remdamasis Ordino pilių estetiniu vertinimu, kurios yra „nereikšmingos“ ar daugių daugiausia „atkreipia į save dėmesį“, jei Strasburgo ar Ulmo katedros yra gražios, Baczko vis dėlto pripažino, kad šios pilys yra technikos pasiekimai. Tačiau tokiam pozityviam vertinimui prieštaravo jų pastatymo aplinkybės. Taigi Baczko tęsia:

> Šios paskutinės simpatijos Prūsijos istorijos žinovui dingsta, kai jis prisimena, kad šias akmenų mases sunešė nelaimingi vergai ... Ir šie nelaimingieji nebuvo padarę jokio nusikaltimo, išskyrus tai, kad tikėjo, jog už savo pragyvenimą ir būtį turi būti dėkingi toms nematomoms būtybėms, kurioms jie atnašavo savo giraitėse kitu būdu, negu Vokiečių ordinas tai darė savo šventyklose.

Taigi Baczko galvoja, kad Vokiečių ordinas pavergė vietinius, pagonybę išpažįstančius gyventojus, o šios vergystės priežastis buvo religiniai skirtumai. Jam pačiam pagonybė ir krikščionybė yra to paties lygmens religijos, dar daugiau, jo parenkami žodžiai leidžia atpažinti didesnes simpatijas pagoniškam kultui. Panašiai apie Ordino riterius, kaip „išdidumo, užsispyrimo ir žmonių paniekinimo“ simbolius, savo 1822 m. išleisto-

je ir plačiai paplitusioje „Pasaulio istorijoje“ kalba Heinrichas Ludenas.

Šio negatyvaus Vokiečių ordino vertinimo nepakeitė ir tai, kad 1772 m., kaip Lenkijos padalijimo rezultatas, nuo 1466 m. lenkų valstybinei sąjungai priklausiusios buvusios Ordino sritys atiteko Prūsijai. XIX a., o kai kada ir mūsų laikais, šis įvykis suprantamas taip, tarsi šie regionai tuomet grįžo ten, kur jie buvo ir anksčiau, tarsi Fridrikas Didysis save laikė didžiojo magistro įpėdiniu ir siekė revizuoti Antrąją Torunės taiką. Tačiau Lenkijos padalijimai buvo šaltos ir prievartinės kabinetinės akcijos, o Prūsijos karalius jų metu išsirinko tai, kas iš jam pasiekiamų kraštų atrodė esant tinkamiausia. Jokių istorinių reminiscencijų čia nebuvo.

Tai aiškiai matyti ir iš to, kaip praktiškai ir negailestingai Prūsijos valdžia elgėsi su Ordino laikų reliktais, su pilimis, apie kurias kalbama cituotame Ludwigo von Baczko straipsnyje. Kai kurios iš jų buvo nugriautos, kitos liko stovėti tik dėl to, kad jų perstatymas į grūdų sandėlius atrodė pigesnis nei nugriovimas. Tas pat pasakytina ir apie Marienburgą, kuris tuomet buvo iš pagrindų perstatytas, arba, mūsų supratimu, sudarkytas. Galų gale jis turėjo būti nugriautas.

Kad tai neįvyko, viena vertus, lėmė atsitiktinumas. Kita vertus, tai buvo susiję su staigiu ir esminiu Viduramžių istorijos supratimo pasikeitimu, apie 1800 m. prasidėjusiu visuotiniu atsigręžimu į Viduramžius. Vokietijoje, ypač Prūsijoje, prie to prisidėjo Napoleono laikai, svetimųjų valdžios ir kovos prieš ją laikotarpis, t. y. karas už laisvę.

Viduramžių Ordino riteriai dabar jau buvo vaizduojami ne kaip pasipūtę ir žiaurūs, jie tapo pavyzdžiu, ir ne tik kariniu požiūriu. Ordino valstybę pradėta vertinti pozityviai dar ir dėl to, kad ji nebuvo viena iš daugelio kunigaikščių valstybių, bet jos įkūrimo pagrindas buvo tam tikri principai. Atrodė, jog ji įkūnija pačią valstybės idėją, lygiai taip pat, kaip dabar Prūsijos valstybė. Imta manyti, kad senosios Ordino valstybės ir dabartinės Prūsijos valstybės idėjos iš dalies yra tos pačios.

Tai gerai atsiskleidžia Geležinio Kryžiaus ordino istorijoje. Jis buvo sukurtas 1813 m. laisvės karų metu. Geležinis Kryžius savo forma buvo beveik identiškas viduramžiškam Vokiečių ordino ženklui, tam juodam kryžiui, kurį Ordino broliai nešiojo ant savo apsiaustų. Bet šis

identiškumas yra tiesiog paradoksalus, nes Geležinis Kryžius, nepaisant į praeitį nukreiptos formos, buvo visiškai modernus ordinas. Jis galėjo būti suteiktas ir buvo suteikiamas visiems drąsiems kareiviams, nepriklausomai nuo jų karinio laipsnio. Tuo tarpu ligšioliniai ordinai, kaip tiesioginiai vėlyvųjų Viduramžių riterių ordinų simbolių palikuonys, buvo rezervuoti kilmingiems karininkams.

Maxas von Schenkendorfas, tuomet garsus laisvės karų poetas, šį naujojo ordino ženklo ryšį su senuoju riterių ordinu apdainavo eilėraštyje, skirtame naujojo ordino įkūrėjui, karaliui Fridrikui Vilhelmui III:

Um die kühnen Heldengeister
schlingt sich dieses Ordensband,
und der König ist sein Meister,
der das alte Zeichen fand.

[Narsiųjų didvyrių dvasias
šio ordino juosta apvijo
ir karalius yra jo magistras,
kuris senąjį ženklą surado.]

Išvertus prozą, visa tai reiškia, jog dabartinis Prūsijos karalius, kuris vėl pagerbė senąjį Ordino ženklą, yra naujasis didysis magistras, o dabartinė Prūsijos valstybė yra atnaujinta Viduramžių ordino valstybė.

Pagal šios sampratos dvasią Marienburge, kuris dabar buvo restauruotas, po kelių metų buvo sukurtas vitražas, kuriame iš kairės buvo vaizduojamas viduramžiškas Ordino riteris, o iš dešinės landšturmanas, t. y. laisvės karų savanoris. Iš šio vitražo užsakovų laiškų sužinome, kaip kilo tokios kombinacijos sumanymas. 1813 m. karo savanoris buvo suprantamas kaip Ordino riterio palikuonis, tam tikra prasme net kaip pastarojo aukštesnio lygio įpėdinis. Mat XIX a. pradžios prūsams, kurių dauguma buvo protestantai, Viduramžių Ordino riteris kėlė problemą, kadangi buvo dar ir vienuolis.

Naujas Vokiečių ordino vertinimas, kurio akivaizdus pavyzdys yra Geležinis Kryžius, pasireiškė ir tuo, kad naujai į Ordino praeitį ėmė žvelgti istorijos mokslas. Nauja čia buvo ne tik domėjimosi intensyvu-

mas, ne tik pozityvus vertinimų atspalvis, bet ir susidomėjimas nepublikuotais šaltiniais.

Šimtmečiais prieš tai istorijos mokslas rėmėsi spausdinta medžiaga, literatūriniais šaltiniais: kronikomis, analais ir t. t. Senųjų laikų aktais ir dokumentais domėjosi ne tiek istorikai, kiek teisininkai. Šie raštai buvo laikomi tuo, kuo jie ir buvo savo atsiradimo metu, t. y. teisiniais dokumentais; ir iš tikrųjų jie tebeturėjo praktinę reikšmę. Viduramžių Vokiečių ordino dokumentai buvo teisiniai dokumentai dar ir dėl to, kad Prūsijos valstybė bei Vokiečių ordinas ir toliau ginčijosi dėl 1525 m. sekuliarizacijos. Šio ginčo kontekste Karaliaučiaus valstybiniame archyve saugomi dokumentai buvo įrodymo medžiaga. Taigi nebuvo galima tikėtis, kad jie bus prieinami kiekvienam besidominčiam.

Apie 1800 m. Vokietijoje dėl praktinių bei kultūrinių priežasčių šioje srityje įvyko dideli pokyčiai. Praktinės priežastys išplaukė iš to meto teisinių santykių pokyčių. Kadangi dauguma savarankiškų vokiečių valstybių išnyko, o tebeegzistuojančios pakeitė savo sienas, tūkstančiai viduramžiškų dokumentų prarado savo įrodymo galią. Dabar jie liko tik šaltiniais istorikams, o daugeliui kitų – makulatūra, niekam nereikalingais pergamentais. Dėl to tuo metu buvo sunaikinta daugybė rankraščių, aktų ir dokumentų. O kas išliko, tapo prieinama istorikams. Archyvai, buvę ligšiol administracinėmis įstaigomis, tapo tyrinėjimo vietomis, tiesa, neiškart. Antai Karaliaučiuje, buvusiame Ordino ir tuometiniame Prūsijos Slaptajame valstybės archyve, 1822 m. buvo leista laisvai naudotis visa archyvine medžiaga iki 1500 m. Po metų ši riba buvo nukelta iki 1525 m. Taigi dabar mokslininkas galėjo pretenduoti bent jau į senųjų šaltinių panaudojimą, o tai anksčiau buvo įmanoma tik išimtiniais atvejais. Tokia išimtis, pavyzdžiui, 1805 m. buvo padaryta žymiam poetui Augustui von Kotzebue, bet Ordino dokumentų jis nepasiekė. Mat patalpa, kurioje jie buvo saugomi, tuo pat metu tarnavo praktiniams administracijos tikslams ir prieš dokumentų lentynas stovėjo sunkios kasų spintos, kurios užtvėrė praėjimą prie šaltinių tikrąja šio žodžio prasme.

Dabar spintos buvo atitrauktos. Bet istorikai domėjosi senais dokumentais ne tik dėl to, kad jie tapo prieinami, bet ir todėl, kad susidomė-

jimas senaisiais laikais dabar buvo didesnis, negu anksčiau. Aiškiausiai tai liudija *Monumenta Germaniae Historica* – didelio Viduramžių istorijos šaltinių rinkinio leidimo pradžia. Kiekvieno šio rinkinio tomo pradžioje vaizduojamas ąžuolų vainikas su šūkiu: *Sanctus amor patriae dat animum* – šventa tėvynės meilė suteikia dvasią.

Šis šūkis glaustai ir aiškiai išreiškia tai, kas skatino tuos, kurie susibūrė, vadovaujami buvusio Prūsijos valstybės reformatoriaus barono vom Steino. Savo darbą su šaltiniais jie suprato kaip tarnavimą tėvynei. Iš geresnio istorijos pažinimo turėjo būti semiamasi jėgų geresnei ateities politikai.

Darbas prie *Monumenta* greitai padarė poveikį regioninės istorijos tyrimams, taip pat ir Prūsijoje. Čia šis poveikis pasireiškė ypač anksti. Prūsijoje visų pirma buvo išleistas ne didžiulis šaltinių leidinys, bet tiesioginiais šaltiniais, visų pirma Karaliaučiaus archyvalijomis, paremta išsami Prūsijos istorija, apimanti laikotarpį nuo seniausiųjų laikų iki 1525 m. Šis darbas priklauso Karaliaučiaus archyvo direktoriaus ir istorijos profesoriaus Johanneso Voigto plunksnai. Naujoji Prūsijos istorija buvo pionieriškas darbas. Savo istorijai panaudotą milžinišką archyvinių šaltinių kiekį Voigtas visų pirma sutvarkė, identifikavo ir nustatė atskirus archyvinius vienetus. Šį darbą galima išvysti kasdien, dirbant jo paties sutvarkytame archyve. Čia ant popierinių vokų, į kuriuos buvo sudėti dokumentai ir aktai, nuolat galima pamatyti kreivoką Voigto rašyseną, kuria ant jų registrų forma užrašytas atskirų dokumentų turinys.

Nepaisant to, kad šiems registrams jau per 150 metų, daugumą jų vis dar galima naudoti. Tam tikra prasme tą patį galima pasakyti ir apie devyniatomę Voigto istoriją. Tokio išsamaus aptarimo Viduramžių Prūsijos istorija nenusilaukė ir ateityje. Jau vien dėl to jo knyga yra klasikinis kūrinys. Bet šis šiuo metu toks senas aprašymas yra įdomus ne tik kaip žinynas, bet ir kaip to laiko liudijimas. Jis pats tapo dokumentu ir leidžia suprasti, kaip XIX a. pradžios istorikas vertino Ordiną.

Paskutiniojo tomo pratarmėje Voigtas kalba apie tą pagarbą ir nuostabą, kurią jam kelia Ordinas savo klestėjimo laikais, bet kartu jis visiškai pagrįstai ginasi nuo priekaištų dėl šališkumo. Žinoma, Voigtas aiškiai priklauso tai kartai, kuri naujai ir pozityviai vertino Ordiną, ta-

čiau jo vertinimuose yra išlikusi ir buvusios kartos išsakyta kritika. Pavyzdžiui, simpatijos iki Ordino laikų Prūsijos gyventojams, prūsams. Tai matyti ne vien iš to, kad jis visą pirmą tomą paskyrė krašto padėčiai iki Ordino laikų aptarti. Apie tai jis kalba ir tiesiogiai. Šio tomo pratarmėje Voigtas aiškiai deklaruoja siekį parašyti tautos, taigi ne valstybės ir ne dinastijos, istoriją. Čia akivaizdžiai pastebimas tiesioginis ar netiesioginis naujų istorijos jėgų, Rytų Europos tautų, atradimas, padarytas Johanno Gottfriedo Herderio. Visada, kaip teigia Voigtas, tik kiti rašė apie pagonis prūsus: „svetimšaliai, atėjūnai ir krikščionys". „Ar mokėjo jie įvertinti šios tautos dvasią ir jos savitą būdą?" Šis klausimas kartu apibūdina tikslą, kurio Voigtas ne tik siekė, bet iš dalies ir realizavo, pavyzdžiui, aprašydamas didįjį magistrą Vinriką Kniprodę.

Šio magistro valdymo laikus (1352–1383) Voigtas iš dalies pagrįstai traktavo kaip Ordino klestėjimo laikotarpį. Todėl didysis magistras yra jo herojus, tiesa, ne be išlygų. Daryti išlygas Voigtą vertė kaip tik kryžiaus žygiai, kuriuos Vinrikas, kaip ir kiti to šimtmečio didieji magistrai, organizavo prieš pagonis lietuvius. Voigtas pastebi, kad to meto kronikininkai garbino didįjį magistrą, tačiau dabartinis istorikas neturėtų jais sekti. Jo paties laikais būtų:

> įžūlu ir beveik bedieviška jam (didžiajam magistrui), beatodairiškam kovotojui su pagoniška lietuvių tauta, jų žemių naikintojui, jų laimės tėvynėje griovėjui, vadovui ir iniciatoriui žudynių, kuriose tūkstančiai krito nuo Ordino riterių kalavijo, kartoti garbinimus ir pagyrimus, kuriuos jau yra išsakiusios ankstesnės kartos.

Galima būtų paklausti, ar šie Voigto samprotavimai atitinka to meto metodinius reikalavimus. Ar jis nematuoja didžiųjų magistrų ne jų pačių, bet vėlesnių laikų masteliais, taip nusižengdamas pagrindiniam tuo metu kaip tik gimstančio istorizmo principui? To Voigtas nedaro. Jis aiškiai pažymi, kad didysis magistras veikė pagal savo laiko normas. Vis dėlto jis mano, jog būtina nurodyti „dažniausiai nekaltų žmonių lavonų kalnus", kuriuos šis didysis magistras paliko po savęs. Tai įsidėmėtina, kadangi vėlesnių kartų istorikai apie šiuos lavonų kalnus arba nieko nekalbėjo, arba jiems pritarė.

Geriausiai tai matyti darbuose istoriko, kuris, priešingai nei Voig-

tas, nebuvo tik regioninės istorijos figūra, bet visoje šalyje žinomas asmuo, vienas įtakingiausių universiteto profesorių ir to meto politinėmis bei istorinėmis temomis rašiusių autorių – Heinrichas von Treitschke. Priešingai nei Voigtas, Treitschke buvo didelių gabumų rašytojas. Po to, kai pasirodė pirmasis Prūsijos istorijos kronikinių šaltinių rinkinio tomas, *Scriptores rerum Prussicarum*, jis parašė kažką panašaus į šio tomo recenziją „Prūsijos metraščiuose" (*Preußische Jahrbücher*) – aukštai vertinamame politiniame-istoriniame žurnale. Kadangi Treitschke nedaug žinojo apie Viduramžių Prūsijos ir Vokiečių ordino istoriją, jis nesileido į detalų šio rinkinio pristatymą žurnalo skaitytojams. Vietoj to jis paskelbė savo pasvarstymus apie Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje esmę. Tai buvo esė „Vokiečių ordino kraštas Prūsija" (*Das deutsche Ordensland Preußen*), kuri pirmąkart pasirodė 1862 m., o vėliau buvo įdėta į daug kartų perleistą Treitschke's straipsnių rinkinį. Vėliau ji buvo išleista atskirai *Reclam*, vėliau *Insel* serijoje, o paskutinį kartą 1955 m. atnaujintoje *Taschenbuch* serijoje. Ši esė didžia dalimi suformavo vokišką Vokiečių ordino vertinimą.

Priešingai nei Voigto, Treitschke's darbuose jau neaptiksi apšviestojo XVIII a. humanizmo reminiscencijų. Tačiau čia aptinkame kažką naujo – agresyvųjį nacionalizmą. 1446–1772 m. laikotarpis, kai Vakarų Prūsija priklausė Lenkijai, laikomas „nenatūralios būsenos, kada slavai valdo vokiečius" pavyzdžiu. Viename laiške, kuriame Treitschke pasakojo apie darbą prie šios esė, jis teigia, tam tikra prasme atšaukdamas Voigto nuosprendį, kad Vokiečių ordinas „įkūnija kai kuriuos vokiečių būdo bruožus, kurie retai kada tinkamai įvertinami – agresyvi jėga ir valdingas, negailestingas tvirtumas". Savaime suprantama, kad tai buvo pozityvus vertinimas.

Tokį požiūrį XIX a. pabaigoje reiškė ne tik Treitschke. Kiek tiesmukai galima pasakyti, kad nuo XIX a. vidurio iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos Vokiečių ordinas Vokietijoje buvo vertinamas panašiai, kaip Treitschke's darbuose. Žinoma, analizuojant giliau, požiūrius reikėtų labiau diferencijuoti. Aštresni, pernelyg laiko dvasia persmelkti vertinimai dažniau aptinkami eseistų kūriniuose, o ne šaltinių tyrinėtojų darbuose. Susipažinus su šaltiniais, dažniausiai pradedama vengti

tiesmukų formuluočių. Tektų praleisti daugelio stropių mokslininkų publikacijas, norint pasakyti, jog tais dešimtmečiais nebuvo blaiviai tyrinėjama. Ir šie tyrinėjimai buvo publikuojami bei studijuojami. Bet, kita vertus, trumpi pasisakymai, kaip ta Treitschke's esė ir daugelis kitų populiarių brošiūrų, buvo skaitomi dar dažniau. Be abejo, jie kur kas didesniu mastu formavo bendrąją nuomonę, nei mokslinė literatūra. Ir šiandien nėra kitaip. Bet tada, apie 1900 m., prisidėjo dar ir ypatingos priežastys: politinė situacija, greitas santykių kitimas tarp Prūsijos valstybės ir jos pavaldinių lenkų, arba tarp Lenkijos ir trijų ją padalijusių galybių, t. y., be Prūsijos, dar Rusijos ir Austrijos.

Pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais Prūsijos valstybei priklausiusių buvusios Lenkijos karalystės sričių lenkų gyventojų atžvilgiu vyriausybė bei valstybinės įstaigos faktiškai nesiėmė jokių represijų. Prūsijos valdžios organai savo lenkiškai kalbantiems pavaldiniams aiškiai pažadėjo neriboti jų religinių (lenkai buvo katalikai, o Prūsijos valstybė – protestantiška) bei kalbos teisių, ir to iš tikrųjų buvo laikomasi. Didesnių nacionalinių konfliktų nekilo, netgi priešingai. XIX a. pirmojoje pusėje Vakarų Europoje, taip pat ir Vokietijoje, bent jau tarp išsilavinusių žmonių, buvo jaučiama visuotinė simpatija lenkams, ypač po nepavykusio 1830–1831 m. Rusijai priklausiusios Lenkijos dalies sukilimo ir prasidėjusios vadinamosios Didžiosios emigracijos.

Tačiau XIX a. antroje pusėje konfliktai tarp Lenkijos ir ją padalijusių valstybių greitai išaugo, ypač Prūsijai priklausiusioje Lenkijos dalyje. Mat čia, priešingai nei Rusijos valdomoje Lenkijos dalyje, nebuvo priešpriešos tarp nacionaliniu požiūriu homogeniškos gyventojų sudėties ir kitos tautybės tarnautojų. Prūsijai priklausiusiose buvusios Lenkijos srityse, t. y. visų pirma Poznanės kunigaikštijoje, dalis gyventojų buvo vokiečiai.

Kadangi šios vakarinės Lenkijos sritys buvo labiausiai išsivysčiusios, taip pat ir mokyklinio išsilavinimo požiūriu, gana greitai stiprėjo lenkų gyventojų tautinė sąmonė. Nuo 1870–1871 m. šie lenkai tapo Vokietijos imperijos piliečiais. Prieš tai jie buvo nariai Prūsijos valstybės, nuo seno turėjusios įvairiakalbių pavaldinių. Naujojoje imperijoje lenkai vis labiau jautėsi svetimi, juolab jau pirmieji šios imperijos me-

tai buvo paženklinti *Kulturkampfo* dvasios, kuri katalikams lenkams uždėjo imperijos priešų stigmą.

Augantis susvetimėjimas abi puses stūmė į tokius veiksmus, kurie dar labiau sustiprino prieštaravimus. Lenkai savo teises bandė apginti per organizacijas, kurdami susivienijimus ir bendrijas. O vyriausybė, viena vertus, leido lenkus diskriminuojančius potvarkius ir įstatymus, per mokyklų politiką siekė vykdyti lenkų asimiliaciją, o kita vertus, valstybinės kolonizacinės politikos dėka mėgino stabilizuoti ar net padidinti vokiečių gyventojų dalį. Vokiečių gyventojų skaičius šiose srityse XIX a. pabaigoje dėl greitai besivystančių Vakarų Vokietijos pramoninių regionų traukos iš tikrųjų mažėjo. Tačiau tuomet šis gyventojų kilnojimasis buvo interpretuojamas, kaip lenkų vykdomas vokiečių išstūmimas.

Taip galvojant lenkus diskriminuojančias priemones vykdančių vokiečių sąžinė buvo rami, nes jie tik gynėsi, kaip neva tai buvo daroma ir anksčiau, Rytų apgyvendinimo ir Vokiečių ordino laikais. Populiarioji istorinė literatūra buvo itin agresyvi tada, kai buvo kalbama apie laikotarpį po 1466 m., kada Ordino valstybės dalis priklausė Lenkijai. O kartu „protėviams dabartinių lenkų, kurie nori šiandien iš Vakarų Prūsijos ir Poznanės išvyti vokietybę“. Kai buvo svarstomos Marienburgo restauracijai reikalingos išlaidos, 1886 m. vienas Prūsijos landtago deputatas, pasakė:

> Ši Ordino pilis Viduramžiais buvo vokietybės Rytuose prieglobstis. Jos restauracija ir išsaugojimas ir ateityje stiprins vokietybę, vokiečių nacionalinę sąmonę ir vokišką kultūrą prieš galimą kitų tautybių veržimąsi į mūsų rytinę marką.

Protokole pažymėta: „Puiku! Aplodismentai dešinėje“.

Su klasikiniu greitumu vienas vyras suderino aktualią politiką ir atitinkamą praeities vertinimą. Juo buvo asmuo, kuris ir šiaip yra geras liudininkas to, kas tuo metu Vokietijoje buvo įprasta,– kaizeris Vilhelmas II. Per vieną šventinį aktą 1902 m. Marienburge, kai praeičiai buvo reiškiama pagarba tam metui būdingomis iškilmingomis eitynėmis, kuriose dalyvavo Ordino riteriais perrengti Prūsijos grenadieriai, kaizeris pasakė vieną savo charakteringų kalbą ir Ordino praeitį susiejo su politine dabartimi:

Dabar vėl tai grįžta. Lenkų puikybė pernelyg arti priartėjo prie vokiškumo, ir Aš esu priverstas šaukti Mano tautą ginti savo tautinius turtus.

Pirmojo pasaulinio karo baigtis neatnešė nieko, kad tokios nuotaikos ir vertinimai būtų peržiūrėti. Tuo metu buvo sukurta Lenkijos valstybė, kurios etniškai mišriose srityse gyveno ir vokiečiai. Vakarų Prūsijos, kartu buvusios Ordino valstybės, dalis vėl priklausė Lenkijai. Vokiečių pastangos peržiūrėti Versalio taiką ir pakeisti vokiečių–lenkų sieną Vokietijos naudai dabar jau išties rėmėsi Vokiečių ordino istorija. Atsiminimai apie Vokiečių ordiną ir jo tebestovinčias pilis, visų pirma, žinoma, apie Marienburgą, tuomet buvo savų politinių lūkesčių garantija. Ypač lenkų valdymo Vakarų Prūsijoje šimtmečiai, t. y. laikotarpis tarp 1466 ir 1772 m. buvo laikomas panašiu į aną metą.

Tai rodo, pavyzdžiui, teiginiai vieno Drezdeno studienrato (mokytojo), kuris 1930 m. parašė atsiminimus apie savo ekskursiją po pasienio kraštus. Jos metu jis buvo nuvykęs į Rytprūsius ir Dancigą. Nors Saksonijos studienratas veikiausiai keliavo traukiniu, jo straipsnio pavadinimas: *Nach Ostland wollen wir reiten* („Į Rytų kraštą norime mes joti“). Žodžiai „Į Rytų kraštą norime mes joti“ yra pradžia vėlyvaisiais Viduramžiais vokiečių žemaičių kalba parašyto eilėraščio, kuris tuomet, išverstas į literatūrinę vokiečių kalbą, buvo dainuojamas turbūt visose mokyklose. Beje, ganėtinai neturiningos dainos pradžia, kalbanti tik apie vyną ir alų, kuriuos Rytuose mėgstama gerti, ir apie mylimąją, kuri tenai laukia. Bet ši daina buvo dainuojama ne dėl to, o dėl asociacijų, kurias galėjo sužadinti pirmoji eilutė, pridedant dar šį bei tą, ką darė, pavyzdžiui, ir minėtas studienratas. Jis aprašė savo kelionės kulminaciją, apsilankymą Marienburge: „Marienburgas yra vadinamas Vokiečių šventove Rytuose, ir jis mums liks toks visada, ypač dabar, kada jis turi saugoti pasienį nuo vis toliau besiveržiančio slavų srauto“.

Tokiu sakiniu reiškiamuose įvaizdžiuose susiduria ne tik vokiečių ir lenkų politiniai tikslai, šių įvaizdžių objektas yra ne tik politinių priešininkų konfliktas. Čia susiduria tiesa ir melas, šventumas ir blogis, arba, kaip jau cituotame sakinyje: šventoji pilis, iškili, šviesi, pasiruošusi gintis ir vis tolyn besiveržiantis, grėsmingas ir nežmoniškas srautas. Vaizdai ir metaforos, kuriomis operuoja politinė kalba, dažnai pasako

daugiau negu turinys. Su srautu, upe, potvyniu slavai lyginami ne tik čia. Taip juos apibūdindavo tuomet dažnai. Charakteringa yra tai, kad vokiečiai priešpriešinami ne lenkams, o kaip tik slavams. Tuo nurodoma, kad vokiečiai susidūrė ne su viena tvirtai susiformavusia tauta, ne su viena nacija, bet su beforme mase. Ir šis amorfiškumas dar labiau sustiprinamas srauto, potvynio įvaizdžiu.

Už tokių įvaizdžių slypinti istorijos samprata moko, kad vokiečiai Vidurio Europoje turėjo reikalą su tokiais žmonėmis, kuriems reikėjo galingesniojo, taikingo kultūros nešėjo, bet kuriuo atveju pranašesniojo rankos. Šia prasme buvo suvokiamas ir Viduramžiais vykęs Rytų apgyvendinimas. Tai buvęs ne, kaip šiandien sakytume, kultūrinės raidos pagyvinimas, kurį sukėlė žmonių su labiau išvystyta kultūrine technika atvykimas, ne ankstesnio gyvenviečių statymo paspartinimas, bet totalus gyvenimo pertvarkymas, gyvenimo, kuris pats savaime nebūtų pasiekęs aukštesnės pakopos.

1933 metai iš esmės nepakeitė viduramžiškos Vokiečių ordino valstybės vertinimo, nors nacionalsocialistų partija aukštesniesiems funkcionieriams labai greitai įrengė apmokymo centrus, kurie buvo vadinami Ordino pilimis, nors ankstyvojo nacionalsocializmo laikotarpio žymiausias ideologas Alfredas Rosenbergas nuolat bandė panaudoti Viduramžių Vokiečių ordino istoriją nacionalsocializmo tikslams.

Rosenbergo pažiūros geriausiai atsiskleidžia kalboje, kurią jis pasakė 1934 m. balandžio mėnesį Marienburge ir kurios dėka, kaip pažymėjo tuometinis Rosenbergo kalbų leidėjas, „NSDAP perėmė germanišką Viduramžių turinį". Ordino praeitį ir nacionalsocialistinę dabartį Rosenbergas susiejo, Hermanui Zalcai priskirdamas kovos už gyvybinę erdvę motyvą. XV a. pradžioje valdžiusį didįjį magistrą Mykolą Kuchmeisterį, kuris nuvertė savo pirmtaką Henriką Plaueną, idant sudarytų taiką su Lenkija, jis apibūdino, darydamas užuominas į Pirmojo pasaulinio karo pabaigą, kaip „tų laikų Erzbergerį". Bet esminės buvo ne įvykių paralelės, bet struktūrinės bendrybės. Rosenbergas manė, kad biurokratinė valstybė vokiečiams netinka. Jam labiau patiko ištikimybe grindžiamas abipusis ryšys, ryšys tarp kunigaikščio ir jo žmonių. Taip, pasak jo, buvę Fridriko Didžiojo laikais – tiesa, čia reikėtų pri-

durti, kad pastarasis būtų uždraudęs save lyginti su Viduramžių kunigaikščiu. Toks kunigaikštis buvęs taip pat Hindenburgas, ir, žinoma, visų pirma Hitleris. Bet kaip bus po to? Tinkamas vadas, kaip spėjo Rosenbergas, gali ne visada atsirasti. Taip jis prieina prie reikalo esmės: „čia", t. y. nesant tinkamam kunigaikščiui, „kaip kunigaikščio idėjos tęsėjas pasirodo riterių ordino principas". Rosenbergas šią idėją plačiai išvysto. Jis nupiešia į Ordiną panašaus, kaip jis manė, elito paveikslą, savotiškoje konklavoje turėjusio išrinkti naują vadą.

Šie samprotavimai jau tuo metu atrodė itin migloti. Vis dėlto juos reikia aptarti, kadangi šis nacionalsocializmo suartėjimas su Vokiečių ordino istorija neretai buvo cituojamas po 1945 m. Ir tai buvo daroma ta prasme, tarsi čia tarp Rosenbergo ir Vokiečių ordino išties būta kažkio giminingumo. Žinomos grandinės nuo Liuterio iki Fridriko Didžiojo, Bismarcko ir Hitlerio, kurią sukonstravo nacionalsocialistai, tik neigiamai vertindami perėmė jų priešininkai, kaimynystėje savo vietą rado ir Ordinas.

Bet čia Rosenbergui buvo suteikta per daug garbės. Marienburgo oratorius visai nebuvo svarbiausias ideologas, kuriuo jis mielai norėjo būti. Po 1933 m. jis greit tapo žemesnio rango figūra, o tą elitą, apie kurį jis kalbėjo, formavo kitas, t. y. Heinrichas Himmleris. Tiesa, ir jis svajojo apie Viduramžius, bet ne apie Vokiečių ordino, o apie Henriko Liūto ir pirmojo saksų karaliaus Henriko I laikus. Jų palaidojimo vietas – Braunšveigo ir Kvedlinburgo katedras – jis įsakė perstatyti į nacionalsocialistų šventoves.

Rosenbergas su savo keistomis mintimis buvo daug artimesnis dešiniųjų politinių organizacijų tradicijoms, kurios buvo stiprios Veimaro Respublikos laikais, t. y. toms tradicijoms, kurias įkūnijo rašytojas Arthuras Moelleris van den Bruckas savo knygoje apie prūsiškąjį stilių bei kitame kūrinyje, pavadintame „Trečiasis Reichas" (*Das Dritte Reich*). 1920 m. kitas konservatyvus to meto publicistas net įkūrė „Jaunavokiečių ordiną" (*Jungdeutscher Orden*), kuriame, kaip ir Vokiečių ordine, buvo balijos, kapitulos, komtūrai. Kadangi ekstremistinės politinės organizacijos, turinčios panašius tikslus, dažnai aršiausiai kovodavo tarpusavyje, Jaunavokiečių ordinas ir NSDAP buvo didžiausi priešininkai.

Kiek apskritai egzistavo aprašymui palanki nacionalsocialistinė ideologija, Vokiečių ordinas joje užėmė tik kuklią vietą. Net Rosenbergas galų gale turėjo konstatuoti, kad jį nuo Ordino daug kas skiria. Kadangi Ordino riteriai buvo vienuoliai, jie negalėjo patys pasirūpinti veiklia elito pamaina. Tai buvo, Rosenbergo nuomone, jų „tragedija“.

Po 1933 m. ir toliau dominavo XIX a. viduryje, pirmiausia Treitschke's, suformuluota Ordino istorijos samprata. Ordinas buvo traktuojamas kaip valstybės kūrėjų, gyvybinės erdvės laimėtojų, vokietybės gynėjų ir slavų priešų susivienijimas. Tiesa, nacionalsocialistiniuose mokymo raštuose, toje periodikoje, kuri privalėjo tarnauti partijos narių ideologiniam auklėjimui, galima aptikti trumpų straipsnių apie Vokiečių ordiną, kuriuose buvo bandoma jo tradiciją panaudoti nacionalsocialistinės tikrovės ir išsvajotos ateities labui. Tačiau šiaip, kaip ir visame to meto istorijos moksle ir istorijos vaizdinyje apskritai, dominuoja XIX a. pabaigoje suformuota tradicija.

Todėl ir po 1933 m. toliau vyko tai, kas, nagrinėjant politines kalbas ir populiarias brošiūras dažnai dingsta iš akiračio, t. y. mokslininkų darbas. Ir toliau vyko ne tik nepastebima veikla prie šaltinių ir mokslininkams įdomių detalių, bet ir rašomi visuomenei skirti moksliniai kūriniai. Tokio kūrinio pavyzdys yra Bruno Schumacherio Rytų ir Vakarų Prūsijos istorija, pasirodžiusi 1937 m. Kai kuriais aspektais ši knyga šiandien palieka nemalonų įspūdį, o paskutinis naujausios istorijos skyrius atitiko tuomet vyraujančią istorijos interpretaciją. Bet tai yra suprantama dėl tų aplinkybių, kuriomis ši knyga buvo paskelbta. Būtų pernelyg paprasta tuo metu rašiusiam autoriui prikišti, kad jis nebuvo pasirengęs demonstratyviam pasipriešinimui. Ankstesniuose šiandien nemaloniai veikiančiuose puslapiuose savo antspaudą paliko XIX a. pabaigos konservatyvus, taip sakant, juodai-baltai-raudonas istorijos vaizdinys. Bet tai taikytina ne visai knygai, kadangi kai kuriose vietose Schumacheris atitolsta nuo to meto dominuojančių pažiūrų. Pavyzdžiui, jis rašė:

> Vokiečių ordino veikla Prūsijoje leistų galvoti, kad jo tikroji „idėja“ buvo valstybės įkūrimas ir vadovavimas jai. Tačiau kas taip galvoja, nesupranta iš Augustino idėjų pasaulio kilusios Viduramžių žmonijos dvasinės būklės, jos gilaus įsitikinimo krikščionių pareiga bendradarbiauti kuriant „Dievo

karalystę" – ar tai būtų bažnytinių pareigų vykdymas, ar bendras Dievui skirtas gyvenimas (vienuolystė), ar, – ir tai buvo riteriškas germaniškas pagrindinės Augustino minties pakeitimas, – ginkluota kova prieš „Kristaus niekintojus" (kryžiaus žygių idėja). Tik įgyvendindami šį idealą – o ne, kaip galima pridurti, valstybės kūrimu ar apgyvendinimu – riterių ordinai galėjo savo egzistenciją ir savo pretenzijas į tam tikras privilegijas pateisinti Viduramžių krikščioniškos Europos forume.

Šiandien nesunku tokius sakinius praleisti. Tačiau jų išspausdinimas 1937 m. Karaliaučiuje nėra savaime suprantamas. Tiesa, reikėtų išsiaiškinti, kas tiems laikams buvo charakteringiau: šie sakiniai ar Rosenbergo tvirtinimai.

Tačiau net jeigu ir nebus galima tiksliai pasakyti, ar viduramžiškas Vokiečių ordinas užėmė kokią nors vietą sampratoje tų, kurie, pavyzdžiui, po 1939 m. Lenkijoje vykdė vokiečių okupacinę politiką, ar tie, kurie čia naudojo prievartą, savo veiksmus grindė atsiminimais apie viduramžišką Ordiną, vis dėlto reikia konstatuoti, kad tuomet, kai kalba kildavo apie Viduramžius, Vokiečių ordinas būdavo dažnai minimas, ir kad ši dalinė Ordino nacionalsocialistinė adaptacija rėmėsi jau dešimtmečius egzistuojančių pažiūrų tradicija.

Ir tai matyti ne vien mokslinėse ar plačiajai publikai skirtose publikacijose, bet ir dramose, visų pirma romanuose. Paplitusį Vokiečių ordino paveikslą, kaip ir apskritai XIX ir XX a. pradžios istorijos vaizdinį, dar labiau nei kalbos ar laikraščių straipsniai suformavo grožinė literatūra. Ką dabar daro vadinamųjų mokslo populiarinimo knygų autoriai, anksčiau darė dramaturgai ir romanistai. Dėl to Vokietijoje romanų ir dramų apie Vokiečių ordiną Viduramžiais parašyta gana daug, bet dar daugiau Lenkijoje.

Lenkiška Vokiečių ordino paveikslo konstrukcija yra visiškai identiška vokiškai, diametraliai skiriasi tik vertinimai. Kuo šviesesniais didvyriais Ordino riteriai buvo vokiečių romanuose, tuo labiau velniškos būtybės figūravo lenkų autorių pasakojimuose, visų pirma Henryko Sienkiewicziaus romane „Kryžiuočiai" (1897–1900).

Priešingai nei antrarūšiai ar trečiarūšiai apie Ordiną rašę vokiečių autoriai, Sienkiewiczius buvo įžymus rašytojas. 1905 m. už romaną „Quo vadis", kuriame aprašomi krikščionių persekiojimo laikai, jis gavo No-

belio premiją. Šis romanas dar ir dabar yra žinomas daugelyje šalių, iš esmės dėl jo ekranizacijos. Lenkijoje tą patį galima pasakyti apie kryžiuočių romaną. Ten pagal šią knygą palyginti neseniai buvo sukurtas ilgas ir didelio susidomėjimo sulaukęs filmas. O dar neseniai būta lenkų istorikų, tvirtinusių, kad Sienkiewiczius teisingai atskleidė Vokiečių ordino tikrovę.

Ordino riterius Sienkiewiczius vaizduoja, remdamasis XVIII a. pabaigos siaubo romano tradicijomis. Jis juos išsamiai aprašo kaip sadistus. Knyga atlieka, jei taip galima pasakyti, kažką panašaus, ką šiandien daro kai kurios komiksų serijos, ypač sukurtos Prancūzijoje ar Italijoje, kai jos ypač išsamiai kelia dalykus tarp pasibaisėjimo ir pasitenkinimo, vaizduoja SS žiaurumus.

Šiame romane ir kitose to meto knygose Ordino riteriai vadinami raupsais, maru ir germanišku potvyniu. Taigi srauto metafora, kurią vokiečiai vartojo kalbėdami apie slavus, sutinkama ir čia. Riteriai engia Prūsijos gyventojus, gyvenančius vergišką gyvenimą, o jei į riterių rankas patenka priešininkas, jis turi iškentėti sadistiškus kankinimus. Riteriai yra atstumiančios ir bjaurios būtybės. Jų veidai iškreipti arogancijos ir neapykantos.

Prie vokiškos istoriografinės tradicijos įpratusiam skaitytojui ši knyga turėtų būti nesuprantama. Vokiečių romanuose jis skaitė visišką priešingybę. Ten bjaurūs kretinai ir sadistai kalbėjo lenkiškai. Tiesa, kalbant apie sadizmą, reikėtų pasakyti, kad lenkiškose knygose jis sutinkamas dažniau. Bet lenkų romanai turėtų atstumti vokiečių skaitytoją dar ir dėl to, kad tie šaltiniais pagrįsti tikrovės elementai, kuriuos lenkų autoriai įpina į savo kūrybą, vokiečių pateikiamoje istorijoje neaptinkami. Jei, tarkim, Sienkiewiczius pasakoja, kaip Ordino riteriai užpuolė miestą, sudegino jį iki pamatų, išžudė vyrus, vaikus ir moteris bei mėtė į ugnį naujagimius, tai nėra taip nepagrįsta, kaip galbūt kas nors norėtų manyti. Nes karas vėlyvaisiais Viduramžiais buvo kariaujamas ar bent jau galėjo būti kariaujamas net ir mūsų prie žiaurumų įpratusiai patirčiai žvėriškais būdais, o civiliams, kalbant kiek anachronistiškai, gyventojams praktiškai blogai buvo bet kuriuo atveju. Tokie žvėriškumai Rytų Europoje neabejotinai pasitaikydavo dar dažniau,

ir jie ne kartą buvo aprašyti to meto šaltiniuose, žinoma, paprastai kaip vienos pusės priekaištai kitai. Turint omenyj Ordino karą prieš pagonis, tą karą, dėl kurio taip apgailestavo Voigtas, paties Ordino šaltiniai pasakoja apie, mūsų supratimu, žiaurų kariavimo būdą. Ir priešingai, taip pat turime vienalaikius lenkų liudijimus, kurie pasakoja apie tai, ką turėjo iškęsti Prūsijos gyventojai nuo lenkų ir lietuvių kariuomenės, ypač per karą, kurio apogėjus buvo Žalgirio mūšis.

Tačiau vien tuo, kad lenkų romanai tam tikru mastu rėmėsi patikimais istoriniais įvykiais, negalima paaiškinti jų turinio. Taip pat nepakankamas ir kitas aiškinimas, kad vokiečių istorijos pateiktas vaizdas tam tikru mastu automatiškai turėjo pagimdyti lenkišką antipodą. Čia nebuvo jokio automatizmo, tačiau egzistavo bendrosios šio reiškinio priežastys, t. y. XIX a. viduryje prasidėjusios nacionalinės kovos.

Bet šiose kovose lenkų ir vokiečių autorių sąlygos nebuvo lygios. Treitschkei dėl savo poleminių kūrinių bijoti cenzūros nereikėjo, o lenkų autoriui, kuris gyveno ne Lenkijos valstybėje, bet buvo Rusijos caro, Austrijos imperatoriaus ar Prūsijos karaliaus pavaldinys, viskas buvo kitaip.

Bet lenkų autoriaus situacija nebuvo ir tokia, kaip būtų galima galvoti, turint omenyje šiuolaikinių valstybių prievartos metodus. Sienkiewicziaus romanas, kaip ir daugelis panašių Lenkijos istoriją garbinančių literatūrinių kūrinių, buvo išleisti Lenkijoje. To meto politiniams raštams aktualios politikos temomis buvo kur kas daugiau apribojimų. Ypač tai pasakytina apie Rusijai priklausančią Lenkijos dalį, kadangi pačioje Rusijoje praktikuotos cenzūros priemonės buvo stipresnės. Dėl to lenkų autoriai, norėdami pasisakyti apie politinę dabartį ir ateitį, dažnai pasitraukdavo į beletristiką ir praeities aprašymą. Tam tikra prasme istoriniai romanai buvo koduota literatūra.

Tokios literatūros pavyzdys yra 1827 m. pasirodęs Adomo Mickevičiaus epas „Konradas Valenrodas“. Pagrindinė kūrinio figūra yra lietuvių kilmės didysis Ordino magistras. Dar vaikystėje jį buvo pagrobę Ordino riteriai. Tai, žinoma, fikcija, bet ne absurdas, nes vaikų paėmimas įkaitais arba sutarties garantais (kaip geriau reikėtų sakyti, atsižvelgiant į šiandieninę žodžio įkaitas reikšmę), autoriaus vaizduojamais laikais iš tikrųjų buvo įprastas politikos instrumentas. Bet kalbame dabar ne

apie tai ir ne apie absurdų kupiną veiksmą, kurį autorius sukuria šio vaiko likimo pagrindu. Ši knyga čia minima tik kaip akivaizdžiausias pasakojimo, kuriame užkoduoti aktualūs ketinimai, pavyzdys. Rašydamas apie Vokiečių ordiną Mickevičius, turėjo omenyje savo meto Rusiją, taip pat šį kūrinį suprato ir rusų valdžios įstaigos. Jos nesutrukdė jį išleisti, tačiau uždraudė literatūrinę diskusiją ta tema.

Panašūs vokiečių romanai ir dramos šiandien yra užmiršti. Dabar vargu ar kas skaitytų Ernstą Wichertą, parašiusį plačiai paplitusį romaną apie Henriką Plaueną, arba knygos „Pilis Rytuose“ (*Die Burg im Osten*) autorių Wilhelmą Kotzde-Kottenrodtą. O Lenkijoje yra kitaip. Ir čia XX a. 3-iame dešimtmetyje vienpusiški istoriniai romanai jau buvo kritikuojami. Tačiau vokiečių okupacinė politika Antrojo pasaulinio karo metais suteikė progą atsiminti tradicinį istorijos vaizdą ir semtis iš jo jėgų. Suprantama, kad lenkų pogrindžio mokyklose ir pogrindžio universitetuose atgijo nacionalinės ir nacionalistinės tradicijos.

Po 1945 m. Lenkijoje jau tikrai nebuvo pagrindo vaizduoti Ordiną draugiškomis spalvomis. Juk dabar dargi reikėjo pateisinti naujas sienas ir jas pavaizduoti kaip ilgos istorijos rezultatą. Todėl lenkų autoriai tuomet išleido tokių kūrinių, kuriuos šiandieninėje Lenkijoje niekas negali rimtai skaityti, panašiai kaip Vakarų Vokietijoje po 1945 m. apie prarastų vokiečių rytinių sričių istoriją neretai buvo rašoma vien tik tam, kad būtų prisidėta prie šių sričių atgavimo. Ir XIX a., ir dabar tarpusavyje polemizuojančių vokiečių ir lenkų istorikų praeities aprašymai buvo panašūs: nacionalinės istorijos elementų izoliavimas, 700 metų tęstinumo akcentavimas, Vokiečių ordino Viduramžiais ir Naujųjų laikų Prūsijos monarchijos susiejimas. Tačiau ir čia trumpalaikiai publicistiniai tekstai neturėtų užgožti tiek lenkų, tiek vokiečių (ne tik Rytų Vokietijos istorijos specialistų) mokslinių istorinių darbų. Vakarų Vokietijos istorikai dabar kur kas plačiau nei kada nors anksčiau žiūri į Vokiečių ordino istoriją, regėdami ne vien Prūsijos istorijos kontekstą, bet visą jo veiklos lauką. Tai irgi yra 1945 m. pasikeitusių sienų padarinys, bet taip pat, reikia tikėtis, ir pasikeitusio požiūrio rezultatas.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ŠI KNYGA nėra sumanyta kaip vadovėlis, todėl ir nepretenduoja pateikti sistemingą bibliografiją. Čia nurodomi visų pirma naujesni darbai, kuriuose nesunku susirasti nuorodas į ankstesnę literatūrą. Taip pat minimi tie darbai ir šaltiniai, kuriais čia buvo tiesiogiai pasiremta. Nors ši knyga ir skirta ne specialistams, vis dėlto nurodoma ir dalykinė literatūra. Mat mokslinė istorinė literatūra neprofesionaliam skaitytojui paprastai labiau prieinama, nei politologiniai, o pastaruoju metu ir literatūrologiniai darbai su jų įmantria moksline kalba.

Įvadui skirtoje apžvalgoje nurodomi bendrieji veikalai, kurie vėliau paprastai nebus cituojami, nors detaliau nagrinėjant atskirų skyrių turinį, kartu su ten minima dalykine literatūra reikėtų panaudoti ir juos.

ĮVADAS

1) Šiuolaikinio Vokiečių ordino istoriją apibendrinančio veikalo nėra. Artimiausias jam yra: Tumler M., *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriß der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*, 1955. Knyga parašyta remiantis asmeniniu patyrimu (jos autorius 1948–1970 m. buvo Vokiečių ordino didysis magistras) ir pozityviai išsiskiria iš tos prūsiškos perspektyvos, kuri dažniausiai lėmė kitus apie Vokiečių ordiną parašytus darbus. Kita vertus, vidinio požiūrio keliami pavojai yra akivaizdūs. Tas pats autorius 1948 m. paskelbė trumpą apžvalgą: *Der Deutsche Orden*, 3. Auflage unter Mitarbeit von U. Arnold, 1981. Geriausias Ordino istorijos įvadas yra probleminis straipsnis: Maschke E., „Die inneren Wandlungen des Deutschen Ritterordens“, in: *Geschichte und Gegenwartsbewußtsein*, Festschrift für H. Rothfels, 1963, pakartota: Maschke E., *Domus hospitalis Theutonicorum. Gesammelte Aufsätze*, 1970. Taip pat: Hellmann M., „Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens“, in: *Historisches Jahrbuch*, 80, 1961 ir Biskup M., „Wendepunkte der Deutschordensgeschichte“, in: 1986 išleistame straipsnių rinkinyje (žr. nr. 3).

2) Vokiečių ordino Prūsijoje istorijai ir toliau reikšminga lieka Voigt J., *Geschichte Preußens*, kurios 1827–1839 m. pasirodė 9 stambūs tomai. Autorius buvo Karaliaučiaus archyvo direktorius, pirmasis aprašęs jo fondus (žr. *Forstreuter*, nr. 10). Geras archyvinių šaltinių žinojimas yra išskirtinis šio veikalo bruožas. Atsižvelgiant į parašymo datą, šis kūrinys šiandien yra istoriografijos paminklas, tačiau juo vis dar reikia naudotis, nagrinėjant daugelį detalių problemų.

3) Moderniau ir trumpiau: Krollmann Ch., *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*, 1932, taip pat: Schumacher B., *Geschichte Ost- und Westpreußens*, 1937. Po 1945 m. pasirodę šios knygos nauji leidimai yra iš dalies pataisyti, tačiau žinių ir vertinimų horizontas liko XX a. 4-ojo dešimtmečio lygio. Šiuolaikinis, tiesa, daug platesnis atitikmuo yra G. Labudos sudarytas lenkų istorikų studijų rinkinys: *Historia Pomorza*, Poznań, 1972, kuriame, kas atitinka lenkų terminiją, pateikiama ne tik Pamario, bet ir Vakarų bei (iš dalies) Rytų Prūsijos, o kartu ir Vokiečių ordino Prūsijoje istorija. Boockmann H., *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Ostpreußen und Westpreußen*, 1992. Górski K., *L'Ordine teutonico. Alle origini dello stato prussiano*, Turin, 1971; lenkiškai: *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław etc., 1977. Górskis jau 1946 m. išleido apibendrinamąjį darbą (Państwo krzyżackie w Prusach) ir 1930–1939 m. bei nuo 1946 m. paskelbė daugybę studijų Prūsijos istorijos klausimais (plg. bibliografiją in: *Zapiski Historyczne*, 34, 1969 ir in: *Acta universitatis Nicolai Copernici*, Historia, 9, Toruń, 1973) ir Torunėje po 1945 m. daug studentų nukreipė į Prūsijos bei Vokiečių ordino istorijos tyrinėjimus (plg. disertacijų ir magistrinių darbų sąrašą – ten pat). 1971 ir 1977 m. išleista jo knyga buvo viso gyvenimo darbo suma, kurią reikėtų vertinti lenkų istorinės tradicijos kontekste. Bet kartu ji daug prisidėjo mažinant abiejų tautų istoriografijos tradicijas skiriantį atstumą. Išsami parankinė knyga yra: Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk, 1986. Svarbūs lenkų autorių darbai paskelbti vokiečių kalba: *Der Deutschordensstaat Preußen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart*, hg. v. U. Arnold u. M. Biskup, 1982. Visų pirma lenkų ir vokiečių istorikų darbai, skirti daugiausia Vokiečių ordino istorijai: *Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica*, hg. v. Z. H. Nowak, Toruń, 1983 ir kt. 1985 m. įkurta tarptautinė istorinė komisija Vokiečių ordino istorijai tyrinėti leidžia *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens*, 1 tomas pasirodė 1986, hg. v. U. Arnold; 2 tomas, hg. v. U. Arnold: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, 1989. Parodų katalogai: *800 Jahre Deutscher Orden*, 1990; *Kreuz und Schwert: Der Deutsche Orden in Südwestdeutschland, in der Schweiz und im Elsaß*, 1991; *Ritter und Priester. Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Nordwesteuropa*, 1992.

4) Trumpa apžvalga: Treitschke H., „Das deutsche Ordensland Preußen“, in: *Preußische Jahrbücher*, 10, 1862, bei daug vėlesnių leidimų. Ši esė smarkiai paveikė vokiečių istorijos sampratą, plg. nr. 143.

5) Paskutinių metų esė: Maschke E., (žr. nr. 1), Górski K., „The Teutonic Order in Prussia“, in: *Mediaevalia et Humanistica*, 17, 1966. Pakartotas: To paties, *Communitas, princeps, corona regni. Studia selecta*, Warszawa, 1976; Biskup M., „The Role of the Order and State of the Teutonic Knights in Prussia in the History of Poland“, in: *Polish Western Affairs*, 7, 1966; Küttler W., „Charakter und Entwicklung des Deutschordensstaates in Preußen“, in: *Zeit-*

schrift für Geschichtswissenschaft, 19, 1971 (vienintelė studija iš buvusios VDR šios knygos tema); Biskup M., „Rola zakonu krzyżackiego w wiekach XIII–XVI“, in: *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii* I, wyd. J. Krasuski ir kt. Poznań, 1974; *Boockmann* H., Rhode G., „Thesen zur Geshichte des Deutschen Ordens“, in: *Polen, Deutschland und der Deutsche Orden*, atspaustas iš: *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht*, 16, 1975 (pasirodė tik šis atspaudas); Biskup M., „Die Rolle des Deutschen Ordens in Preußen in der Geschichte Polens“, in: *Ten pat*; To paties, „Die Erforschung des Deutschordensstaates Preußen“, in: 1982 m. išleistame straipsnių rinkinyje (žr. nr. 3); To paties, „Wendepunkte der Deutschordensgeschichte“, in: 1986 m. knygoje (žr. nr. 3).

6) Pirmąjį apibendrinamojo pobūdžio darbą apie Vokiečių ordino istoriją imperijoje išleido vėlgi: Voigt J., *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland*, 1857, 1859. Naujesnio darbo nėra. Plg. nr. 28, 29 nurodytą literatūrą.

7) Kur kas mažiau literatūros yra apie Vokiečių ordino istoriją Livonijoje. Nėra nė vieno apibendrinančio darbo ir tik nedaug tyrinėjimų. Plg. Hellmann M., „Die Stellung des livländischen Ordenszweiges...“, in: *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte*, hg. v. U. Arnold, 1978.

8) Vokiečių ordino istoriją už Vokietijos, Prūsijos, Livonijos ribų, su apibendrinamojo darbo požymiais pateikia: Forstreuter K., *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, 1967. Ši knyga apibendrina dešimtmečiais trukusius tyrinėjimus.

9) Vokiečių ordino bibliografija: Lampe K. H., *Bibliographie des Deutschen Ordens bis 1959*, bearb. von K. Wuser, 1975. Tai nėra išsami bibliografija. Neretai joje trūksta rimtos mokslinės literatūros, o pažymimi nedideli, bet politiškai aktualūs straipsniai. Vokiečių ordino prūsiškajai ir livoniškajai istorijai svarbiausieji darbai nurodomi: Jilek H. u. a., *Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa*, 1963. Ypač kokybiška pagalbinė priemonė Ordino istorijai Prūsijoje: Wermke E., *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, 1933. Autorius taip pat rinko vėlesnių metų literatūrą ir parengė sąrašą iki 1970 m.: To paties, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen für die Jahre 1939–1970*, 1974. Šios bibliografijos tęsinys skelbiamas: *Zeitschrift für Ostforschung*; šio žurnalo recenzijų skyriuje taip pat apžvelgiama literatūra apie Ordino istoriją Rytų Vokietijoje. Tas pat pasakytina apie: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*; *Preußenland. Mitteilungen der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung*; *Aus den Archiven der Stiftung Preußischer Kulturbesitz*; *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*. Pastarąjį žurnalą verta minėti ir dėl jame skelbiamų lenkų autorių darbų recenzijų. Iš lenkiškų Ordino istorijai svarbiausias Torunėje leidžiamas žurnalas *Zapiski Historyczne*.

10) Svarbiausi dokumentai ir aktai Vokiečių ordino istorijai tirti saugomi

buvusiame Marienburgo archyve, kuris iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo Karaliaučiuje, po to Getingene, o dabar yra Berlyne (Geheimes Staatsarchiv der Stiftung Preußischer Kulturbesitz). Žr. Forstreuter K., *Das preußische Staatsarchiv in Königsberg*, 1955. Šio archyvo Vokiečių ordino istorijai svarbiausi fondai suregistruoti: Joachim E., Hubatch W., *Regesta historico-diplomatica*, 1948 ir t. Registruose sužymėti buvusio didžiojo magistro archyvo dokumentai, taip pat korespondencija bei kiti panašaus pobūdžio aktai daugiausia iš XV a. Karaliaučiaus archyvo fondų pagrindu parengti du Vokiečių ordino istorijai svarbūs dokumentų rinkiniai: *Preußisches Urkundenbuch*, 1882 ir t. ir *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, 1852 ir t. Dokumentų rinktinė su (ne visada patikimais) vertimais: Hubatsch W., *Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, 1954.

11) Vokiečių ordino šaltiniai už Prūsijos ribų yra išlikę įvairiose vietose. Pagrindiniai dokumentai ankstyvajai Ordino istorijai publikuoti Strehlke E., *Tabulae ordinis Theutonici*, 1869. Naują leidimą su šaltiniotyriniu įvadu parengė Mayer H. E., Toronto, 1975.

12) Vokietijos magistro archyvą Horneko pilyje 1525 m. sunaikino sukilę valstiečiai. Po to Mergentheime atstatytas archyvas XIX a. atiteko Viurtembergo valstybei. Žr. Seiler A., „Horneck–Mergentheim–Ludwigsburg. Zur Überlieferungsgeschichte der Archive des Deutschen Ordens in Südwestdeutschland", in: *Horneck, Königsberg und Mergentheim*, hg. v. U. Arnold, 1980.

13) Centrinis Vokiečių ordino archyvas buvo sukurtas XIX a. Vienoje. Žr. Wieser K., „Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien", in: *Preußenland*, 1, 1963. Daugiausia šiuo archyvu remiasi: Graf von Pettenegg E. G., *Die Privilegien des Deutschen Ritter-Ordens*, 1895. Svarbų Vienos archyvo fondą aprašė: Wieser K., *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten*, 1969, 1972.

14) Tarp Vokiečių ordino istorijai imperijos teritorijoje skirtų dokumentų leidinių svarbiausias: Hennis J. H., *Codex diplomaticus ordinis Sanctae Mariae Teutonicorum*, 1845–1861.

15) Svarbiausi istoriografiniai šaltiniai Vokiečių ordino istorijai surinkti: *Scriptores rerum Prussicarum*, 5 tomai, 1861–1874. 6 tomas su papildymais pasirodė 1961 m. Apie autorius žr. šių tomų įvadus, taip pat: Helm K., Ziesemer W., *Die Literatur des Deutschen Ritterordens*, 1951; Engels O., „Zur Historiographie des Deutschen Ordens", in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 48, 1966; Boockmann H., „Die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens", in: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, hg. v. H. Patze (= Vorträge und Forschungen, 31), 1987.

16) Kitos parankinės knygos Vokiečių ordino istorijai: Oelsnitz v. d. A. B. E., *Herkunft und Wappen der Hochmeister des Deutschen Ordens 1198–1525*, 1926; Dudik B., *Des hohen Deutschen Ritterordens Münz-Sammlung in*

Wien, 1858. Šioje knygoje yra kur kas daugiau, nei kad galima spręsti pagal jos pavadinimą. Iš dalies tai yra Vokiečių ordino centrinio archyvo Vienoje, kurį autorius įkūrė, dokumentų apžvalga; be to, čia aptariama Ordino apranga, jo ženklai ir antspaudai. Ordino statutus bei juos papildančius normatyvinius potvarkius paskelbė: Perlbach M., *Die Statuten des Deutschen Ordens*, 1890.

17) Ne tik Prūsijos istorijai, bet iš dalies ir Vokiečių ordino už Prūsijos ribų istorijai svarbūs žemėlapiai išleisti: *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, hg. v. H. Mortensen u. a., 1968 ir t. Iš kitų parankinių knygų prūsiškajai Ordino istorijai minėtinos: *Handbuch der Historischen Stätten. Ost- und Westpreußen*, hg. v. E. Weise, 1966 ir *Altpreußische Biographie*, 1, 1941, 2, 1967. Papildymai, 1975.

Pirmas skyrius

18) Apie riterių ordinus apskritai: Prutz H., *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*, 1908. Čia yra daug pasenusių detalių, tačiau knyga vis dar nepakeičiama.

19) Cituota C. Erdmanno knyga *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* iš pradžių buvo išleista 1935 m. 1955 m. ir vėliau pasirodė nauji leidimai. Apie Jeruzalę ir Šventąją Žemę XII a.: Mayer H. E., *Geschichte der Kreuzzüge*, 3. Aufl., 1965, S. 68 ir t., taip pat išsami monografija: Prawer J., *Histoire du royaume de Jerusalem*, 1–2, Paris, 1969–1970. Bažnyčios istoriją Šventojoje Žemėje tyrinėjo: Mayer H. E., *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, 1977. Itin pamokomus pavyzdžius apie gausias, bet taip ir neįgavusias didesnės reikšmės naujas dvasines bendruomenes Šventojoje Žemėje pateikia: Elm K., „Kanoniker und Ritter vom Heiligen Grab. Ein Beitrag zur Entstehung und Frühgeschichte der palästinensischen Ritterorden“, in: *Die geistlichen Ritterorden Europas*, hg. v. J. Fleckenstein u. M. Hellmann (Vorträge und Forschungen, 26), 1980. Tamplierių pradžia: Melville M., „Les Débuts de l' Ordre du Temple“, in: cituotame J. Fleckensteino ir M. Hellmanno sudarytame straipsnių rinkinyje. Taip pat: Fleckenstein J., „Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift „De laude novae militiae“ Bernhards von Clairvaux“, in: *ten pat*.

20) Apie Bernardą Klervietį ir cistersų vienuolijos pradžią žr. straipsnių rinkinį *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, 1980 (autoriai – K. Elm, J. Miethke, L. Schmugge, B. Schimmelpfennig, G. B. Winkler). Šis tomas yra parodos Achene katalogas. Bernardo kūrinys apie naują Tamplierių ordiną paskelbtas jo raštuose: *Sancti Bernardi opera*, ed. J. Leclercq ir H. M. Rochais, t. 3, Roma, 1963. Taip pat: Hehl E. D., *Kirche und Krieg im 12. Jahrhundert*, 1980, S. 109 ir t. Apie antrąjį kryžiaus žygį ir kryžiaus žygį prieš venedus keli svarbūs straipsniai surinkti: *Heidenmission und Kreuzzugsge-*

danke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters, hg. v. H. Beumann (= Wege der Forschung, 7), 1963. Pastaruoju metu F. Lotter tyrinėjo problemą, ką reiškė Bernardo reikalavimas: sunaikinimas arba krikštas. Jo išvada (tiesa, ne neginčytina) – Bernardas nereikalavo nenorinčių krikštytis pagonių sunaikinimo. Žr. Lotter F., *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, 1977 ir to paties, „Die Vorstellungen von Heidenkrieg und Wendenmission bei Heinrich dem Löwen", in: *Heinrich der Löwe*, hg. v. W.-D. Mohrmann. Taip pat: *Hehl* (žr. anksčiau cituotą darbą), S. 134 ir t.

21) Apie Joanitų ordino pradžią: R. Hiestand straipsnis nr. 19 cituotame J. Fleckensteino ir M. Hellmanno sudarytame rinkinyje. Joanitų ordino ankstyvoji istorija: Riley-Smith J., *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310*, London, 1967.

22) Apie Vokiečių ordino pradžią: Favreau M.-L., *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens*, [1975] ir Arnold U., „Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens", in: nr. 19 cituotame J. Fleckensteino ir M. Hellmanno sudarytame rinkinyje. Šių abiejų darbų centre yra ginčytinas ir iš tikrųjų pagrindinis ankstyvosios Ordino istorijos klausimas: ryšys tarp ankstyvosios Ordino špitolės Jeruzalėje ir karinės špitolės Akone.

23) „Narratio de primordiis ordinis Theutonici" publikuotas: *Scriptores rerum Prussicarum* 6, bearb. v. U. Arnold, 1968.

24) Popiežiaus ir imperatoriaus ginčo tarpininko, iškilaus ketvirtojo didžiojo magistro Hermano Zalcos figūra (jo pirmtakų žinomi iš esmės tik vardai) nuolat traukė biografijų autorius (tiesa, dėl šaltinių trūkumo beveik nieko negalima pasakyti apie jo asmenį, todėl šie biografiniai bandymai ir negalėjo pasisekti). Neseniai pasirodė įžvalgi studija: Kluger H., *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich* II, 1987. Apie Ordino politiką Šventojoje Žemėje šio magistro valdymo metu: Forstreuter K., *Der Deutsche Orden am Mittelmeer* (žr. nr. 8) ir Mayer H. E., „Die Seigneurie de Joscelin und der Deutsche Orden", in: J. Fleckensteino ir M. Hellmanno sudarytame straipsnių rinkinyje (žr. nr. 19).

25) Apie Vokiečių ordino titulatūrą ir herbus – B. Dudik (žr. nr. 16), S. 57 ir t.; A. B. E. v. d. Oelsnitz (žr. nr. 16).

26) Ankstyvosios popiežiaus privilegijos Vokiečių ordinui yra suregistruotos: Potthast A., *Regesta pontificum Romanorum* 1, 1874. Didesnė jų dalis išspausdinta Strehlke's publikacijoje (žr. nr. 11).

27) Išsamus veikalas apie atlaidus: Paulus N., *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 1–2, 1922–1923 bei du naujesni išsamūs enciklopediniai straipsniai: Benrath G. A., in: *Theologische Realenzyklopädie* 1, 1977 ir Hödl L., in: *Lexicon des Mitelalters*, 1, 1977. Apie ankstyvąją atlaidų istoriją: Mayer

H. E., *Geschichte der Kreuzzüge* (žr. nr. 19), S. 32 ir t. Apie Bernardo Klerviečio verbavimą į kryžiaus žygį bei apie verbavimo pagrindimą žr. *ten pat*, S. 43 ir t.

ANTRAS SKYRIUS

28) Apie Vokiečių ordino pradžią Vokietijoje: Militzer K., *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*, 2. Aufl., 1981. Viename regione: Limburg H., *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, 1969.

29) Vokiečių ordino valdų apžvalga: Tumler M., *Der Deutsche Orden* (žr. nr. 1), S. 54–209. Taip pat žr. K. Militzerio Ordino balijų žemėlapį: „Reich um 1400“, in: *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes* (sąs. 11. 1986) (žr. nr. 17).

30) 1207 m. dovanojimo dokumentas išspausdintas: *Urkundenbuch der Deutschordensballei Hessen* 1, hg. v. A. Wyss (= Hessisches Urkundenbuch, 1, 1), 1879, Nr. 1. Čia pat nuo nr. 2 ir kiti cituoti dokumentai. Vokiečių ordino komendos Reichenbache įkūrimas analizuojamas: Heldmann C., „Geschichte der Deutschordensballei Hessen“, in: *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte*, 30, 1895, S. 6 ir t.

31) Apie Vokiečių ordino ryšius su Tiuringijos landgrafu ir imperatoriumi Fridriku II: Patze H., *Die Entstehung der Landesherrschaft in Thüringen*, 1, 1962, S. 267 ir t. To paties straipsnis in: *Geschichte Thüringen*, 2, 1, hg. v. H. Patze u. W. Schlesinger, 1974, S. 34 ir t.

32) Literatūra apie šventąją Elzbietą yra ypač plati. Tiesa, patenkinamos biografijos nėra. Puikus yra naujausias darbas: Werner M., „Die Heilige Elisabeth und die Anfänge des Deutschen Ordens in Marburg“, in: *Marburger Geschichte. Rückblick auf die Stadtgeschichte in Einzelbeiträgen*, hg, v. E. Dettmering u. R. Grenz, 1980, S. 121–164. 1981 m. Marburge apie šv. Elzbietą buvo surengta paroda, kurios kataloge (*Sankt Elisabeth. Fürstin–Dienerin–Heilige*) yra straipsniai apie visus jos gyvenimo aspektus. Taip pat: Demandt K. E., „Verfremdung und Wiederkehr der Heiligen Elisabeth“, in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 22, 1972 ir Keyser E., „Untersuchungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Marburg“, in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 10, 1960. Svarbiausius šaltinius publikavo: Huyskens A., *Der sog. Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus*, 1911 ir *Quellenstudien zur Geschichte der hl. Elisabeth*, 1908. Apie dvasinį Elzbietos vadovą: Patschovsky A., „Zur Ketzerverfolgung Konrads von Marburg“, in: *Deutsches Archiv*, 37, 1981.

33) Kitos sąsajos aptariamos: Kantorowicz E., *Kaiser Friedrich II*, 1927, S. 384 ir t. *bei Ergänzungsband*, 1931. Taip pat: Wojtecki D., „Der Deutsche Orden unter Friedrich II“, in: *Probleme um Friedrich II*, hg. v. J. Fleckenstein (= Vorträge und Forschungen, 16). 1974. Apie imperatoriaus karūnavimą:

Schramm P. E., *Kaiser Friedrichs II. Herrschaftszeichen* (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Klasse 3, Folge 36), 1955. S. 27 ir t. bei Schramm P. E., Mütherich F., *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser*, 1962, Nr. 206.

34) Apie Elzbietos pamaldumą pasirodė keletas W. Maurerio straipsnių, kurie dar kartą išleisti jo straipsnių rinkinyje: *Kirche und Geschichte*, 2, 1970. Pamaldumo istorija: Grundmann H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*, 1935, 2. Aufl., 1961 (apie Elzbietą – p. 196).

35) Apie teritorinius-politinius Tiuringijos landgrafų ir Mainco arkivyskupų ginčus žr. nr. 31 nurodytoje H. Patze knygoje. Konkuruojantys miestai buvo, pavyzdžiui, Volfhagenas prie Kaselio (landgrafo) ir Landsbergas – 4, 5 km. nuo Volfhageno (arkivyskupo). 1232 m. kare, kurio metu vėlesnis Vokiečių ordino didysis magistras Konradas Tiuringietis nusiaubė Friclarą, jis taip pat visiškai ir visiems laikams sugriovė Landsbergą. Dar ir šiandien jo griuvėsiuose galima matyti retą nusiaubto miesto vaizdą.

36) Vokiečių ordino Tiuringijos brolių personalinės istorijos duomenys: Wojtecki D., *Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*, 1971. Apie Vokiečių ordino komendą Mainau: Feger O., *Die Deutsch-Ordens-Kommende Mainau*, 1958. Į Vokiečių ordino brolius iš miestietiškų ministerialų šeimų dėmesį atkreipė: Maschke E., *Deutschordensbrüder aus städtischem Patriziat*. Pirmąkart pasirodė 1958. Pakartotinai paskelbta: To paties, *Domus hospitalis* (žr. nr. 1). Vokiečių ordino pareigūnų apskaičiavimas pagal: Weichbrodt E., „Gebietiger des Deutschen Ordens in Preußen nach ihrer Herkunft“, in: *Historisch-geographischer Atlas* (žr. nr. 17), 1968, sąs. 1. Taip pat žr.: Scholz K., *Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Herkunft livländischer und preußischer Deutschordensbrüder*, Diss. phil., Münster, 1969.

37) Apie luomų santykį kapitulose: Schulte A., *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter*, 2. Aufl., 1922. Vienos kapitulos, kurios sritis kartu buvo tarp svarbiausių Vokiečių ordino teritorijų, iš kur atvykdavo jo nariai, detalus tyrimas: Kist J., *Das Bamberger Domkapitel 1339–1556*, 1943.

38) Pavyzdį, kad Ordino brolio apsilankymas Prūsijoje galėjo būti skirtas kaip bausmė arba nuodėmių atpirkimas, pateikia: Werminghoff A., Ludwig v. Eyb d. Ä., 1919, S. 41 ir t.: Vilhelmas Eybas, jauniausias iš trijų brolių, norėjo likti pasauliečiu, tačiau tam prieštaravo vyresnysis brolis kaip šeimos galva, dėl to kilo muštynės su peiliais, o vėliau įvyko teismas. Šis nusprendė, kad Vilhelmas Eybas per tam tikrą laiką turi įstoti į Vokiečių ordiną, priešingu atveju jis bus suimtas. Vilhelmas Eybas įsipareigojo vykti į Prūsiją ir ten pasilikti, po

to brolis jį išruošė į šią kelionę. Praėjus 14 metų, 1455 m., jis žuvo Karaliaučiuje, per Ordino kovas prieš krašto luomus, kurie buvo sudarę sąjungą su Lenkijos karaliumi. Tai, kad šiuo atveju tremties vieta buvo parinkta Prūsija, arba Vokiečių ordinas, galima paaiškinti tuo, jog iš šios Frankonijos šeimos buvo kilę ir daugiau Ordino riterių. Retų žinių apie atskirų Ordino brolių individualius likimus galima rasti: Lachmann H. P., „Deutschordensbriefe aus dem frühen 14. Jahrhundert", in: *Archiv für Diplomatik*, 23, 1977.

TREČIAS SKYRIUS

39) Literatūra apie Hermaną Zalcą nurodyta nr. 24. Apie didžiojo magistro dalyvavimą imperatoriaus karūnavime Jeruzalėje ir jų tarpusavio santykius: Mayer H. E., *Geschichte der Kreuzzüge* (žr. nr. 19), S. 213. Apie didžiojo magistro teritorinę politiką Palestinoje ir jos panašumą su politika Prūsijoje ir Burcos žemėje: To paties, *Die Seigneurie de Joscelin und der Deutsche Orden* (žr. nr. 24), ypač p. 196 ir t. Taip pat: Forstreuter K., *Der Deutsche Orden am Mittelmeer* (žr. nr. 8), S. 35 ir t. Plg. taip pat: Hubatsch W., *Montfort und die Bildung des Deutschordensstaates im Heiligen Land* (= Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 5), 1966. Apie Ordiną Kipre: To paties, *Der Deutsche Orden und die Reichslehnschaft über Cypern* (= Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 8), 1955.

40) Vokiečių ordino bandymas sukurti savo valdą Burcos žemėje paskutinį kartą aprašytas: Zimmermann H., „Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen", in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19) (apie popiežiaus 1224 m. dokumento reikšmę p. 289 ir t.).

41) Apie šv. Adalbertą žr. enciklopedinį straipsnį Labuda G. u. a., in: *Lexicon des Mittelalters*, 1, 1977, sk. 101–102. Apie Brunoną: Wenskus R., *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*, 1956 ir Kahl H. D., *Compelle intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts*. Pirmąkart 1955; pakartotinai – in: *Heidenmission* (žr. nr. 20).

42) Apie politinę-bažnytinę situaciją Baltijos jūros regione brandžiaisiais Viduramžiais: Petersohn J., *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reiches, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert*, 1979. Be to: Nyberg T., „Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks", in: *Lübeck 1226. Reichsfreiheit und freie Stadt*, hg. v. O. Ahlers u. a., 1976.

43) Brandžiųjų Viduramžių misijų esmines problemas aptaria *Kahl* (žr. nr. 41). Toliau: to paties, *Zum Geist der deutschen Slavenmission des Hochmittelalters*. Pirmąkart 1953, vėliau pakartota Heidenmission (žr. nr. 20); to paties, „Bausteine zur Grundlegung einer missionsgeschichtlichen Phänomenologie

des Hochmittelalters", in: *Miscellanea Historicae Ecclesiasticae* (= Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 38), 1961.

44) Apie prūsų religiją ir socialinę santvarką: Biezais H., „Die Religionsquellen der baltischen Völker und die Ergebnisse der bisherigen Forschungen", in: *ARV. Tidskrift för nordisk folkminnesforskning*, 9, 1953; Wenskus R., „Kleinverbände und Kleinräume bei den Prussen des Samlandes", in: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*, 2 (= Vorträge und Forschungen, 8), 1964; to paties, „Über einige Probleme der Sozialordnung der Prussen", in: *Acta Prussica. F. Gause zum 75. Geburtstag* (= Beiheft zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., 29), 1968. Taip pat: Ślaski K., „Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku", in: *Roczniki Olsztyńskie*, 5, 1963; Rutkowska-Płachcińska A., „Tradition und Kulturumwandlung der Prussen im 14. und 15. Jahrhundert. Zur Fragestellung", in: *Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350–1450* (= Acta Visbyensia, 4), Visby, 1971. Apie šiaurinius prūsų kaimynus: Hellmann M., „Burgen und Adelsherrschaft bei den Völkern des Ostbaltikums", in: *Europa Slavica – Europa Orientalis*. Festschrift für *H. Ludat* (= Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, 100), 1980. Apie senąsias prūsų žemes: Powierski J., „Uwagi o starożytnych dziejach ziem Pruskich", in: *Zapiski Historyczne*, 41, 1976. Išsami monografija apie Kalavijuočių ordiną: Benninghoven F., *Der Orden der Schwertbrüder*, 1965.

45) Apie Kristijoną žr. F. Blanke straipsnius, perspausdintus *Heidenmission* (žr. nr. 20). Taip pat: Nowak Z., „Milites Christi der Prussia. Der Orden zu Dobrin", in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19); Lingenberg H., *Die Anfänge des Klosters Oliva und die Entstehung der deutschen Stadt Danzig*, 1982, S. 182 ir t.; Boockmann H., „Die Freiheit der Prußen", in: *Die abendländische Freiheit vom 10. zum 14. Jahrhundert* (= Vorträge und Forschungen, 29), 1991. Apie cistersų paplitimą Lenkijoje: Chłopocka H. ir Schich W., in: *cistersų parodos kataloge* (žr. nr. 20).

46) Apie lenkų dalyvavimą pirmuose dviejuose kryžiaus žygiuose prieš prūsus: Zientara B., „Sprawy Pruskie w polityce Henryka Brodatego", in: *Zapiski Historyczne*, 41, 1976; vokiškai 1982 m. išleistame straipsnių rinkinyje (žr. nr. 3), taip pat: Maschke E., *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, 1934.

47) Apie du minėtus popiežiaus bandymus atskirti misijas nuo pavergimo: *Preußisches Urkundenbuch*, 1, 1, Nr. 7, 26, 38. Helmoldo iš Bosau dėstymas, kaip 1147 m. kryžininkai atsisakė kariauti prieš savo būsimus pavaldinius, yra jo „Slavų kronikos" 65 skyriuje (*Chronica Slavorum*, neu übertragen und erläutert von H. Stoob = *Ausgewählte Quellen zur Geschichte des Mittelalters*, 19, 1963, S. 228 ir t.).

48) Konrado pagalbos prašymas yra paliudytas tik netiesiogiai, visų pirma

Riminio aukso bulėje. Todėl jos datavimo problematika siejasi su pagalbos prašymo laiko nustatymu.

49) Riminio aukso bulė buvo publikuota ne kartą. Pvz.: *Preußisches Urkundenbuch* 1, 1, Nr. 56. Naujausia publikacija: Weinrich L., *Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1977, Nr. 104.

50) Apie Liubeko dokumentus: Ende am B., *Studien zur Verfassungsgeschichte Lübecks im 12. und 13. Jahrhundert*, 1975. Taip pat straipsnių rinkinys Lübeck, 1226 (žr. nr. 42) (W. Goezo, W. Hubatscho, H. Boockmanno straipsniai).

51) Jau tapo tradicija ankstyvosios Vokiečių ordino istorijos Prūsijoje dokumentus interpretuoti ne tiek atsižvelgiant į to, kas juos išdavė, tikslus, kiek į jo gavėjo, Vokiečių ordino, ketinimus. Ypač svarbus kiek vėliau minimas Casparo darbas. Diskusijos apžvalga: Hellmann M., „Über die Grundlagen und die Entstehung des Ordensstaates in Preußen", in: *Nachrichten der Gießener Hochschulgellschaft*, 31, 1962. Neseniai E. Pitzas, remdamasis šiais ir su jais susijusiais dokumentais, bandė įrodyti, kad didesnioji popiežiaus ir imperatoriaus dokumentų dalis nebuvo teisinę padėtį sukuriantys diplomai, bet reskriptai, t. y. raštai, kuriuose išdavėjas seka būsimojo dokumento gavėjo prašymu, todėl remiasi prielaida, kad prašytojo dėstymas yra teisingas; tokie raštai paprastai tikrovėje būdavo realizuojami tik tada, kai jų gavėjas pats sugebėdavo užtikrinti jų galiojimą ten, kur jie turėjo būti įgyvendinti. Pvz., žr. atitinkamus samprotavimus apie Riminio aukso bulę: Pitz E., *Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter*, 1971, S. 203 ir t. Pitzo visa apimanti nauja interpretacija susilaukė aštrios kritikos. Pvz.: Schaller H. M. in: *Deutsches Archiv*, 28, 1972, S. 579 ir t. bei Herde P., in: *Archivalische Zeitschrift*, 69, 1973, S. 54 ir t. Šią diskusiją galime palikti nuošalyje, kadangi tai, kad prašytojai didžia dalimi formuodavo dokumentus, aišku ir be visa apimančios reskriptų teorijos. Bet kuriuo atveju Pitzo teorija, ar ji yra teisinga, ar klaidinga, reikšmingai paveikė baltiškos misijos supratimą. Ankstyvuosius Prūsijos dokumentus analizavusi literatūra, labiau atsižvelgdama į prašytojų siekius, būtų galėjusi išvengti kai kurių aplinkkelių. Kodėl tai nebuvo padaryta, iš dalies galima paaiškinti Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje reikšme nacionaliniam vokiečių istorijos vaizdiniui. Jam labai tiko Fridriko II ir jo laikų popiežių tariamos varžybos dėl Vokiečių ordino Prūsijoje likimo. Šiuo atžvilgiu labai instruktyvinis darbas: Fried J., *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten* (= Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaft Phil.-hist. Klasse 1), 1980, S. 293 ir t.

52) Riminio aukso bulė kelia ir daugiau problemų. Ne be pagrindo buvo suabejota, ar iš tikrųjų jos data yra ta, kuri joje nurodyta. Nėra abejonių, kad daugeliu atžvilgių ji nepanaši į kitus Fridriko II kanceliarijos dokumentus. Žr.: Zinsmaier P., „Die Reichskanzlei unter Friedrich II", in: *Probleme um Friedrich* II. (žr. nr. 33), S. 147 ir t. Zinsmaieris neteisus, teigdamas, kad Riminio

aukso bulės Varšuvos egzempliorius yra dingęs (jis yra buvusiame Karaliaučiaus valstybiniame archyve, taigi dabar – Berlyne-Dahleme), tačiau tai neliečia jo samprotavimų pagrįstumo. Svarbi yra jo nuoroda (p. 137 ir t.) apie neįprastai didelį auksu antspauduotų dokumentų skaičių, išėjusių iš Fridriko II kanceliarijos. Mat dar ir šiandien kraštotyrinėje literatūroje neretai nesuvokiama, kad dokumentas su auksiniu antspaudu nieko nesako apie jo išdavėjo ketinimus, bet galbūt liudija apie gavėjo pasiruošimą į jį investuoti.

53) Apie paminėtas *monarchia imperii* reikšmes: Werminghoff A., „Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich", in: *Historische Zeitschrift*, 110, 1913 (Prūsija – ketvirtoji imperijos dalis greta Vokietijos, Italijos ir Burgundijos); Stengel E. E., „Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes", in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 58, 1938 (pakartota – in: to paties, *Abhandlungen und Untersuchungen zur Geschichte des Kaisersgedanken im Mittelalter*, 1965); Weise E., in: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden*, hg. v. K. Wieser, 1967, S. 35 (*monarchia* Viduramžių pasaulio amžiaus teorijos prasme). Šiame straipsnyje bei savo knygoje: *Die Amtsgewalt von Papst und Kaiser und die Ostmission*, 1971 Weise pasitelkia bažnytinę teisę Riminio aukso bulei ir su ja susijusiems dokumentams paaiškinti. Tačiau tai nepavyko, kadangi jis neįvertino bažnytinės teisės nevientisumo. Be to, tiesiog absurdiška remiantis kanoninę teisę panaudojusių suinteresuotų pusių atsiliepimais, kuriuose XV a. pradžioje buvo interpretuojami XIII a. dokumentai, bandyti suvokti pastarųjų išdavėjų ketinimus. Plg.: Engels O., in: *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 33, 1969, S. 311 ir t.; Boockmann H., in: *Deutsches Archiv*, 28, 1972, S. 290–291. Remdamasis savo klaidingomis premisomis, Weise ne tik prieina prie ganėtinai keisto imperatoriaus, kaip su popiežiumi harmoningai veikiančio Bažnyčios padėjėjo, figūros supratimo, bet ir apskritai mano, kad dokumentai yra absoliučių, su konkrečia istorine situacija nesusijusių tiesų formuluotės. O tai yra žingsnis atgal nuo jau pasiekto pažinimo lygio. Plg.: Caspar E., *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preußen*, 1924. Šios nuomonės vertinga kritika: Matison I., „Die Lehnsexemtion des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preußen", in: *Deutsches Archiv*, 21, 1965 ir tos pačios, „Zum politischen Aspekt der Goldenen Bulle von Rimini". in: *Acht Jahrhunderte* (kaip ankščiau). Paskutinė publikacija, bet ne paskutinis žodis šiuo klausimu: Hubatsch W., „Zur Echtheitsfrage der Goldbulle von Rimini", in: *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte*, hg. v. U. Arnold, 1978. Jau pirmajame sakinyje čia kalbama apie šimtmečius siekiančią politinę „Riminio aukso bulės" įtaką, tačiau reikia pažymėti, kad apie šį poveikį žinoma mažai tikro. Pageidautina, kad istoriografijoje kuo greičiau būtų atsakyta į klausimus, kada ir kokiomis aplinkybėmis Vokiečių ordinas pasinaudojo 1226 m.

dokumentu kaip fundamentaliu raštu ir kokioje padėtyje, atsižvelgiant į egzistavusią įtampą tarp *imperium* ir *sacerdotium*, Ordinas atsidūrė, paskelbus šį dokumentą. Vokiečių ordino vadovybė čia turėjo ne tokią aiškią poziciją, kaip šiuolaikiniai istorikai, suklaidinti fundamentalių Naujųjų laikų įstatymų. Tiesą sakant, klaidingas yra pats klausimas apie Vokiečių ordino kažkokią „vieną" padėtį turint omenyj santykius su imperatoriumi ir popiežiumi. Šį klausimą prasmingai galima kelti tik atsižvelgiant į konkrečią situaciją.

54) Apie Dobrynės ordiną žr. nr. 45 cituotą *Nowako* straipsnį ir ten minimą literatūrą.

55) Vadinamoji Kruševicos sutartis skelbta: *Preußisches Urkundenbuch* 1, 1, Nr. 78. Šią sutartį M. Perlbachas pavadino falsifikatu: „Die ältesten preußischen Urkunden", in: *Altpreußische Monatsschrift*, 10, 1875. Tokią interpretaciją perėmė W. Kętrzyńskis ir ji tapo savotiškais antiprūsiškos lenkų istorijos sampratos pamatais. Dokumentą autentišku laikė: Seraphim A., „Zur Frage der Urkundenfälschungen des Deutschen Ordens", in: *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*, 19, 1906. Juo vėliau pasekė vokiečių istorikai, o lenkai Perlbacho nuomonės laikėsi iki pat: Labuda G., „Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und Preußen in den Jahren 1226–1243", in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19), S. 299 ir t. Taip pat žr.: to paties, „Über die angeblichen und vermutlichen Fälschungen des Deutschen Ordens in Preußen", in: *Fälschungen im Mittelalter*, 4, 1988.

56) Vis dėlto 1980 m. pasirodęs Labudos darbas (p. 300, 315) yra tam tikra prasme lūžis, kadangi jis nurodo, kad Kruševicos sutarties autentiškumo problema nėra labai reikšminga. Plg. Boockmann H., *Polen, Deutschland* (žr. nr. 5), S. 9–10. Apie dokumentų falsifikavimus Viduramžiais apskritai: Fuhrmann H., *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen*, 1, 1972, S. 64 ir t.

57) Apie Riječio dokumentą (*Preussisches Urkundenbuch* 1, 1, Nr. 108) G. Labuda ką tik cituotame 1980 m. straipsnyje, priešingai ilgą laiką egzistavusiam teksto supratimui, konstatavo, kad popiežius dovanojo Vokiečių ordinui tik nukariausimą prūsų, bet ne Kulmo žemę. Labuda pagyvino diskusiją, susiedamas šią problemą su teisiniais santykiais Lenkijoje. Plg. taip pat diskusiją: *Protokoll über die Arbeitstagung des Konstanzer Arbeitskreises*, Nr. 216, S. 87 ir t. Tačiau *Labudai* galima prikišti, kad jis, kaip ir senesnė literatūra, linkęs manyti, jog tai, kas pagal teisines normas negalėjo įvykti, niekada ir neįvyko (plg., pvz., p. 308, 21 išn.).

58) Apie popiežiaus ir imperatoriaus pareiškimus („manifestus") dėl naujakrikštų padėties: *Pitz* (žr. nr. 51), S. 209 ir t. Henriko Latvio Livonijos kronikos citatos – pagal A. Bauerio leidimą (*Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, 24), 1975, S. 318. Kontekstas: Donner G. A., *Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern*, Helsingfors, 1929 ir Boockmann (žr. nr. 45).

KETVIRTAS SKYRIUS

59) Prūsijos nukariavimas aprašomas: Ewald A. L., *Die Eroberung Preußens durch die Deutschen. 1872–1886.* Sistemingą tyrimą paskelbė: Maschke E., *Der Deutsche Orden und die Preußen. Bekehrung und Unterwerfung in der preußisch-baltischen Mission des 13. Jahrhunderts*, 1928. Apžvalgą pateikė: Urban W., *The Prussian Crusade*, Washington, 1980. Labai apibendrinančiai: Christiansen E., *The Northern Crusades*, London, 1980.

60) Apie Kalavijuočių ordiną žr. nr. 44 minėtą Benninghoveno knygą. Urban W., *The Livonian Crusade*, Washington, 1981 – Livonijos užkariavimo aprašymas. Apie Dobrynės ordiną žr. nr. 54.

61) Apie vyskupo Kristijono kaltinimus Vokiečių ordinui Blanke F., in: Heidenmission (žr. nr. 20), S. 405 ir t. Apie Prūsijos vyskupijų įkūrimą: Poschmann B., „Bistümer und Deutscher Orden 1243–1525“, in: *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 30, 1962.

62) Apie santykius tarp Rytų Pamario kunigaikščių, prūsų ir Vokiečių ordino keletą straipsnių paskelbė J. Powierskis. Iš jų visų pirma minėtinas: „Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242“, in: *Komunikaty Mazursko-Warmieńskie*, 1970. Plg. taip pat: Kriedte P., *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, 1974; H. Lingenberg (žr. nr. 45).

63) Apie Christburgo sutarties priešistorę, turinį ir reikšmę: Patze H., *Der Frieden von Christburg vom Jahre 1249.* Pirmąkart 1958, pakartota in: *Heidenmission* (žr. nr. 20). Pastarajame leidime p. 484–485 išspausdinto papildymo atžvilgiu kritiškai pasisakė: Forstreuter K., „Zur Geschichte des Christburger Friedens“, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 12, 1963. Atskirais sutarties klausimais: Wenskus R., „Über die Bedeutung des Christburger Vertrages für die Rechts- und Verfassungsgeschichte des Preußenlandes“, in: *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für E. Keyser*, 1963; to paties, „Zur Lokalisierung der Preussenkirchen des Vertrages von Christburg 1249“, in: *Acht Jahrhunderte* (žr. nr. 49); Powierski J., „Bogini Kurkō i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń Pruskich“, in: *Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych*, Seria C, Nr. 16, 1975.

64) Apie „laisvės“ reikšmes Viduramžiais žr.: Dilcher G., „Freiheit“, in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, 1, 1971, sk. 1228–1233.

65) Petro Dusburgiečio kronika publikuota: *Scriptores rerum Prussicarum*, 1, 1861. Dvikalbis K. Scholzo, D. Wojteckio leidimas: *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte*, 25, 1984. Apie kroniką (bei apskritai apie reikšmingą Ordino istoriografijos dalį): Bauer H., *Peter von Duisburg und die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert*, 1935. Taip pat: Pollakówna M., *Kronika Piotra z Dusburga*, Wrocław etc., 1968.

66) Apie šventųjų dienas kaip karinius terminus: Schaller H. M., „Der hei-

lige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte", in: *Deutsches Archiv*, 30, 1974. XV a. pradžioje Ordinas, kuris sinchronizuodamas savo karo veiksmus su šventųjų kalendoriumi darė tik tai, kas Viduramžiais buvo įprasta, dėl savo karinių akcijų Marijos švenčių dienomis buvo apkaltintas erezija. Plg. raktinį žodį „Marijos šventės" rodyklėje: *Die Staatsschriften des Deutschen Ordens* 1, bearbeitet von E. Weise, 1970.

67) Apie vėlyvųjų Viduramžių karybos formas ir Vokiečių ordino karus atskirai: Benninghoven F., „Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum", in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 19, 1970. Apie „logistikos" problemas šiame kontekste: to paties, „Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preußisch-livländischen Deutschordensstaat", in: *Die Burgen im Deutschen Sprachraum*, 1 (= Vorträge und Forschungen, 19), 1976.

68) Apie Henriko Latvio kroniką: žr. nr. 58. Apie misijų teorijas Viduramžiais: žr. nr. 43 cituotą literatūrą. „Pamokslas geležiniu liežuviu" – turimas omeny *Translatio St. Liborii* (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 4, p. 151). Minėti šv. Augustino ir popiežiaus Grigaliaus Didžiojo pareiškimai: *Decretum Gratiani*, c. 33, C. XXIII qu. 5 ir c. 3–4. C. XXIII qu. 6: *Corpus iuris canonici*, 1, ed. Ae. Friedberg, 1879, sk. 939–940, 948 ir t. Dėl sudėtingos šių vietų interpretacijos ir nuo kada jos pradėtos taikyti ne tik stačiatikiams ir eretikams, bet ir pagonims žr. nr. 43 minimus Kahlio darbus. Apie pagonių teisę į valdžą: Muldoon J., „The Contribution of the Medieval Canon Lawyers to the Formation of the International Law", in: *Traditio*, 28, 1972; to paties, *Popes, Lawyers and Infidels*, Liverpool, 1979.

69) Ordino valstybėje gyvenančių prūsų skaičių nurodo H. Łowmiańskis. Žr. nr. 44 cituotą A. Rutkowskos-Płachcińskos straipsnį (p. 53). Apie prūsų ir kitų ne vokiečių Prūsijos gyventojų likimą: Wenskus R., „Der Deutsche Orden und die nichtdeutsche Bevölkerung des Preußenlandes mit besonderer Berücksichtigung der Siedlung", in: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, hg. v. W. Schlesinger (= Vorträge und Forschungen, 18), 1975. Apie elgetaujančias vienuolijas Vokiečių ordino valstybėje: Roth W., *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutschordensland Preußen*, Diss. phil., Königsberg, 1919.

70) Apie Prūsijos kunigaikščio Skomanto ir kitų valdžiusių prūsų šeimų palikuonis: Wenskus R., „Eine prussische Familie in Pommerellen und ihre Erben", in: *Europa Slavica – Europa orientalis. Festschrift für H. Ludat*, 1980. Taip pat: Mortensen G., „Erläuterungen zur Karte: Der Gang der Kirchengründungen", in: *Historisch-geographischer Atlas* (žr. nr. 17), 1973, H. 3, S. 10.

PENKTAS SKYRIUS

71) Dabartinė Rytų apgyvendinimo istoriografijos būklė: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, hg. v. W.

Schlesinger (= Vorträge und Forschungen, 18), 1975. Vokiečių istoriografijoje svarbūs W. Kuhno darbai, kurių dalis surinkta ir naujai paskelbta in: Kuhn W., *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*, 1973. Trumpas šios problematikos įvadas: Boockmann H., „Die mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Zum Stand ihrer Erforschung und zu ihrem Platz im allgemeinen Geschichtsbewußtsein", in: *Geschichte und Gegenwart. Festschrift für K. D. Erdmann*, 1980. Puiki H. Helbigo ir L. Weinricho sudaryta šaltinių rinktinė: *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter*, 1–2 (= *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, 26a, 26b), 1968, 1970.

72) Gyventojų raidos skaičiai Viduramžiais: Russel J. C., in: *The Fontana Economic History of Europe* 1, ed. M. Cipolla, London, 1972. Rytinių naujakurių skaičiai pgl. Kuhną žr. nr. 71.

73) Kaip pastangų apskaičiuoti vokiečių gyventojų kiekį miestuose, galų gale peržengiant šaltinių teikiamas galimybes, pavyzdys minėtinas vertingas darbas: Penners Th., *Untersuchungen über die Herkunft der Stadtbewohner im Deutschordensland Preußen*, 1942. Apie priešinga kryptimi einančių lenkų tyrinėtojų pastangas: Sporn Th., *Die „Stadt zu polnischen Recht" und die deutschrechtliche Gründungsstadt*, 1978. Vieno produktyviausių šioje srityje lenkų tyrinėtojo studija: Zientara B., „Socio-economic and Spatial Transformations of Polish Towns during the Period of Location", in: *Acta Poloniae Historica*, 34, 1976. Plg. taip pat: Bartel W. M., „Stadt und Staat in Polen im 14. Jahrhundert", in: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert*, hg. v. W. Rausch, Linz, 1972.

74) Šiuolaikinio apibendrinančio darbo apie apgyvendinimo santykius Prūsijoje nėra. Vietoj jo reikia pasitelkti atskiroms problemoms skirtas studijas, pvz.: Wunder H., *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg. 13.-16. Jahrhundert*, 1968. Iš ankstesnių darbų minėtini: Brünneck W. v., *Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreußen*, 1891–1896; Plehn H., „Zur Geschichte der Agrarverfassung in Ost- und Westpreußen", in: *Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte*, 17 ir t. 1904 ir t. Dėl panaudotos medžiagos gausumo: Weber L., *Preußen vor 500 Jahren*, 1878. Šiuolaikinė apžvalga pateikiama specialiai tam skirtuose puslapiuose: Wenskus R., „Das Ordensland Preußen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts", in: *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert*, hg. v. H. Patze (Vorträge und Forschungen, 13). Apie vieną krašto gyventojų dalį: *Patze H.*, „Die bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen", in: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*, 2 (= Vorträge und Forschungen, 8), 1964. Apie žagrę ir plūgą: Kuhn W. (žr. nr. 71). Apie prūsų arimo įrankius: Powierski J., „W sprawie narzędzia ornego Prusów", in: *Komunikaty Mazursko-Warmieńskie*, 119/120, 1973. Apie arimo įrankius Viduramžiais apskritai:

Bentzien U., *Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und – verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800*, 1980, Apie žemės matavimo techniką Ordino valstybės laikais yra išlikusi vienalaikė instrukcija: *Geometria Culmensis*, hg. v. H. Mendtha, 1886. Ištrauka: Helbich–Weinrich (žr. nr. 71), T. 1, Nr. 143.

75) Minėtas 1280 m. dokumentas: *Preußisches Urkundenbuch*, 2, 1, 1909, Nr. 382. 1236 m. dokumentas, skirtas Ditrikui Depenau: Helbich–Weinrich (žr. nr. 71), T. 1, Nr. 121. 1454 m. Vokiečių ordino komtūro pranešimas: *Acten der Ständetage Preußens*, 4, 1884, S. 247.

76) Kulmo privilegija naudotina pagal G. Kischo leidimą su jo paties komentarais: Kisch G., *Die Kulmer Handfeste. Text, rechtshistorische und textkritische Untersuchungen* etc, 1978.

77) Apie teisinę ir etninę miestų gyventojų struktūrą be nr. 73 minėtos literatūros: Kisch G., *Studien zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes*, 1973; Boockmann H., „Civis und verwandte Begriffe in ostdeutschen, insbesondere preußischen Stadtrechtsquellen", in: *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hg. v. J. Fleckenstein u. K. Stackmann (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse 3, Folge 121), 1980; to paties, „Zur ethnischen Struktur der Bevölkerung deutscher Ostseestädte", in: *Der Ostseeraum – Elemente einer wirtschaftlichen Gemeinschaft*, hg. v. K. Friedland, [1980]. Išsami bei vaizdinga studija apie vieną Vokiečių ordino miestą livoniškoje valdoje: Johansen P., Mühlen H., *Deutsch und Undeutsh im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, 1973. Apie vokiečių naujakurių santykius su vietiniais gyventojais apskritai: Zientara B., „Foreigners in Poland in the 10th–15th Centuries: Their Role in the Opinion of Polish Medieval Community", in: *Acta Poloniae Historica*, 29, 1974. Apie visus Ordino valstybės gyventojus: Powierski J., „Die ethnische Struktur der Gesellschaft im Ordensstaat im 13. bis zum 16. Jahrhundert", in: *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht*, 16, 1975 ir Wunder H., „Sozialstruktur des Deutschen Ordens und der Bevölkerung des Ordensstaates Preußen", in: *ten pat.*

78) Apie senesniuosius miestų tipus: Ludat H., „Frühformen des Städtewesens in Osteuropa", in: *Studien zu den Anfängen des Städtewesens* (= Vorträge und Forschungen, 4), 1958. Pakartota su papildymais in: to paties, *Deutsch-Slawische Frühzeit und modernes polnisches Geschichtsbewußtsein*, 1969. Apie Haitabu: Jankuhn H., *Haithabu. Ein Siedlungsplatz der Wikingerzeit*, 6 Aufl., 1976. Apie Truso ir Elbingą: Neugebauer W., „Die Gründung Elbings durch den Deutschen Orden und Lübecker Bürger 1237", in: *Lübeck 1226* (žr. nr. 42). Apie Dancigą žr. nr. 45 cituotą Lingenbergo darbą. Apie vėlesnį, visų pirma urbanistinį šio miesto vystymąsi: Kayser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, 1972. Nauja Dancigo istorija iki 1454 m.: *Historia Gdańska*, 1, wyd. E. Cies-

lak, Gdańsk 1978. Planingos Rytų Vokietijos miestų struktūros genezę bando išaiškinti: Keller H., „Die ostdeutsche Kolonialstadt des 13. Jahrhunderts und ihre südländischen Vorbilder“, in: *Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main*, 16, 3, 1979. Apie liškius žr. cituotą H. Ludato straipsnį.

79) Apie miestiečių vardus žr. nr. 77 minėtus H. Boockmanno darbus. Apie Livonijos miestiečius be nr. 77 cituotos Johanseno ir Mühleno knygos taip pat žr.: Niitema V., *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittellalter*, Helsinki, 1949.

ŠEŠTAS SKYRIUS

80) Problema, nuo kada Ordinui galima priskirti siekį įkurti valstybę, o ne apsiriboti misijų globa, aptariama nr. 51 nurodytame Hellmanno straipsnyje.

81) Apie bendrąją ir bažnytinę Pamario istoriją brandžiaisiais Viduramžiais žr. nr. 42 cituotą Petersohno knygą. Taip pat: to paties, „Pommerns staatsrechtliches Verhältnis zu den Nachbarmächten im Mittelalter“, in: *Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter* (= Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für internationale Schulbuchforschung, 22, 3), 1980. Skrupulinga 1181 m. leninio akto analizė (p. 105 ir t.) gali turėti pavyzdinę reikšmę, kadangi šis aktas ir kiti analogiški įvykiai vokiečių Rytų apgyvendinimo srityje vėliau buvo vertinami kaip teisiniai aktai, pagrindžiantys tų sričių priklausomybę Vokietijai; tuo tarpu iš tikrųjų jie buvo tik ilgo ir sudėtingo proceso tarpstotės. Pamario atveju visiškai įmanoma buvo ir tai, kad 1185 m. Danijos įvykdytas Pamario pajungimas galėjo turėti ilgesnių padarinių. Tuo atveju 1181 m. data nebūtų turėjusi toli siekiančios reikšmės. Taip pat plg. tame pačiame tome esančius straipsnius: Biskup M., *Pommern und Pommerellen als Problem der deutsch-polnischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert*; Kiersnowski R., *Nachkriegserforschung der Geschichte Pommerns bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts* ir Kriedte P., *Pommerellen und Schlesien in der mittelalterlichen Kirchengeschichte Polens und seiner Randzonen*. Apie ekonominį kontekstą: Samsonowicz H., „Tło gospodarze wydarzeń 1308 roku na Pomorzu Gdańskim“, in: *Przegląd Historyczny*, 56, 1965.

82) Apie nuo 1309 m. Ordino valstybei Prūsijoje priklausančios Vloclaveko vyskupijos dalies istoriją ir Vokiečių ordino bandymus šią sritį išskirti iš ankstesnės diecezinės priklausomybės: Kriedte P., *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, 1974.

83) Išsamiai apie Dancigo įvykius kalbama, naujai interpretuojant šaltinius nr. 45 nurodytoje *Lingenbergo* studijoje. Cituoti samprotavimai: Tumler M., *Der Deutsche Orden* (žr. nr. 1), S. 321–322; Krollmann Chr., *Politische Geschichte* (žr. nr. 3), S. 33; Biskup M., *Die Rolle des Deutschen Ordens in*

Preußen in der Geschichte Polens (žr. nr. 5), S. 21–22. Atsargiau formuluojama: to paties nr. 81 cituotame 1980 m. straipsnyje (p. 147). Priešingai pradžioje nurodytiems darbams, šio straipsnio nereikėtų vertinti kaip programinės nacionalinės istoriografijos tradicijos sintezės. Po to cituotas sakinys iš Krollmanno (op. cit., p. 27). Apie iš Prūsijos į vakarus ir pietus einančius kelius žr. žemėlapį: *Die Postwege des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (žr. nr. 17 cituotą atlasą, 1968, sąs. 1). Tiesa, jis nepaaiškina prekių judėjimo kelių ir tik iš dalies gali duoti atsakymą į tekste iškeltą klausimą. Specialus darbas apie Rytų Pamario apgyvendinimą: Kasiske K., *Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*, 1938. Plg.: M. Biskupo 1980 straipsnį (žr. nr. 81), S. 149–150.

84) Apie Rygos arkivyskupo konfliktą su kalavijuočiais žr. nr. 44 nurodytą Benninghoveno knygą. Apie po to vykusius ginčus tarp Vokiečių ordino ir arkivyskupo: Haller J., „Die Verschwörung von Segewold (1316)“, in: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 20, 1910. Apie arkivyskupą Fridriką Pernšteiną: Forstreuter K., „Erzbischof Friedrich von Riga“, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 19, 1970. Tiesa, šio bažnytinio kunigaikščio figūra arba ta padėtis, kurioje jis atsidūrė kovodamas prieš Vokiečių ordiną, čia atkuriama ne visai tiksliai.

85) Apie arkivyskupo procesą prieš Vokiečių ordiną: *Das Zeugenverhör des Franciscus de Molina* (1312), bearbeitet v. *A. Seraphim*, 1912. Cituotas kaltinimo paragrafas – p. 171.

86) Apie Tamplierių ordino pabaigą: Bulst-Thiele M. L., „Der Prozeß gegen den Templerorden“, in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19).

87) Apie procesus tarp Lenkijos ir Vokiečių ordino: Chłopocka H., *Procesy Polski z zakonem krzyżackim w XIV wieku*, Poznań, 1967; Ziekursch I., *Der Prozeß zwischen König Kasimir von Polen und dem Deutschen Orden im Jahre 1339*, 1934. Naujas 1320–1321 m. proceso aktų leidimas: *Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum* (3 leidimas), 1, wyd. H. Chłopocka, Wrocław etc, 1970. Pastarosios autorės parengtas straipsnis apie šio proceso liudytojų parodymų reikšmę XIV a. pirmos pusės istorijai pasirodė vėlyvųjų Viduramžių istoriografijai skirtame *Vorträge und Forschungen* 31 tome (*Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, hg. v. H. Patze, 1987). Apie šv. Petro denarą: Maschke E., *Der Peterspfennig in Polen und dem deutschen Osten*, 1933. Naują potvarkį Ordino statute žr. nr. 16 cituotame Perlbacho leidime (p. 145).

SEPTINTAS SKYRIUS

88) Apie karaliaus Mindaugo perėjimą į krikščionybę: Forstreuter K., *Deutschland und Litauen im Mittelalter*, 1962; to paties, *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, 1, 1961, S. 168–169. Apie

Lietuvos valstybės pradžią, be jau cituotos *Forstreuterio* knygos: Pfitzner J., *Großfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, 1930 ir Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław etc., 1967. Apie religinius arba konfesinius santykius šioje valstybėje: Boockmann H., *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik*, 1975, S. 58 ir t.

89) Lenkų reikalavimai, kad Vokiečių ordinas dalyvautų kryžiaus žygyje ir lietuvių kontaktai su imperatoriumi Karoliu IV: Conrad K., „Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360", in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 21, 1972. Taip pat: Arnold U., „Preußen, Böhmen und das Reich – Karl IV. und der Deutsche Orden", in: *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*, hg. v. F. Seibt, 1978.

90) Apie tradicinius čekų karalių ryšius su Vokiečių ordinu Prūsijoje: Rautenberg W., „Einwirkungen Böhmens auf die Geschicke Preußens im späten Mittelalter", in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 22, 1973.

91) Apie karybos formas žr. nr. 67 cituotą Benninghoveno straipsnį. Tekste paminėtas klasikinis karo istorijos veikalas: Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst 3. Das Mittelalter*, 1907. Jame aptariamas ir Vokiečių ordino vykdytas Prūsijos nukariavimas (p. 389 ir t.). Šis skyrius autoriui akivaizdžiai suteikė mažai džiaugsmo, kadangi jis čia nesutiko tokių karybos meno pavyzdžių, kokių ieškojo. Vokiečių ordino Livonijoje kryžiaus žygiai neaptariami, kaip ir vėlyvaisiais Viduramžiais būdingos karų realijos.

92) Vakarų Europos diduomenės dalyvavimas kryžiaus žygiuose į Lietuvą yra viena iš didžiųjų vėlyvųjų Viduramžių istorijos temų. Apibendrinantį darbą, remdamasis visų pirma šaltiniais tų šalių, iš kur vyko kryžininkai, pradėjo Paravicini W., *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, 1, Sigmaringen, 1989. Plg. to paties, „Heraldische Quellen zur Geschichte der Preußenreisen", in: *Ordines* (žr. nr. 3), 4, 1987. Apžvalga: Maschke E., „Burgund und der preußische Ordensstaat", in: *Syntagma Friburgense. H. Aubin zum 70. Geburtstag*, 1956, pakartotinai in: to paties, *Domus hospitalis* (žr. nr. 1), čia p. 21 ir t. Puikus ir pavyzdinis vieno tokio žygio tyrinėjimas: Conrad K., „Der dritte Litauerzug König Johanns von Böhmen und der Rücktritt des Hochmeisters Ludolf König", in: *Festschrift für H. Heimpel*, 2, 1972. Taip pat verta paminėti: Koeppen H., „Das Ende der englischen Preußenfahrten", in: *Preußenland*, 8, 1970. Vieno kryžiuočio asmens tyrimas: Arnold U., „Engelbert III., Graf von der Mark, seine Kreuzfahrten in das Heilige Land, nach Livland und nach Preußen", in: *Acta Prussica* (žr. nr. 44). Forstreuter K., „Briefe aus Preußen nach Köln um 1330", in: *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 26, 1951. Šiame straipsnyje, remiantis retos rūšies šaltiniu (privačių to meto laiškų beveik nėra), atskleidžiamas likimas vieno Kelno gyventojo, kuris dalyvavo Prūsijos kare ir vertėsi prekyba. Literatūriškai apdorota kryžiaus žygių į Jeruzalę, Livoniją, atsiminimų apie brandžiųjų Viduramžių kryžiaus žygius ir vėlyvosios riterių kultūros motyvų pynė aptinkama Pilypo de Mezjero veikale „Songe de

viell pélerin". Šis prancūzų riteris, tarnavęs Kipro karaliui Petrui I ir kitiems valdovams, visą gyvenimą propagavo kryžiaus žygius, galų gale siekė įkurti naują kryžiaus žygių ordiną ir šiame kontekste verbavo kryžiuočius Vokiečių ordino žygiams prieš Lietuvą, net jos valdovams priėmus krikščionybę. Plg.: Jakštas J., „Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete", in: *Commentationes Balticae*, 6/7, 1959.

93) Cituotas Tirolio bajoro eilėraštis: *Die Lieder des Oswald von Wolkenstein*, hg. v. K. K. Klein, 1962, S. 49. Apie minimus įvykius žr. nr. 92 cituotą K. Conrado straipsnį. Karolio IV atsiminimai in: *Vita Caroli quarti*, hg. v. E. Hillenbrand, 1979, S. 182 ir t. Veiksmo vieta klaidingai nurodomas Vroclavas. Petro Suchenvirto eilėraštis in: *Scriptores rerum Prussicarum* 2, 1863, p. 161 ir t. (ten pat kiti šaltiniai apie Livonijos kryžiaus žygius). Apie autorių: Rupprich H., *Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock* 1, 1970, S. 197 ir t. Kitas su tuo susijęs tekstas: Caliebe M., „Schondochs „reden" von der Bekehrung des Litauers", in: *Festschrift für G. Cordes*, 1973. Minėta knyga apie vėlyvųjų Viduramžių riterių kultūrą: Huizinga J., *Herbst des Mittelalters*. Vokiškai pirmąkart išleista 1923. Vėliau pasirodė daug naujų leidimų [lietuviškas vertimas: Huizinga J., *Viduramžių ruduo*, Vilnius, 1996 – *vert. past.*].

AŠTUNTAS SKYRIUS

94) Šio skyriaus problematika: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 53 ir t. bei Neitmann K., *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449*, 1986. To meto Vokiečių ordino istorijai yra skirtos dvi monografijos apie didžiuosius magistrus: Gersdorf H., *Der Deutsche Orden im Zeitalter der polnisch-litauischen Union. Die Amtszeit des Hochmeisters Konrad Zöllner von Rotenstein (1382–1390)*, 1957 ir Nöbel W., *Michael Küchmeister. Hochmeister des Deutschen Ordens 1414–1422*. Šių abiejų studijų vertę, ypač paskutiniosios, menkina tai, kad jų autoriai neatsižvelgė į didžiosios dalies šaltinių apologetinį pobūdį ir todėl naiviai reprodukavo propagandinius Ordino raštus.

95) Apie Lietuvą žr. nr. 88 cituotas Pfitznerio ir Ochmańskio knygas. Apie dinastines aplinkybes Jogailaičių įsigalėjimo Lenkijoje metu: Quillus H., *Königin Hedwig von Polen*, 1938 ir Grabski A. F., „Jadwiga – Wilhelm – Jagiełło w opiniach europejskich", in: *Nasza przeszłość*, *23*, 1966.

96) Lenkijos luomų ir Jogailos sudarytos sutarties ekspansinių tikslų klausimu: Rhode G., *Die Ostgrenze Polens*, 1, 1955, S. 294 ir t. Apie šiame kontekste svarbius teisinius požiūrius dėl teisių į karūną: Dąbrowski J., „Die Krone des polnischen Königtums im 14. Jahrhundert", in: *Corona regni*, hg. v. M. Hellmann, 1961 (pirmąkart lenkiškai 1956).

97) Salyno sutarties publikacija: *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert* 1, hg. v. E. Weise, 1939, Nr. 2. Apie lietuvių-

žemaičių-prūsų sienas: Karp H.-J., *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters*, 1972, S. 44 ir t.

98) Apie Aukso Ordą: Bohdanowicz A., „La Horde d'or, la Pologne et la Lithuanie (1242–1430)“, in: *Revue internationale d'histoire politique et constitutionelle n. s. 5*, 1955 ir Spuler B., *Die Goldene Horde*, 2. Aufl., 1965. Apie totorių-rusų santykius: Nitsche P., in: *Handbuch der Geschichte Russlands*, 1, hg. v. M. Hellmann u. a., 1980, S. 614 ir t.

99) Apie konfliktus ir konfliktų teisę apskritai: Brunner O., *Land und Herrschaft*, 1939 ir vėlesni leidimai. Taip pat: Obenaus H., *Recht und Verfassung der Gesellschaften mit St. Jörgenschild in Schwaben*, 1961. Šioje knygoje (p. 55 ir t.) kalbama apie tarpininkų teismo ir konfliktų santykį, t. y. apie tas normas, remiantis kuriomis galima suprasti anksčiau minėtą Ordino ir Lenkijos-Lietuvos propagandinę literatūrą.

100) Žalgirio mūšio tema egzistuoja plati literatūra. Iš bendrųjų pastarojo meto darbų minėtinas: Kuczyński S. M., *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411* (pirmas leidimas: Warszawa, 1955). Vėlesnė tyrimų būklė aptariama: Rhode G., in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 22, 1973. Apie karo pradžią: Nowak Z., „Akt rozpoczynający „Wielką wojnę““, in: *Komunikaty Mazursko-Warmieńskie*, 131, 1976. Keletą studijų apie šį mūšį paskelbė S. Ekdahlis: Ekdahl S. „Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg“, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 12, 1963; to paties, *Die Schlacht bei Tannenberg. Quellenkritische Untersuchungen*, 1, 1982; to paties, *Die „Banderia Prutenorum“ des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410* (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse 3, Folge 104). 1976 [lietuviškas vertimas: Ekdahl S., *Jono Dlugošo. „Prūsų vėliavos“ – Žalgirio mūšio šaltinis*, Vilnius, 1992 – *vert. past.*]. Pastaroji knyga yra XV a. viduryje sukurto rankraščio, kuriame nutapytos mūšyje pagrobtos ir Krokuvos katedroje saugotos Vokiečių ordino vėliavos, tyrimas, leidimas ir reprodukcija.

101) Marienburgo gynėjo, o vėliau didžiojo magistro Henriko Plaueno figūra, panašiai kaip ir Hermano Zalcos, netgi dar didesniu mastu, paskatino sukurti ne vieną psichologinį jo charakterį bei gausą – taip pat grožinę literatūrą apie jį. Šių kūrinių autoriai akivaizdžiai buvo paveikti savo meto politinės situacijos. Ir šiuo atveju didžioji dalis to, kas apie šį didįjį magistrą tuose kūriniuose dėstoma, smarkiai viršija tai, ką galima nustatyti iš istorinių šaltinių. Čia nebuvo taikomos pagrindinės šaltinių kritikos taisyklės. Geriausias darbas apie Henriką Plaueną: Hampe K., *Der Sturz des Hochmeisters Heinrich von Plauen* (= Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1935, Phil.-Hist. Klasse 3), 1935.

102) Pirmosios Torunės taikos publikacija: *Staatsverträge* (žr. nr. 97). Apie atlyginimą už karo nuostolius ir kitas sumas: Boockmann H., (žr. nr. 88), S. 89–

90, išn. 157. Taip pat: Pelech M., „Der Verpflichtungsbrief des Hochmeisters Heinrich von Plauen bezüglich der Bezahlung von 100 000 Schock böhmischer Groschen...“, in: *Preußenland*, 7, 1979.

DEVINTAS SKYRIUS

103) Cituota Ordino valstybės Prūsijoje apologija: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 52, išn. 5. Apie Ordino valstybės padėtį apskritai: Wenskus R., *Das Ordensland Preußen als Territorialstaat* (žr. nr. 74); Neitmann K., *Der Hochmeister des Deutschen Ordens – ein Residenzherrscher unterwegs*, 1990; Burleigh M., *Prussian society and the German Order*, Cambridge etc., 1984. Apie vyskupų padėtį: B. Poschmann (žr. nr. 61). Apie išskirtinę Varmijos vyskupijos padėtį ir apie Ordino pastangas ją pakeisti: Pottel B., *Das Domkapitel von Ermland im Mittelalter*, Diss. phil., Königsberg, 1911 ir Boockmann H., *Laurentius Blumenau. Fürstlicher Rat – Jurist – Humanist*, 1965, S. 116 ir t.

104) Ordino statutai ir kiti Ordino korporacijos gyvenimą normuojantys tekstai paskelbti: Perlbach M., *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, 1890.

105) Apie Henriką Plaueną: *K. Hampe* (žr. nr. 101). Vėlesniuose darbuose nebuvo atsižvelgta į Hampe's išanalizuotas šaltiniotyrines problemas, todėl jie ženklina žingsnį atgal. Apie šio didžiojo magistro įpėdinius ir jų atsistatydinimą: Nöbel W., (žr. nr. 94) ir Lückerath C. A., *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441*, 1969. Šis veikalo vertę menkina pernelyg akivaizdžios simpatijos didžiajam magistrui.

106) Nesutarimai Ordino viduje: Maschke E., *Wandlungen* (žr. nr. 1). Apie aukščiausiųjų pareigūnų tarybą: Thielen P. G., *Die Verwaltungen des Ordensstaates Preußen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, 1965, S. 80 ir t. Apie Orzelnos statutus: *Lückerath* (žr. nr. 105) bei Murawski K. E., *Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad von Erlichshausen 1441–1449*, 1953, S. 38 ir t.

107) Ordino brolių skaičiai: *Thielen* (žr. nr. 106), S. 113. Šis autorius turbūt kiek sumažina bendrą skaičių Prūsijoje 1437–1438 m. 700 riterių ankstesniais laikais nurodė: Maschke E., *Wandlungen* (žr. nr. 1), S. 42. 1453 m. skaičius yra tuometinis lenkų įvertinimas, kurį sužinojo Torunės pilies komtūras 1453 m. vasarą: *Acten der Ständetage* 3, hg. v. M. Töppen, 1882, Nr. 409. Skaičiai imperijoje: Benninghoven F., in: *Preußenland*, 26, 1988, S. 1 ir t. Tai, kad aukščiausi Ordino pareigūnai nebuvo atskirų valstybės žinybų ministrai, įtikinamai parodė: Milthaler F., *Die Großgebietiger des Deutschen Ritterordens*, 1940. Plg. taip pat: *Thielen* (žr. nr. 106), S. 68 ir t. Apie špitolininką: Probst Chr., *Der Deutsche Orden und sein Medizinalwesen in Preussen*, 1969, S. 45 ir t. Ši autorė laikosi senų pažiūrų apie Ordino pareigūnų kompetenciją, rem-

damasi pernelyg bendrais teiginiais apie itin modernias Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje administracines struktūras. Iki XIV a. pabaigos apie šias struktūras iš tiesų yra žinoma labai mažai. Tik nuo to laikotarpio turime pareigūnų aktus ir laiškus, kurių iki šiol apdorota nedidelė dalis. Todėl cituota Thieleno knyga negali pateikti to, ko būtų galima tikėtis iš knygos tokiu pavadinimu. Plg. nr. 74 cituoto R. Wenskaus straipsnio pradžią.

108) Gana gerai yra ištirtas centrinis finansų valdymas. Šia tema svarbiausias šaltinis: *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hg. v. *[E.]* Joachim, 1896 (nepaprastai daug duomenų visais vėlyvųjų Viduramžių materialinės kultūros klausimais turintis rinkinys, kuris dar mažai panaudotas). Plg.: Thielen (žr. nr. 106), S. 76 ir t.

109) Svarbiausia medžiaga, iš kurios galima nustatyti pareigybių keitimo dažnumą ir atskirų Ordino riterių karjerą, yra surinkta: Voigt J., *Namen-Codex der deutschen Ordens-Beamten*, 1843. 1410–1449 m. laikotarpiui – Thielen (žr. nr. 106), S. 120 ir t. Apie didžiojo magistro Liudolfo Kionigo įpėdinystę: Conrad (žr. nr. 92). Plg. taip pat nr. 112 minimą H. Koeppeno straipsnį apie Zigfrydą Nothaftą.

110) Apie prūsų kilmės Vokiečių ordino brolius: Wenskus (žr. nr. 74), S. 366 ir t. bei H. Boockmann, *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 66, išn. 66. Apie Vokiečių ordino Prūsijoje brolius kunigus: Górski K., „Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens“, in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19).

111) Apie samdinius Ordino kariuomenėje žr. nepublikuotą disertaciją: Rautenberg W., *Böhmische Söldner im Ordenslande Preußen*, Diss. phil., Hamburg, 1953. Tiesa, šioje knygoje nagrinėjamas tik Trylikos metų karo laikotarpis. Taip pat: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 121 ir t. 1454 m. samdinių sąrašą paskelbė: Czacharowski A., *Księga żoldu związku pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej*, Toruń, 1969.

112) Žinomiausias to meto Ordino ir jo pareigūnų Prūsijoje kritikos paliudijimas yra vadinamasis Kartūzo pamokslas: *Scriptores rerum Prussicarum*, 4, 1870, p. 448 ir t. Apie tai: *Günther O.*, „Eine Predigt von preußischen Provinzialkonzil in Elbing 1427“, in: *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 59, 1919; Arnold U., „Beringer, Heinrich“, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 1, 2. Aufl., 1978, sk. 723; to paties, „Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters“, in: *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, hg. v. K., Elm, 1989. Viena disciplinarinė byla dėl sunkių statuto pažeidimų aptarta: Koeppen H., „Der Fall des Gebietigers Siegfried Nothaft“, in: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden*, hg. v. K. Wieser, 1967.

113) „Vokiečių diduomenės špitolė“: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 52, 123. Pajamų iš žemės ūkio smukimas: Abel W., *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft*, 1980 Apie Vokiečių ordino ekono-

minę padėtį: Militzer K., „Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien", in: *Von Akkon* (žr. nr. 53).

114) Gandai apie Ordino turtus: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 94, išn. 174. Ekonominės padėties pokyčiai Ordino valdose imperijoje ir Prūsijoje gerai matyti: Limburg (žr. nr. 28).

DEŠIMTAS SKYRIUS

115) Svarbiausią šaltinių medžiagą Vokiečių ordino valstybės luominių institucijų istorijai tirti paskelbė Töppenas M., *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, 1–5, 1874–1886. Sudarytojo įvadai ir komentarai tebėra išsamiausias šios problemos tyrinėjimas. Antrosios Torunės taikos metu prarastų sričių atžvilgiu šį leidimą pratęsė F. Thunerto parengta publikacija: *Acten der Ständetage Preußens, königlichen Anteils*, 1, 1896, kuri apima 1466–1479 m. laikotarpį. Šį rinkinį toliau tęsė K. Górskis, M. Biskupas ir I. Janosz-Biskupowa: *Akta stanów Prus Królewskich*, Toruń, 1955 ir t. 1986 m. pasirodė jau 7 tomas, siekiantis 1520 m. Nors šiuose tomuose paskelbti aktai tiesiogiai ir neturi nieko bendra su Vokiečių ordinu kaip krašto valdovu, vis dėlto jie yra įdomūs jo istorijai. Iš jų galima suprasti, kad didesnioji konfliktų tarp Ordino ir luomų dalis kilo ne dėl to, kad krašto suverenas buvo riterių ordinas. Šiuos konfliktus Vokiečių ordino valstybei jau nebepriklausančiose prūsiškose srityse po 1466 m. pratęsė konfliktai tarp vietos luomų ir Lenkijos karūnos.

116) Kartu su luomų istorijai skirtų aktų publikacija buvo tyrinėjama luomų genezė ir jų organizacinės formos. Ypač didelis dėmesys buvo skiriamas Prūsijos ir kaimyninių lenkų sričių luominių santykių bei struktūrų ryšiams ir panašumams. Čia visų pirma minėtini K. Górskio darbai. Svarbesni jų išleisti: Górski K., *Communitas, princeps, corona regni. Studia selecta*, Warszawa etc., 1976. Taip pat žr. straipsnių rinkinį: *Die Anfänge der ständischen Vertretungen in Preußen und seinen Nachbarländer*, hg. v. H. Boockmann (= Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 16), 1992. Plg. (taip pat viso skyriaus turiniui): Biskup M., „Der Zusammenbruch des Ordensstaates in Preußen im Lichte der neuesten polnischen Forschungen", in: *Acta Poloniae Historica*, 9, 1964. Daugelį šiame skyriuje paliestų problemų nagrinėja: Weise E., *Das Widerstandsrecht im Ordenslande Preußen*, 1955. Tiesa, daugeliu atžvilgių šios knygos išvados yra abejotinos. Plg. M. Hellmanno recenziją in: *Historisches Jahrbuch*, 78, 1959, S. 247 ir t.

117) Tekste pateikti liudijimai apie ankstyvąją Prūsijos luomų istoriją publikuoti: *Acten der Ständetage* (žr. nr. 115), 1, 1878, Nr. 5, 10, 13. Apie pavaldinių priesaikas naujai išrinktam didžiajam magistrui: Boockmann H., „Zu den politischen Zielen des Deutschen Ordens in seiner Auseinandersetzung mit den preußischen Ständen", in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeut-*

schlands, 15, 1967, S. 82. Be to, XV a. antrajai pusei: Dralle L., *Der Staat des Deutschen Ordens in Preußen nach dem 2. Thorner Frieden*, 1975, S. 84–85.

118) Apie Vokiečių ordino prekybą: Maschke E., *Die Schäffer und Lieger des Deutschen Ordens*. Pirmąkart 1960, pakartotinai: to paties, *Domus* (žr. nr. 1); Böhnke W., „Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preußen und seine Beziehungen zum Außenhandel um 1400", in: *Hansische Geschichtsblätter*, 80, 1962; Nowak Z., „Zezwolenia wielkich mistrzów zakonu Krzyżackiego na wywóz zboża z Prus w latach 1421–1422", in: *Zapiski Historyczne*, 44, 1979. Apie Torunės monetų kalyklos viršininką: Waschinski E., *Die Münz- und Währungspolitik des Deutschen Ordens in Preussen*, 1952; Sprandel R., *Das mittelalterliche Zahlungssystem nach hansisch-nordischen Quellen des 13.–15. Jahrhunderts*, 1975, S. 189–190; Janosz-Biskupowa I., „Materiały do dziejów lichwy w Prusach Krzyżackich w poł. XV wieku", in: *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, 4, 1958. Apie gintarą: Peters I. M. in: *Lexicon des Mittelalters*, 1, 1980, sk. 2011. Apie mokėjimų cirkuliaciją tarp Prūsijos ir Italijos daug medžiagos galima rasti: *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, 1960 ir t. Taip pat plg. ką tik cituotą Sprandelio knygą. Besikeičiančių Vokiečių ordino santykių su Hanza ir Prūsijos miestų vietos Hanzoje tyrimas: Samsonowicz H., „Der Deutsche Orden und die Hanse", in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19).

119) Apie teisinių santykių pokyčius krašte: Boockmann H., *Politische Ziele* (žr. nr. 117). Pasipiktinusių Vokiečių ordino pavaldinių kalbas krašte atpasakojantis Leipės vaito pranešimas: *Acten der Ständetage* (žr. nr. 115), 4, S. 225–226. Osterodės komtūro pranešimas: *ten pat*, 3, S. 578–579. Cituota tipiška Ordino riterio kalba paimta iš nr. 112 minėto vadinamojo Kartūzo pamokslo, kuris vis dėlto turi kitokią šaltiniotyrinę vertę, nei tiesioginiai Ordino riterių pareiškimai.

120) Ginčus tarp Lenkijos ir Vokiečių ordino Konstanco bažnytiniame Susirinkime tyrinėjo: Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 197 ir t. Šios knygos pavadinime minimas dominikonas Jonas Falkenbergas nuo pat Lenkijos ir Lietuvos unijos sudarymo sutinkamą Vokiečių ordino tvirtinimą apie tariamą lietuvių krikštą pabrėžė kaip reikalavimą sunaikinti Lenkijos karalių ir visus jo pavaldinius kaip tikėjimo priešus. Plg. taip pat: Boockmann H., „Jan Falkenberg i jego obrona zakonu Krzyżackiego", in: *Zapiski Historyczne*, 41, 1976. Svarbiausias lenkų pusės autorius buvo Krokuvos kanonų teisės žinovas Paulius Vladimiri (Vlodkovicas), apie kurį egzistuoja gausi literatūra dar ir todėl, kad jo tekstai prieš Vokiečių ordiną klaidingai buvo laikomi į moderniąją tarptautinę teisę orientuota doktrina. Plg. Boockmann H., *Falkenberg* (žr. nr. 88), S. 225 ir t. Iš naujesnės literatūros apie šį autorių ypač svarbus straipsnis: Wiesiołowski J., „Prace i projekty Pawła Włodkowica", in: *Roczniki Historyczne*, 35, 1969. Plg. taip pat: Woś J. W., „Paulus Wladimiri aus Brudzeń –

·Vorläufer oder Fortsetzer?" in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 25, 1976. Apie tolesnius teisinius-teorinius ginčus tarp Ordino bei Lenkijos ir Lietuvos: Forstreuter K., „Der Deutsche Orden und die Kirchenunion während des Basler Konzils", in: *Annuarium historiae conciliorum*, 1, 1969 ir Nowak Z., „Materiały źródłowe do sprawy wyroku Wrocławskiego Zygmunta Luksemburgskiego w procesie polsko-krzyżackim z 1420 r.", in: *Zapiski Historyczne*, 41, 1976.

121) Apie Melno ir Brastos taikos sudarymą: C. A. Lückerath (žr. nr. 105). Čia taip pat apie ginčus tarp Ordino brolių grupių ir Prūsų sąjungos pradžią. Apie pastarąją taip pat žr. nr. 106 paminėtą K. E. Murawskio monografiją apie didįjį magistrą ir Biskup M., „Der Preußische Bund 1440–1454 – Genesis, Struktur, Tätigkeit und Bedeutung in der Geschichte Polens", in: *Hansische Studien*, 3, hg. v. K. Fritze u. a., 1975. Žymiausią šios sąjungos figūrą tyrinėjo: Grieser R., *Hans von Baysen. Ein Staatsmann aus der Zeit des Niederganges der Ordensherrschaft in Preußen*, 1936. Apie teisinius ginčus tarp luomų sąjungos ir Ordino: Lüdicke E., „Der Rechtskampf des Deutschen Ordens gegen den Bund der preußischen Stände", in: *Altpreußische Forschungen*, 12, 1935; Weise E., *Das Widerstandsrecht* (žr. nr. 116); Boockmann H., *Blumenau* (žr. nr. 103), ypač p. 65 ir t.; Górski K., „Polski traktat polityczny z XV wieku w obronie związku Pruskiego", in: *Rocznik Olsztyński*, 8, 1968, taip pat *Deutsche Reichstagsakten* [Ältere Reihe], 19,1, 1969, S. 416 ir t. Prūsijos luomų paklusnumo atsisakymas: *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*, 2, hg. v. E. Weise, 1955, Nr. 288. Vadinamasis Lenkijos karaliaus inkorporacinis dokumentas: *ten pat*, Nr. 292.

122) Apie Trylikametį karą: Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z zakonem Krzyżackim* 1454–1466, Warszawa, 1966; Rautenberg W., *Böhmische Söldner* (žr. nr. 111); to paties, „Der Verkauf der Marienburg 1454–1457", in: *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für E. Keyser*, 1963; Hellmann M., „Beiträge zur Geschichte des Dreizehnjährigen Krieges im Ordensland Preußen", in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 8, 1959.

123) Antrosios Torunės taikos tekstas: *Staatsverträge* (žr. nr. 121), Nr. 403. Egzistuoja gausi ir kontroversinė (panašiai kaip ir Vokiečių ordino valstybės pradžios atveju) literatūra, ypač apie tai, kaip buvo apibrėžtas likusios Ordino valstybės Prūsijoje santykis su Lenkija. Čia autorių pažiūros akivaizdžiai sutampa su jų tautine priklausomybe ir nuolat bandoma Viduramžių teisinėmis nuostatomis paremti aktualios politikos siekius, įrodyti senus Vakarų Prūsijos ryšius su Lenkija, arba atvirkščiai. Paskutinis, kiek reliatyvesnis, pasisakymas šiuo klausimu: Biskup M., „Das Ende des Deutschordensstaates Preußen im Jahre 1525", in: *Die geistlichen Ritterorden* (žr. nr. 19), S. 408. Netikėtoje vietoje (*Handbuch der europäischen Geschichte*, 3, hg. v. Th. Schieder, 1971, S. 228–229.) J. Engelis parodė, kad tarpusavyje polemizuojantys autoriai iš esmės nesuprato problemos (kitas reikalas, kad pats Engelis, aptardamas tuometines

sąsajas, kitu klausimu klysta – p. 226 jis teigia, kad Prūsų sąjungai 1454 m. grėsė žlugimas). Aukštesnis 1466 m. prarastų Prūsijos sričių išsivystymo lygis akivaizdžiai matyti, pavyzdžiui, sužymint žemėlapyje tas vietas, iš kur vėlyvaisiais Viduramžiais buvo kilę Prūsijos studentai: Boockmann H., „Die preußischen Studenten an den europäischen Universitäten bis 1525", in: *Historisch-geographischer Atlas* (žr. nr. 17), 3, 1973.

124) Apie Antrosios Torunės taikos teritorines-politines prielaidas ir padarinius: Biskup M., *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa, 1959 bei Leinz J., „Die Ursachen des Abfalls Danzigs vom Deutschen Orden", in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 13/14, 1965. Apie ne vokiečius Vokiečių ordine: Forstreuter K., *Der Deutsche Orden* (žr. nr. 8), S. 214 ir t.

125) Greiti Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje pokyčiai po Antrosios Torunės taikos, ypatingą dėmesį skiriant paskutinių dviejų didžiųjų magistrų asmenybėms, jų aplinkai bei dvasinei atmosferai, aptariami: Forstreuter K., *Vom Ordensstaat zum Fürstentum. Geistige und politische Wandlungen im Deutschordensstaate Preußen unter den Hochmeistern Friedrich und Albrecht*, [1951]. Plg. to paties autoriaus straipsnių rinkinį: *Beiträgen zur preußischen Geschichte im 15. und 16. Jahrhundert*, 1960. Ekonominiams santykiams daug dėmesio skiriama: Dralle L., *Der Staat des Deutschen Ordens in Preußen nach dem 2. Thorner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, 1975.

126) Apie tolesnius įvykius: Biskup M., „Das Ende des Deutschordensstaates Preußen im Jahre 1525", in: *Die geistliche Ritterorden* (žr. nr. 19); to paties, *Polska a zakon krzyżacki w Prusach w początkach XVI wieku*, Olsztyn, 1983 ir to paties, *„Wojna Pruska" czyli walka Polski z zakonem krzyżackim w latach 1519–1521*, Olsztyn, 1991.

127) Apie Albrechtą: Joachim E., *Die Politik des letzten Hochmeisters in Preußen Albrecht von Brandenburg*, 1–3, 1892–1895; taip pat žr. jo biografiją: Hubatsch W., *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preußen 1490–1568*, 1960.

128) Vokiečių ordino Prūsijoje ir imperijoje santykiai gerai matyti iš Koblenco pavyzdžio, tiesa, ši imperijoje esanti sritis buvo pavaldi ne Vokietijos, o didžiajam magistrui. Ši situacija tyrinėjama Limburgo darbe, nurodytame nr. 28. Atskiros Vokietijos magistro „valstybės" susidarymas ir politinė Vokiečių ordino imperijoje istorija apskritai yra aptariama daugybę faktologinių klaidų turinčioje knygoje, kuri, be to, ankstesnes vienpuses traktuotes pakeitė naujomis: Hofmann H. H., *Der Staat des Deutschmeisters. Studien zu einer Geschichte des Deutschen Ordens im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation*, 1964. Apie paskutiniuosius metus prieš 1525 m. ir apie pirmąsias Ordino reakcijas į Albrechto atsimetimą nuo Ordino: Herrmann A., *Der Deutsche Orden unter*

Walter von Cronberg (1525–1543), 1974. Taip pat: *Protokolle der Kapitel und Gespräche des Deutschen Ordens im Reich (1499–1525)*, hg. v. M. Biskup und I. Janosz-Biskupowa, 1991.

129) Apie Gulbės ordiną: Schuhmann G., *Die Markgrafen von Brandenburg-Ansbach. Eine Bilddokumentation zur Geschichte der Hohenzollern in Franken*, 1980, S. 401 ir t. Apie minėtą erchercogo Maksimilijono Pranciškaus priėmimo į Ordiną problemą: Oldenhage K., *Kurfürst Erzherzog Maximilian Franz als Hoch- und Deutschmeister (1780–1801)*, 1969, S. 22 ir t. Tai, kad XV a. antroje pusėje riterių ordinas dar galėjo turėti didesnę reikšmę nei dekoratyvinė bendrija, arba bent jau tai, kad turėta tokių vilčių, rodo šv. Jurgio ordino įkūrimas. Žr. H. Koller, in: *Die geistlichen Ritterorden* (kaip 19 išn.).

130) Liuterio kūrinys apie Vokiečių ordiną skelbiamas jo raštų Veimaro leidime, T. 12, 1891. Dėl nevisiškai patikimo šio kūrinio datavimo žr. to leidinio p. 228 ir t. bei Liuterio laiškų 3-ią tomą, 1933, S. 195. Apie reformaciją Prūsijoje žr. didelę šaltinių publikaciją: Tschackert P., *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Preußen*, 1–3, 1890.

131) Krokuvos taika ir su ja susijusios sutartys publikuojamos: *Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen 1. Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657–1658*, bearbeitet *S.* u. H. Dolezel, 1971, Nr. 1 ir t. Apie tai S. Dolezelo knygos: *Das preußisch-polnische Lehnsverhältnis unter Herzog Albrecht von Preußen*, 1967 pradžioje. Plg. Graßmann A., *Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert*, 1968 bei *Freiwald H.*, *Markgraf Albrecht von Ansbach-Kulmbach und seine landständische Politik ... 1521–1528*, 1961.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

132) Šio skyriaus tema: Demel B., „Der Deutsche Orden zwischen Bauernkrieg (1525) und Napoleon (1809)", in: *Von Akkon* (žr. nr. 53). Plg. H. H. Hofmanno darbą (žr. nr. 128). Apie Vokietijos magistro instituciją taip pat: Haaf ten R., *Deutschordensstaat und Deutschordensballeien*, 1951. Kaip nurodo Wojteckis (žr. nr. 36), abu autoriai per vėlai datuoja autonominio balijų vystymosi pradžią. Zigfrydo Foichtvangeno įstatymai publikuoti: *Perlbach* (žr. nr. 16), S. 145–146.

133) Apie Vokiečių ordiną imperijoje po Prūsijos atsimetimo žr. Herrmann, *Der Deutsche Orden* (žr. nr. 128). Apie naująją Vokietijos magistro, o vėliau ir didžiojo magistro rezidenciją: Demel B., „Mergentheim – Residenz des Deutschen Ordens (1525–1809)", in: *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 34/35, 1975–1976. Šiame kaip ir kitame to paties autoriaus straipsnyje: „Der Deutsche Orden und seine Besitzungen im südwestdeutschen Sprachraum vom 13. bis zum 19. Jahrhundert", in: *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 31, 1972 pateikiama gera Ordino istorijos Naujaisiais laikais apžvalga.

134) Apie Vokiečių ordino Prūsijos atsimetimo nepripažinimą ir bandymus ją atgauti: Arnold U., „Mergentheim und Königsberg/Berlin – die Rekuperionsbemühungen des Deutschen Ordens auf Preußen", in: *Württembergisch Franken*, 12, 1976. Šių bandymų kontekste įdomi buvusių Ordino riterių (nors ir silpnos) vidinės opozicijos Prūsijos kunigaikščiui problema. Žr. Freiwald H., „Ansätze einer Deutschordensopposition im Herzogtum Preußen", in: *Von Akkon* (žr. nr. 53).

135) Be jau nurodytos literatūros, šiam laikotarpiui dėmesio verti atskiroms Ordino valdoms skirti tyrinėjimai, kaip antai: Grill R., *Die Deutschordens-Landkommende Ellingen. Entstehung und Bedeutung; ihre Stellung im Orden und ihre Auseinandersetzung mit der Nachbarterritorien (1216–1806)*, Diss. phil, Erlangen, 1957; Herzig A., *Die Deutschordenskommende Würzburg (1219–1549). Ihre Stellung als bischöfliche „Hauskommende" und Komturspfründe*, Diss. phil., Würzburg, 1965; to paties, in: *Mainfränkisches Jahrbuch*, 18, 1966; *Demel B.*, „Die Sachsenhäuser Deutschordens-Kommende von den Anfängen bis... 1881", in: *Archiv für Mittelrheinische Kirchengeschichte*, 23, 1971; Hopfenzitz J., *Kommende Oettingen Deutschen Ordens (1242–1805). Recht und Wirtschaft im territorialen Spannungsfeld*, 1975; Schmidt R., *Die Deutschordenskommenden Trier und Beckingen 1242–1794*; Dorn H. J., *Die Deutschordensballei Westfalen von der Reformation bis zu ihrer Auflösung im Jahre 1809*, 1978. Apie Marburgą žr. nr. 32 nurodytą literatūrą; taip pat: Huyskens A., „Philipp der Großmütige und die Deutschordensballei Hessen seit 1500", in: *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte*, Neue Folge, 28, 1904.

136) Apie Ordino kunigų gretų atnaujinimą: Demel B., *Das Priesterseminar des Deutschen Ordens zu Mergentheim*, 1972. Apie Vokiečių ordinio riterių karinę veiklą: Hartmann H., „Deutschordensritter in den Kriegen des 17. und 18. Jahrhunderts", in: *Von Akkon* (žr. nr. 53). Apie savarankišką Ordino pulką (regimentą): Oldenhage K., *Kurfürst* (žr. nr. 129), S. 134–135.

137) Apie paskutinius dešimtmečius iki Ordino likvidavimo 1809 m. žr. Oldenhage K., *Kurfürst* (žr. nr. 129). Iš šios knygos (p. 15–16 ir 27) paimti cituoti imperatorienės Marijos Teresės žodžiai. Apie tolesnį laikotarpį: Täubl F., *Der Deutsche Orden im Zeitalter Napoleons*, 1966. Apie sekuliarizaciją ir mediatizaciją apskritai: Freiherr von Aretin, K. O., *Heiliges Römisches Reich 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität*, 1967.

138) Apie XIX a. atnaujintą Ordiną: Gasser U., *Die Priesterkonvente des Deutschen Ordens. Peter Rigler und ihre Wiedererrichtung 1894–1897*, 1973. Apie šiandieninį Ordiną žr.: M. Tumler (žr. nr. 1) bei abu jo garbei išleistus straipsnių rinkinius: *Acht Jahrhunderte* (žr. nr. 53) ir *Von Akkon* (žr. nr. 53). Dr. Marianas Tumleris nuo 1948 iki 1970 m. buvo Vokiečių ordino didysis magistras.

DVYLIKTAS SKYRIUS

139) Šio skyriaus tema žr. nr. 3 minėto 1990 m. katalogo septintą dalį; taip pat: Wippermann W., *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik*, 1979. Knygoje taip pat yra skyrius „Ordino valstybės ideologijos reikšmė ir funkcijos istorinėje-politinėje Lenkijos sąmonėje“ (8 skyrius). Apie Marienburgo reikšmę: Boockmann H., „Das ehemalige Deutschordensschloß Marienburg 1771–1945. Die Geschichte eines politischen Denkmals“, in: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland von H. Boockmann* u. a., 1972. Atskiri vaizdiniai ir rašytiniai dokumentai surinkti ir komentuojami: Boockmann H., *Die Marienburg im 19. Jahrhundert*, 2. Aufl., 1992.

140) Apie Vokiečių ordino atminimą Vakarų Prūsijoje XVI–XVIII a.: Schieder Th., *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsel im Weichsellande*, 1940. Apie 1701 m.: to paties, „Die preußische Königskrönung von 1701“, in: *Altpreußische Forschungen*, 12, 1935.

141) Citatos: Baczko v. L., „Ueber einige Werke der Baukunst“, in: *Preussisches Archiv*, 8, 1797, S. 683; Luden H., *Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten*, 2, 1822, S. 605; *M. v. Schenkendorf's sämtliche Gedichte*, 1837, S. 134 ir t.

142) *A. v. Kotzebue's* archyvinių studijų vaisius: Kotzebue v. A., *Preussens ältere Geschichte*, 1808. Tai dėmesio vertas darbas, kurį išstūmė platesnis J. Voigto veikalas. Šį darbą rekomentuotina skaityti ne vien kaip kultūros istorijos šaltinį. Kotzebue's vertinimai daugeliu atveju yra mažiau šališki negu Voigto. Apie archyvų situaciją žr. nr. 10 cituotą Forstreuterio knygą. Voigto citatos: Voigt J., *Geschichte Preussens*, 9, 1839, S. VII; 1, 1827, S. XI; 5, 1832, S. 394. Apie autorių: Lehnerdt M., *Aus J. Voigts ersten Königsberger Jahren*, 1929.

143) Treitschke (žr. nr. 4). Pirmoji citata: *Essays*, S.147 (pirmasis leidimas). Antroji citata: *Briefe*, 2, 1913, S. 230. 1890 m. citata: Pederzani-Weber J., *Die Marienburg*, 3. Aufl., 1890, S. 3. 1886 m. citata: *Stenographische Berichte über die Verhandlungen der ... beiden Häuser des Landtags. Haus der Abgeordneten*, 2, 1886, S. 1239. Wilhelmo II žodžiai: *Die Reden Kaiser Wilhelms II*, hg. v. J. Penzler 3, b. m., S. 86. Studienrato tekstas: Müller-Dresden P., „Nach Ostland wollen wir reiten!“ Eindrücke von einer Grenzlandfahrt durch Ostpreußen und Danzig“, in: *Ostland. Vom geistigen Leben der Auslandsdeutschen*, 5, 1930, S. 1–2.

144) Rosenbergo kalba: to paties, *Gegen Tarnung und Verfälschung*, 2. Aufl., 1936, S. 70 ir t. Apie Jaunavokiečių ordiną K. Hornungo to paties pavadinimo monografija, pasirodžiusi 1958 m. Schumacherio knygos citata (žr. nr. 3), p. 24.

145) Lenkų beletristika: Kluge R.-D., „Darstellung und Bewertung des Deutschen Ordens in der deutschen und polnischen Literatur", in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 18, 1969; Rhode G., „Das Bild vom Deutschen im polnischen historischen Roman", in: *Ostdeutsche Wissenschaft*, 8, 1961.

Už korektūros skaitymą dėkoju Heinzui Dormeieriui, Andreasui Ranftui ir Anneliesei Scheel, o Bernhardui Demeliui už draugiškus patarimus parenkant iliustracijas. Už kritišką pirmojo leidimo perskaitymą dėkoju Hartmutui Hoffmannui, Alexanderiui Patschovsky'iui ir Reinhardui Wenskui. Išsamiausios ir autoriui įdomiausios recenzijos: K. Górski (*Acta Poloniae Historica*, 51, 1985, p. 191 ir t.) ir M. Biskup (*Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 32, 1983, S. 253 ir t.).

VOKIEČIŲ ORDINO DIDIEJI MAGISTRAI

Henrikas Valpotas	1198–1200 m.
Otonas Kerpenas	1200–1208 m.
Henrikas Bartas	1208–1209 m.
Hermanas Zalca	1209–1239 m.
Konradas Tiuringietis	1239–1240 m.
Gerhardas Malbergas	1240–1244 m.
Henrikas Hohenlohė	1244–1249 m.
Giunteris Viulerslebenas	1249–1252 m.
Poponas Osterna	1252–1256 m.
Anonas Zangerhauzenas	1256–1273 m.
Hartmanas Heldrungenas	1273–1282 m.
Burchardas Švandenas	1282–1290 m.
Konradas Foichtvangenas	1291–1296 m.
Gotfrydas Hohenlohė	1297–1303 m.
Zigfrydas Foichtvangenas	1303–1311 m.
Karolis Tryrietis	1311–1324 m.
Verneris Orzelna	1324–1330 m.
Liuteris Braunšveigietis	1331–1335 m.
Ditrikas Altenburgietis	1335–1341 m.
Liudolfas Kionigas	1342–1345 m.
Henrikas Duzemeris	1345–1351 m.
Vinrikas Kniprodė	1352–1382 m.
Konradas Ciolneris Rotenšteinas	1382–1390 m.
Konradas Valenrodas	1391–1393 m.
Konradas Jungingenas	1393–1407 m.
Ulrikas Jungingenas	1407–1410 m.
Henrikas Plauenas	1410–1413 m.
Mykolas Kuchmeisteris	1414–1422 m.
Paulius Rusdorfas	1422–1441 m.
Konradas Erlichshauzenas	1441–1449 m.
Liudvikas Erlichshauzenas	1450–1467 m.
Henrikas Roisas Plauenas	1469–1470 m.
Henrikas Reflė Richtenbergas	1470–1477 m.
Martynas Truchsesas Vetchauzenas	1477–1489 m.
Jonas Tyfenas	1489–1497 m.

Fridrikas Saksas	1498–1510 m.
Albrechtas Brandenburgietis Ansbachas	1511–1525 m.
Valteris Kronbergas	1527–1543 m.
Volfgangas Šucbaras, vad. Milchlingas	1543–1566 m.
Jurgis Hundas Venkheimas	1566–1572 m.
Henrikas Bobenhauzenas	1572–1590/95 m.
Maksimilijonas Austras	1590/95–1618 m.
Karolis Austras	1619–1624 m.
Jonas Eustachijus Vesternachas	1625–1627 m.
Jonas Kasparas Stadionas	1627–1641 m.
Leopoldas Vilhelmas Austras	1641–1662 m.
Karolis Juozapas Austras	1662–1664 m.
Jonas Kasparas Ampringenas	1664–1684 m.
Liudvigas Antanas Pfalc-Neuburgietis	1684–1694 m.
Pranciškus Liudvikas Pfalc-Neuburgietis	1694–1732 m.
Klemensas Augustas Bavaras	1732–1761 m.
Karolis Aleksandras Lotaringietis	1761–1780 m.
Maksimilijonas Pranciškus Austras	1780–1801 m.
Karolis Liudvikas Austras	1801–1804 m.
Antanas Viktoras Austras	1804–1835 m.
Maksimilijonas Juozapas Austras-Este	1835–1863 m.
Vilhelmas Austras	1863–1894 m.
Eugenijus Austras	1894–1923 m.
Norbertas Kleinas	1923–1933 m.
Paulis Heideris	1933–1936 m.
Robertas Schälzky's	1936–1948 m.
Dr. Marianas Tumleris	1948–1970 m.
Ildefonsas Pauleris	1970–1988 m.
Dr. Arnoldas Wielandas	1988–

Šis sąrašas sudarytas remiantis M. Tumlerio ir U. Arnoldo darbu (žr. nr. 1). S. 105 ir t. Pataisyti klaidingai ten nurodyti Liudviko Erlichshauzeno ir Henriko Roiso Plaueno valdymo pradžios metai. Daugumos pirmųjų magistrų išrinkimo, o kai kurių ir mirties datos nėra tiksliai žinomos. Dėl to kartais pateikiamos kitos datos: Burleigh (žr. nr. 103), S. 186. Plg. Tumler M., *Der Deutsche Orden*, 1955, S. 29 ir t. Visų didžiųjų magistrų sąrašai: Schreiber O., „Die Personal- und Amtsdaten der Hochmeister des Deutschen Ritterordens von seiner Gründung bis zum Jahre 1525", in: *Oberländische Geschichtsblätter*, 15, 1913. ir Oelsnitz v. d. A. B. E., *Herkunft und Wappen der Hochmeister des Deutschen Ordens 1198–1525*, 1926.

ILIUSTRACIJŲ PAAIŠKINIMAI

ILIUSTRACIJA ant viršelio yra fragmentas Friedricho Fricko akvatintos, kuri buvo padaryta pagal 1794 m. Friedricho Gilly piešinį. Jame vaizduojamos pilies (šiame fragmente pilies bažnyčios choro su greta esančiais pastatais) būklė pobarokinių perstatymų, po Prūsijos valdžios įvykdytų didelių pakeitimų po 1772 m. ir prieš XIX–XX a. restauravimo darbus. Šiuos restauravimo darbus inspiravo Gilly piešiniai bei Fricko vario graviūros, kur monumentaliai pavaizduoti pilies griuvėsiai (plg. prie 18 il. nurodytą literatūrą). Šiuos darbus skatino ir tuo pat metu prasidedantis modernus Vokiečių ordino istorijos tyrinėjimas. Todėl ši iliustracija ženklina esminį posūkio tašką: modernaus – paminklosauginio, istorinio, bet kartu orientuoto į tautinio istorijos vaizdinio kūrimą – susidomėjimo viduramžiška Vokiečių ordino istorija pradžią.

1 il. Vokiečių ordino Montforto pilies Palestinoje griuvėsiai.
Fotografija: State of Israel Government Press Office.

2 il. Šv. Elzbietos bažnyčia Marburge.
Žr. p. taip pat: D. Grossmann (žr. katalogą nr. 32), Nr. 125.
Fotografija: Foto archyvas Marburge.

3 il. Landgrafo ir didžiojo magistro Konrado Tiuringiečio antkapis Šv. Elzbietos bažnyčioje Marburge.
Žr. p. ir Grossmann (žr. ką tik minėtą katalogą), Nr. 123.
Fotografija: Foto archyvas Marburge.

4 il. Landgrafo ir didžiojo magistro Konrado Tiuringiečio skydas. Marburgo universiteto muziejus.

Kartu su kitais 28 mirusiųjų skydais (*Totenschild*) šis skydas kabojo Marburgo Šv. Elzbietos bažnyčioje. Tačiau jis skyrėsi nuo daugelio mirusiųjų ir inauguracinio (priesaikos) (*Aufschwörschild*) skydų (plg. 8 il.), kadangi buvo naudojamas: yra ištapyta ir kita jo pusė, jis sutvirtintas kniedėmis. Priekinė medinio skydo pusė yra aptraukta oda ir nuspalvinta. Skydas yra mėlynos spalvos, o liūtas nudažytas raudonai baltais dryžiais. Skydo apatinės dalies kairėje pusėje esantis Vokiečių ordino kryžius, buvo pripieštas turbūt XV a. Taigi jau tame šimtmetyje šis skydas buvo priskiriamas Konradui Tiuringiečiui.

Apie skydą: Himmelein V., in: *Die Zeit der Staufer*, 1, Katalog, 1977, Nr. 315.
Fotografija: Foto archyvas Marburge.

5/6 il. Pinučių apie Šv. Elzbietos antkapį apvainikavimas. Šv. Elzbietos bažnyčia Marburge.

Kadangi čia pavaizduoti amenys yra identifikuojami, galima daryti prielaidą, kad grotelės buvo sukurtos siekiant įamžinti čia atvaizduotų asmenų susitikimą prie šv. Elzbietos antkapio 1326 m., politiškai svarbių mišių metu, panašiai kaip tai buvo 1236 m. Čia (iš kairės viršuje į dešinę apačioje) yra atvaizduoti: Jonas Dembachas, burgrafas Fridrikas IV Niurnbergietis, muzikantas su pučiamuoju instrumentu, landgrafas Otonas Hesenietis, muzikantas su dūdmaišiu, Vokiečių ordino Marburgo komtūras Kunonas Dudelsdorfas, muzikantas su pučiamuoju instrumentu, landgrafas Henrikas Hesenietis, markgrafas Liudvikas Brandenburgietis, karalius Liudvikas Bavaras, muzikantas su dviem pučiamaisiais instrumentais, karalius Fridrikas Gražusis ir grafas Jonas I Cygenhainas. Jonas Dembachas 1326 m. veikiausiai buvo Heseno pareigūnas Marburge; Niurnbergo burgrafas buvo vienas svarbiausių karaliaus Liudviko šalininkų; landgrafas Otonas iš pradžių palaikė Liudviko konkurentą karalių Fridriką Gražųjį, tačiau nuo 1325 m. sudarė sąjungą su Liudviku. Henrikas Hesenietis buvo Otono, o Brandenburgo markgrafas – karaliaus Liudviko sūnus. Fridrikas Gražusis 1325 m. buvo Liudviko pripažintas bendrakaraliumi – turbūt dėl to jis, nors ir nedalyvavo Marburgo susitikime, buvo pavaizduotas ant grotelių. Cygenhaino grafas buvo landgrafo Otono sūnėnas iš motinos pusės. 1323 m. jis persimetė į karaliaus Liudviko pusę. 1326 m. pabaigoje jis, kaip ir landgrafas Otonas, dar kartą pakeitė stovyklą, pereidamas į popiežiaus šalininkų gretas. Taigi ant Marburgo grotelių įamžintas karaliaus Liudviko vizitas nesugebėjo tvirčiau susieti šio akto dalyvių. Vokiečių ordino komtūro kryžius skiriasi nuo 3, 13, 14 il. pavaizduotų Ordino riterių kryžių. Jis pavaizduotas ne ant kairės apsiausto pusės, o ant krūtinės ir yra kur kas didesnis. Taip pat ir ant skydo esančio kryžiaus forma tuo laiku nėra įprasta.

Apie Marburgo groteles: Brockhusen v. H. J., „Eine religiös-politische Demonstration am Grabe der heiligen Elisabeth beim Deutschen Orden zu Marburg im Jahre 1326“, in: *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für E. Keyser*, 1963. Apie pučiamųjų instrumentų reikšmę tokių ceremonijų metu Viduramžiais: Żak S., *Musik als „Ehr und Zier“ im mittelalterlichen Reich. Studien zur Musik im höfischen Leben, Recht und Zeremoniell*, 1979.

Fotografija: Foto archyvas Marburge.

7 il. Vokiečių ordino komendos Horneke prie Gundelsheimo prie Nekaro įkūrimo atminimui skirtas triptikas. Vokietijos nacionalinis muziejus Niurnberge.

Tarp 1254 ir 1258 m. *vir nobilis* Konradas Hornekas ir jo sūnus Verneris padovanojo savo valdas Ordinui ir patys į jį įstojo. Jie tapo pirmaisiais Horneko komendos komtūrais, kuri iki pat jos sugriovimo 1525 m. Valstiečių karo metu buvo Vokietijos magistro rezidencija. Horneko donacinis aktas priklauso

tai pačiai dovanojimų grupei, kaip ir Tiuringijos landgrafų Konrado ir Henriko donacijos Marburge bei trijų brolių iš Hohenlohės 1219 m. dovanojimai, kurie davė pradžią Mergentheimo komendai. Šios komendos fundatoriai, arba bent kai kurie iš jų, įstojo į Ordiną. Horneko donatorių atveju jie buvo vieninteliai vyriškos lyties atstovai giminėje, ir po jų mirties ji užgeso.

XV a. antroje pusėje sukurtas paveikslas turbūt nebuvo nei epitafija, nei altoriaus paveikslas, o trumpa komendos įkūrimo kronika, skirta laikyti pilies koplyčioje. Komendos įkūrimo istorija joje yra iš esmės perteikta teisingai. Viduryje matyti Ordinui perduota Horneko pilis ir šios pilies gavėja, Ordino globėja Marija. Dešiniame sparne atvaizduoti abu fundatoriai, kairiame – paveikslo fundatorius, Vokietijos magistras Ulrikas Lentersheimas (1454–1479).

Boockmann H., „Das Hornecker Stifterbild und die Anfänge der Deutschordenskommende Horneck“, in: *Horneck, Königsberg und Mergentheim*, hg. v. U. Arnold, 1980; to paties, „Über Schrifttafeln in spätmittelalterlichen deutschen Kirchen“, in: *Deutsches Archiv*, 40, 1984, S. 211–212.

Fotografija: Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.

8 il. Pauliaus Pfincingo inauguracinis (priesaikos) skydas iš Šv. Jokūbo bažnyčios Niurnberge.

Kaip ir kitose buvusiose Vokiečių ordino bažnyčiose, Šv. Jokūbo bažnyčioje Niurnberge (plg. 9 il.) greta mirusiųjų skydų (plg. 4 il.) kabojo ir inauguraciniai skydai, kurie buvo gaminami protėvių kilmės įrodymo proga stojant į Ordiną (plg. 25 il.) ir šio teisinio akto atminimui pakabinami bažnyčioje, kurioje kandidatas buvo priimtas į Ordiną. Paulius Pfincingas buvo kilęs iš vienos seniausių Niurnbergo miesto tarėjų šeimos, kuri buvo ministerialų kilmės. Herbas ant skydo buvo pakeistas vėlesniais laikais.

Fotografija: Hochbauamt der Stadt Nürnberg.

9 il. Vokiečių ordino Niurnbergo komenda su Šv. Jokūbo bažnyčia. Hanso Bieno piešinys. 1625 m. Vokietijos nacionalinis muziejus Niurnberge.

1209 m. karalius Otonas IV, Vokietijos sričių lankymo metu, kurios iki pat jo konkurento karaliaus Pilypo Švabo mirties prieš tai jam buvo neįžengiamos, padovanojo Vokiečių ordinui netoli Niurnbergo esančią karališkojo dvaro bažnyčią. Vėliau sekė kitos suteiktys bei pirkimai, taip čia atsirado reikšminga komenda su didele Elzbietos garbei pavadinta špitole. Piešinys gerai atskleidžia šio didelio bažnytinio dvaro padėtį mieste. Jo dešinėje pusėje apačioje matyti XIV a. perstatyta Jokūbo bažnyčia, toliau špitolė ir jos koplyčia bei gyvenamieji ir ūkiniai pastatai. Tačiau iš piešinio nesimato, kad Niurnbergo komenda nuo XIV a. pabaigos dėl miesto augimo buvo apsupta sienų ir tapo bažnytinių privilegijų saugoma enklava su būdingais prieštaravimais tarp miesto tarybos ir dvasininkų imuniteto. XV a. pradžioje miestui pavyko iš Ordino

išpirkti už enklavo ribų esančius namus ir teises į Niurnbergo pilį. Pati komenda egzistavo ir toliau. Ji pergyveno reformaciją, o 1809 m. buvo sekuliarizuota.

Schrötter G., „Das Deutschordenshaus in Nürnberg 1209–1500", in: *Festgabe für H. Grauert*, 1910; Ulrich K., *Die Nürnberger Deutschordenskommende in ihrer Bedeutung für den Katholizismus seit der Glaubensspaltung*, Diss. theol., Würzburg, 1935; Boockmann H., „Der Deutsche Orden in Nürnberg", in: *Ordines* (žr. nr. 3).

Fotografija: Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.

10 il. Vokiečių ordino Viurcburgo komenda. Viurcburgo fragmentas in: Matthäus Merian, *Topographia Franconiae*, 1648.

Kaip ir Niurnberge (plg. 9 il.), Viurcburgo komenda atsirado karališkojo dvaro pagrindu. Po to, kai dvaras nežinomu metu pateko į vyskupo rankas, jis 1219 m. jį padovanojo Vokiečių ordinui. Iliustracija, kurioje Ordino valda pažymėta skaičiumi 3, leidžia įvertinti puikią buvusio karališkojo dvaro padėtį kelyje nuo tilto per Mainą link vyskupo pilies. Viurcburgo komenda priklauso tam tipui Vokiečių ordino valdų, kurios buvo glaudžiai susijusios su greta esančia teritorija: Vokiečių ordino riteriai Viurcburge daugeliu atžvilgių tarnavo vyskupui. Tačiau jau XV a. čia gyveno tik vienas Vokiečių ordino riteris – komtūras. Šios iliustracijos sukūrimo metu čia rezidavo Frankonijos krašto komtūro pareigūnas. Viurcburgo namai, kaip teigiama 1621 m., nebuvo pajėgūs „deramai išlaikyti vieną riterį".

Herzig A., „Die Deutschordenskommende Würzburg im Mittelalter (1219–1549). Ihre Stellung als bischöfliche „Hauskommende" und Komturspfründe", in: *Mainfränkisches Jahrbuch*, 18, 1966 (citata: p. 110); Schich W., *Würzburg im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Topographie und Bevölkerungsstruktur*, 1977 (ypač p. 23).

11 il. Vokiečių ordino Viurcburgo komenda.

Priešakiniame plane XIII a. antroje pusėje pastatyta bažnyčia. Bokšte yra išlikusi 1226 m. pašventinta koplyčia. Greta esantis komtūrijos pastatas iškilo XVII a. pabaigoje, t. y. tuo metu, kada Viurcburge Vokiečių ordino riteriai nuolatos jau nebegyveno.

Fotografija: Photoverlag Gundermann, Würzburg.

12 il. Štaufenbergo altoriaus meistras: Jėzaus gimimas, greta pavaizduotas ir šio paveikslo fundatorius Vokiečių ordino kunigas. Vokietijos nacionalinis muziejus Niurnberge.

Nežinomo autoriaus sukurtas paveikslas, remiantis tapybos stilistika priskiriamas XV a. pradžioje gimusiam Aukštutinio Reino meistrui. Šio paveikslo fundatoriumi pavaizduotas Vokiečių ordino kunigas (tai rodo tonzūra, barzdos

bei giminės herbo nebuvimas), veikiausiai vienos pietvakarių Vokietijoje esančios Ordino komendos komtūras.

Stange A., *Kritisches Verzeichnis der deutschen Tafelbilder vor Dürer*, 2, 1970, Nr. 67. Apie tai, ar ir Ordino broliai kunigai galėjo nešioti baltą apsiaustą žr. Tumler (žr. nr. 1), S. 374–375. Šioje knygoje (išn. 14) tvirtinama, kad tokie atvaizdai Viduramžių kūriniuose nėra žinomi. Aptariamas atvaizdas yra kaip tik toks. Kitas žr: *Reallexicon zur deutsche Kunstgeschichte*, 3, 1954, sk. 1313.

Fotografija: Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.

13 il. Wilhelmas Pleydenwurffas. Šv. Martyno altoriaus sparnas Niurnbergo Šv. Jokūbo bažnyčioje. 1490 m. Vokietijos nacionalinis muziejus Niurnberge.

Paveiksle vaizduojama legendinė scena, kurioje šventajam vyskupui, kuris prieš tai padovanojo savo apsiaustą vargšams, o pats dėvi kitą su per trumpomis rankovėmis ir todėl ostiją aukštyn kelia apnuogintomis rankomis, angelas apdengia nuogumą. Paveikslo viršuje užrašytas tekstas: *Hie helt sant Mertin meß. Da wurden im sein arm bedeckt von dem engel Gottes [Šventasis Martynas laiko mišias. Jo rankas apdengia Dievo angelas]*. Apatinės paveikslo dalies kairėje pusėje pavaizduotas altoriaus fundatorius, Vokiečių ordino riteris Melchioras Neunekas, 1463–1489 m. buvęs Frankonijos balijos krašto komtūras. Fundatoriaus įrašas, kuris prasideda čia nereprodukuotoje išorinėje kairiojo altoriaus sparno pusėje skamba taip: *Melchior von Neuneck lant kumeter hat dise tafel lassen machen 1490* [*Krašto komtūras Melchioras Neunekas užsakė šį paveikslą 1490*].

Stange A., *Kritisches Verzeichnis der deutschen Tafelbilder vor Dürer*, 3, 1978, Nr. 163.

Fotografija: Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.

14 il. Vokietijos magistro Eberhardo Seinsheimo antkapinės plokštės liejinys. Horneko pilis prie Gundelsheimo.

Horneko pilyje (plg. 7 il.), iki ją parduodant 1896 m., buvo penkios pilies koplyčioje palaidotų Vokietijos magistrų antkapinės plokštės. Dabar čia matome tik gipsinius liejinius, iš kurių galima spręsti, kad antkapinių plokščių būta itin puošnių, padarytų aukštos kvalifikacijos meistrų. Eberhardas Seinsheimas magistru buvo 1420–1443 m. Jis siekė sustiprinti Vokietijos magistro instituciją didžiojo magistro sąskaita, visų pirma pasinaudodamas sufalsifikuotais Orzelnos statutais. Mirusiojo atvaizde krinta į akis, kad jis, kaip ir kiti Horneke palaidoti Vokietijos magistrai bei 13 il. fundatorius, tačiau kitaip nei ankstyvųjų Naujųjų laikų Ordino riteriai, pavaizduotas su uždaru apsiaustu, t. y. nėra aiškiai eksponuojama riteriška ginkluotė.

Apie Horneko antkapinius paminklus: Boockmann (žr. prie 7 il. cit. straipsnį), p. 24, išn. 6 nurodyta literatūra.

Fotografija: Deutschordenszentralarchiv in Wien (*Album betr. der Wiederherstellung der Marienburg*, 1908, S. 16).

15 il. Torunės miesto planas (XIX a. pradžia).

Planas sudarytas, norint parodyti 1807–1825 m. karų nuostolius (reprodukcijoje pažymėti dabartiniai gatvių pavadinimai). Šis planas leidžia atpažinti tipiškus planingai kuriamo miesto bruožus, kaip tai buvo Prūsijoje, Rytų apgyvendinimo srityje apskritai, taip pat nuo XII a. naujai įsisavinamose imperijos teritorijose. Kairėje plano pusėje vaizduojamas Torunės senamiestis, dešinėje kiek vėlesnis, bet jau 1264 m. privilegiją gavęs naujamiestis, kurio šachmatų lentos formos planas dar ryškesnis negu senamiesčio. Abiejuose miestuose sklypai buvo normuojami, kaip tai buvo daroma ir kituose tokio tipo miestuose, pavyzdžiui, Freiburge (Breisgau). Viešos paskirties pastatai stovi iš anksto numatytuose kvadratuose: abi rotušės turgaus aikštėje („Ring“= lenkiškai *rynek*), kaip ir parapinės bažnyčios (senamiestyje įstrižai į dešinę žemiau rotušės, naujamiestyje dešinėje apačioje) bei vienuolynai (senamiestyje pranciškonų vienuolynas kairėje viršuje, naujamiestyje dominikonų vienuolynas taip pat kairėje viršuje). Apačioje dešinėje prie senamiesčio ir žemiau naujamiesčio buvo miesto siuzereno rezidencija, t. y. Vokiečių ordino komtūro pilis.

Bahr E., „Thorn“, in: *Handbuch der Historischen Stätten. Ost- und Westpreußen*, 1968.

Torunės archyve (Wojewódzkie Archiwum w Toruniu) saugomas planas skelbtas: *Gołembiowski* M., „Akta gruntowe i budlowanie miasta Torunia (1793–1961)“, in: *Zapiski Historyczne*, 41, 1976.

16 il. Vokiečių ordino Redeno pilies planas.

Redeno komtūro pilis buvo Kulmo žemėje ir plane matomas formas įgavo apie 1300 m. Ši pilis ypač išsiskiria statinio formų taisyklingumu, kuris buvo būdingas ir kitoms Ordino pilims Prūsijoje. Keturi vienodo ilgio sparnai suformuoja uždarą kiemą, šią uždaros formos tvarką sulaužo pilies bokštas (kairėje pusėje viršuje), o pilies koplyčia (dešinėje pusėje apačioje) ir reprezentatyvios skliautuotos patalpos gerai įsijungia į taisyklingą pilies ansamblį. Statinio dalis kairiame pakraštyje yra dancgeris, t. y. Prūsijos Ordino pilims būdinga virš tekančio vandens įrengta išvietė.

Clasen K. H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preußen 1: Die Burgenbauten*, 1927.

Iliustracija paimta iš: Dehio G., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, neu bearbeitet von E. Gall, *Deutschordensland Preußen*, 1952. Perspausdinta leidus: Deutscher Kunstverlag, München.

17 il. Marienburgo miestas ir pilis Šiaurės karo metu.

Žemėlapyje, išskyrus D raide pažymėtą dalį (tai yra įtvirtinimai, kuriuos okupacinė kariuomenė pastatė po 1656 m.) vaizduojami Ordino laikų statiniai. Dešinėje pusėje, pažymėtoje raide A, matyti Prūsijai ir Rytų apgyvendinimo sričiai tipiškas taisyklingų formų miesto planas. Miestas yra kur kas mažesnis, nei didžiausiems krašto miestams priklausanti Torunėje (15 il.). Kairėje yra Ordino pilis, kurią sudaro konvento pilis (B), tipiškas Prūsijai kvadratinio plano su keturiais sparnais statinys (plg. 16 il.) ir prie jo iš kairės besišliejanti XIV a. pastatyta didžiojo magistro rezidencija (C). Prie jos šliejasi priešpilis (čia vadinamas *Atrium*), ūkinis kiemas, būdingas ir kitoms Ordino pilims. Dėl didelio aptarnaujamųjų skaičiaus Marienburgo priešpilis buvo ypač didelis.

Schmidt B., *Die Marienburg*, 1955; Górski K., *Dzieje Malborka*, 1973.

Žemėlapis paimtas iš: Pufendorf S., *De rebus a Carolo Gustavo ... gestis*, 1696.

18 il. Didysis refektorius Marienburge (XVIII a. pabaiga).

Didžiojo magistro rezidencija (17 il.) be rūmų, kuriuose gyveno didysis magistras (link upės išsikišusi statinio dalis šalia pilies), turėjo su jais besiribojantį, prie upės esantį didįjį refektorių, šventinę salę, kurios išsiskirtinę architektoninę kokybę leidžia įžvelgti pavaizduota patalpos būklė. Mat tuomet jau nebuvo viduramžiškų freskų bei architektūrinių detalių ir dar nebuvo XIX a. paminklosaugos įkvėptų dekoracijų (plg. 37 il.). Šį vaizdą nupiešė Friedrichas Gilly, o išgraviravo Friedrichas Frickas. 1794 m. nupiešto, 1795 m. Berlyne eksponuoto ir 1799 m. padauginto piešinio padarinys buvo ne tik prasidėję restauracijos darbai Marienburge (trukę XIX–XX a.). Kartu su maždaug to paties meto publikacija apie Kelno katedrą tai buvo paminklosaugos ir neogotikos istorijos Vokietijoje pradžia.

Boockmann H., „Das ehemalige Deutschordensschloß Marienburg 1772–1945“, in: *Geschichtswissenschaft und Vereinwesen. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland von* H. Boockmann u. a., 1972; to paties, *Die Marienburg im 19. Jahrhundert*, 1982.

Iliustracija paimta iš: Frick Fr., *Schloß Marienburg in Preußen*, 1799.

19 il. Marijos figūros galva Marienburgo pilies koplyčioje. Apie 1380 m. Aukštutinės pilies bažnyčios choro viršuje, vidurinio lango vietoje esančioje nišoje buvo pastatyta monumentali, beveik 8 metrus siekianti Marijos figūra. Tinkuota figūra papuošta mozaika, o tai tuo metu į šiaurę nuo Alpių, neskaitant nedidelių mozaikų Marienverderio ir Prahos katedrose, buvo neįprasta. 1945 m. figūra buvo pažeista kulkų ir iki šiol nerekonstruota.

Skibiński S., *Kaplica na Zamku Wysokim w Malborku*, Poznań, 1982, p. 121 ir t.

Apie 1900 m. fotografija: (Ferdinand Schwarz).

20 il. Marienburgo pilies ir miesto apgultis. Tarp 1481 ir 1488 m. Anksčiau buvo Dancigo Artūro dvare.

Vienos iš Dancigo brolijų, kurios nariai buvo elitinių šeimų atstovai, susirinkimų namams nupieštas didelis (195 x 274 cm) paveikslas, vienas pirmųjų vokiečių tapyboje istorinių paveikslų, be abejonės, yra karinio-politinio triumpfo paminklas. Dancigo miestiečių viršūnė šiuo paveikslu žymėjo savo pergalingą atsimetimą nuo Ordino. Taigi šis paveikslas atliko panašias funkcijas, kaip ir tuo pat metu parašytos, gausiai iliustruotos šveicarų kronikos, kuriomis sėkmingai buvo siekiama įamžinti kovoje prieš Burgundiją pasiektą karinį-politinį susivienijimą ir taip sukurti savąjį istorinį vaizdinį. Dailininkas vaizduoja apgultį iš išorinės miesto pusės. Kairėje yra rotušė ir parapinė bažnyčia, dar toliau Aukštutinė pilis su Marijos mozaika pilies bažnyčios choro viršuje, toliau prasideda didžiojo magistro pilis. Tarp pilies mūrų ir tarp pinta tvora paženklintų įtvirtinimų vyksta kautynės. Kai kuriuos Ordino pusėje kovojančius karius saugo Ordino kryžiumi pažymėti gynybos skydai (tarča).

Hager W., *Das geschichtliche Ereignisbild*, 1939, S. 77–78; *Stange A.*, *Deutsche Malerei der Gotik*, 11, 1961, Nr. 259; Labuda A. S., *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa, 1979, p. 203 ir t.

Iliustracija paimta iš: Drost W., *Danzige Malerei vom Mittelalter bis zum Ende des Barock*, 1938. Perspaudinta leidus: Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin.

21/22 il. Vokiečių ordino Torunės pilies griuvėsiai.

Luomų atsiskyrimas nuo suvereno Vakarų Prūsijoje prasidėjo 1454 m. Ordino pilių šturmu, kurių metu pastarosios paprastai būdavo sugriaunamos. Lygiai taip pat, ypač XIV a., elgėsi ir miestai imperijoje. Sunaikinant arti miestų esančias pilis, buvo siekiama įtvirtinti įgytą pranašumą prieš miesto valdovus. Paskutiniais metais paminklosaugininkų tyrinėtų griuvėsių nuotraukose matyti šios gana anksti pastatytos Ordino pilies netaisyklingos formos. Pagrindinis bokštas, kurio galingi pamatai matyti 21 il., kitaip negu įprasta kitoms Vokiečių ordino pilims (plg. 16 il.), yra netaisyklingo statinio sparno viduryje. 22 il. matyti, kad sukilę miestiečiai paliko stovėti tik vieną statinio dalį: dancgerį (plg. 16 il.), kuris buvo įjungtas į miesto įtvirtinimus (plg. planą 15 il.).

Fotografijos: J. Gardzielewska ir F. Zwierzchowski.

23 il. Dancigo Marijos bažnyčia.

Kaip ir daugelis kitų miesto bažnyčių, Dancigo Švč. Marijos bažnyčia yra miestiečių bendruomenės turtingumo bei savimonės liudijimas. Kaip ir kai kuriose kitose vietovėse, taip ir čia šios savimonės geriausia išraiška yra bokštas, kurio paaukštinimas dar dviem aukštais tapo įmanomas tik po Dancigo atsiskyrimo nuo Ordino 1454 m. Bokšto paaukštinimas – jis turėjo ne tik simboli-

nę reikšmę, bet ir buvo naudojamas apylinkių stebėjimui, gynybai – Dancige, kaip ir kitur, tapo miesto valdovų išstūmimo simboliu.

Drost W., *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschätze*, 1963, S. 58 ir t.

1904 m. fotografija: J. G. Herder-Institut Marburg.

24 il. Hansas Hennebergeris: Markgrafas Albrechtas Brandenburgietis – Vokiečių ordino didysis magistras. Heilsbronas, vienuolyno bažnyčia.

Tik XIX a. kopijoje išlikęs 1522 m. paveikslas paskutinį Prūsijoje rezidavusį didįjį magistrą vaizduoja baltu apsiaustu su juodu kryžiumi, t. y. kaip Vokiečių ordino riterį, tačiau jis kartu nešioja Gulbės ordino grandinę. Užrašas (*Etatis sue anno 32..1522*) nurodo paveikslo sukūrimo laiką bei atvaizduotojo amžių.

Schuhmann G., *Die Markgrafen von Brandenburg-Ansbach. Eine Bilddokumentation zur Geschichte der Hohenzollern in Franken*, 1980, S. 95.

Fotografija: Schmid, Heilsbronn.

25 il. Carlo Ludwigo von Wolzogeno ir Neuhauso genealoginis medis. Vokiečių ordino centrinis archyvas Vienoje. Genealogija 2103.

1740 m. krikštytas (žinoma, tais pačiais metais ir gimęs) Wolzogenas iš pradžių tarnavo karininku Anglijoje, 1777 m. tapo Saksonijos balijos Vokiečių ordino riteriu, po 1785 m. buvo vyresniuoju leitenantu Kelno kurfiursto kariuomenėje, kuris tuo pat metu buvo Vokiečių ordino didysis magistras. Stodamas į Vokiečių ordiną, Wolzogenas pagal to meto papročius privalėjo įrodyti, kad jo 16 protėvių buvo kilmingi, t. y. kad nuo proprosenelio turėjo tik kilmingus protėvius. Šis genealoginis medis dokumentuoja, jog protėvių kilmingumo patikrinimas buvo sėkmingas.

Oldenhage K., *Kurfürst Erzherzog Maximilian Franz als Hoch- und Deutschmeister*, 1969, S. 98, išn. 346.

26 il. Iškilmingo įšventinimo į riterius ceremonija Vokiečių ordino bažnyčioje Vienoje 1801 m. To meto akvarelė. Vokiečių ordino centrinis archyvas Vienoje. Paveikslų rinkinys 2.

Čia vaizduojama kaip erchercogą Karolį įšventina į riterius (1801 m. birželio 11 d.) didysis magistras erchercogas Maksimilijonas Pranciškus. Panašiai kaip pastarasis pagal Habsburgų šeimos politikos tradiciją buvo priimtas į Ordiną, kad ateityje taptų didžiuoju magistru, taip dabar ir šio didžiojo magistro sūnėnas buvo paskirtas jo teisėtu įpėdiniu ir dėl to priimtas į Ordiną. Didysis magistras praėjus vos keletui dienų po šio akto mirė, o koadjutorius tapo jo įpėdiniu, tačiau tik trumpam laikui. Ir vėl dėl Habsburgų šeimos politikos sumetimų didysis magistras Karolis jau 1804 m. kito Habsburgo naudai atsisakė savo tarnybos ir išstojo iš Ordino. Be kita ko, iliustracijoje matyti tipiški Ordino bažnyčioms herbiniai skydai (plg. 4 ir 8 il.).

Oldenhage (žr. prie 25 il.), S. 384 ir t.; Täubl F., *Der Deutsche Orden im Zeitalter Napoleons*, 1966, S. 11 ir t.

27 il. Vokiečių ordino rūmai Mainau.

Bodeno ežero Mainau saloje, kuri nuo XIII a. antros pusės priklausė Vokiečių ordinui, viduramžiška Ordino pilis 1739–1746 m. buvo perstatyta į barokinio stiliaus rūmus. Statybai vadovavo Giovanni Gaspare Bagnato. XVIII a. statinyje galima įžvelgti tuomet pakitusias Vokiečių ordino pilies funkcijas. Pilis tarnauja priėmimu į Ordiną privilegijuoto kilmingo asmens deramam gyvenimui.

Borst A., *Mönche am Bodensee*, 1978, S. 227 ir t., 509–510.

Aeronuotrauka: A. Brugger, Stuttgart.

28/29 il. Vokiečių ordino rūmai Altshauzene, Zaulgau apskrityje, Viurtemberge. Vartų pastatas ir lubų tapyba vartų praėjime.

XIII a. antrojoje pusėje įkurta Altshauzeno komenda, nuo XV a. buvo Elzaso-Burgundijos balijos krašto komtūro rezidencija. Bagnato, taip pat Mainau rūmų architektas (plg. 27 il.) turėjo pastatyti didelį pastatų kompleksą, tačiau įgyvendinta buvo tik projekto dalis. 1731–1732 m. pastatytas namas vartuose buvo išpuoštas freskomis. Kaip ir kitose XVIII a. Ordino rūmų freskose, alegorinėse scenose vaizduojamos barokinės Ordino insignijos.

Fotografijos: Bernhard Boockmann, Kiel.

30/31 il. Vokiečių ordino riteris ir Vokiečių ordino kunigas. Nepaginuota akvarelė vieno rankraščio, kuriame yra naujas 1606 m. Ordino statutas, pabaigoje. Vokiečių ordino centrinis archyvas Vienoje. Rankraštis 769.

1606 m. statute buvo pakeista Ordino kryžiaus forma: vietoj sijų kryžiaus atsirado kryžius su platėjančiais galais. Tokios formos Vokiečių ordino kryžius vėliau tapo Geležinio kryžiaus prototipu, nors čia turėjo būti pasirinktas ne Naujųjų laikų, o Viduramžių ordino simbolis. Iliustracijose taip pat galima matyti 1606 m. leistą kryžiaus padidinimą ant apsiausto ir tuomet legalizuotą kryžių ant kaklo. Krinta į akis Ordino riterio ir Ordino kunigo supanašėjimas (plg. 12 il.). Savaime suprantama, Ordino kunigas po apsiaustu vilki dvasininko drabužį, t. y. sutaną, ir turi biretą.

Dudik B., *Der hohen Deutschen Ritterordens Münz-Sammlung*, 1858, S. 65; Neubecker O., „Deutschritterorden“, in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, 3, 1954, sk. 1324–1325; Bringmeier M., *Priester- und Gelehrtenkleidung*, 1974.

32 il. Elzaso-Burgundijos balijos krašto komtūras Frobergo grafas Pilypas J. A. E. (1736–1757). Vario graviūra Vokiečių ordino centriniame archyve Vienoje. Paveikslų rinkinys 9.

Iliustracijoje matyti 1606 m. statuto pakeitimo (plg. il. 30/31) padariniai. Kadangi dabar Ordino apsiaustą reikia nešioti tik ypatingomis progomis, priklausomybė Ordinui paprastai rodoma tik kryžiumi ant kaklo. Jis tapo „ordinu“ naująja šio žodžio prasme, t. y. ženklu, kuris žymi ypatingas jo nešiotojo savybes, tačiau jokiu būdu ne priklausomybę jo gyvenimą lemiančiai bendruomenei. Todėl čia pavaizduotas Ordino riteris nėra tik ir visų pirma net ne dvasinės bendruomenės narys ir jos pareigūnas, bet ir, kaip rodo užrašas po paveikslu, slaptasis imperatoriaus Karolio VII (šis Vitelsbachų dinastijos atstovas buvo antiimperatorius Marijos Teresės laikais) tarėjas, jo pasiuntinys Šveicarijoje, Kelno kurfiursto generolas leitenantas, Bavarijos kurfiursto kavalerijos generolas ir kirasyrų pulko vadas.

33/34 il. Vokiečių ordino riteris ir landvero karys. Vitražas iš didžiojo refektoriaus Marienburge (apie 1821 m.).

Ordino riterio ir 1813 m. kario savanorio kombinacija liudija, kad laisvės karų ir reformų metu Prūsijoje vėl buvo atrasta Ordino istorija. Ordino riterio vaizdavimas rodo XIX a. pradžios menininko netikrumą atkuriant Viduramžių realybę. Menininkas orientuojasi į romėniškus pavyzdžius ir bando juos perkelti į Viduramžius, pavyzdžiui, tariamą XII a. pabaigos (turimi omeny kaip tik Ordino kūrimosi laikai) Ordino riterį jis apauna batais, kurie galėjo būti metalinių šarvų dalimi apie 1500 m.

Boockmann (žr. prie 18 il.), S. 117–118; Schmid B., *Oberpräsident von Schön und die Marienburg*, 1940, S. 188 ir t.

Iliustracija paimta iš ką tik paminėto Schmido darbo. Perspausdinama leidus: Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

35 il. Domenico Quaglio: Vasaros refektorius didžiojo magistro rūmuose (plg. 17 il.) Marienburge. Valstybiniai parodų rūmai Karlsrūhėje.

Prūsijos kronprinco, vėlesnio karaliaus Fridriko Vilhelmo IV užsakymu nutapytas paveikslas gerai perteikia oberprezidento Theodoro von Schöno ir kai kurių jo amžininkų (plg. ankstesnę iliustraciją) intencijas, kurias jie puoselėjo restauruodami ir išpuošdami Marienburgą. Jie norėjo sukurti politinį paminklą, demonstruojantį, kad moderni Prūsijos valstybė yra aukštesnė Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje pakopa. Kaip tik tokia dvasia dailininko pavaizduotas dvasininkas turėjo mokyti po Marienburgą vedžiojamus vaikams.

Trost B., *Domenico Quaglio*, 1737–1837, 1973, Nr. 226b.

Fotografija: Staatliche Kunsthalle Karlsruhe.

36 il. Šventinė eisena Marienburge 1902 m. Vokiečių ordino centrinis archyvas Vienoje.

1902 m. birželio 5 d. Marienburge įvyko iškilmingas susirinkimas, kuris

įgavo tam tikrą politinę reikšmę ne vien dėl čia pasakytos aštrios antilenkiškos kaizerio Vilhelmo II kalbos. Šis susirinkimas įdomus ir tuo, kad jame, be joanitų (evangelikų) ir be Vokiečių ordino riteriais persirengusių Prūsijos kareivių, taip pat dalyvavo ir (austriškojo) Vokiečių riterių ordino nariai. Taigi čia gana keistu būdu susitiko Prūsijos valstybės adaptuota Vokiečių ordino istorija ir jos teisėti tęsėjai (iki to laiko priešiškai nusiteikę Prūsijos valstybės atžvilgiu, laikydami ją 1525 m. valstybinio perversmo palikimu). Fotografijoje matyti palei didžiojo magistro rūmų sieną traukiančią šventinę eiseną. Ant Aukštutinės pilies tilto stovi joanitai. Paskui juos procesijoje eina Vokiečių ordino riteriai, nesunkiai atpažįstami iš naujos formos kryžių (plg. 30/31 il.), o špaleriais išsirikiavę ir po joanitų antroje grupėje einantys eisenos dalyviai yra (viduramžiškais) Vokiečių ordino riteriais perrengti Prūsijos kareiviai.

Boockmann H., „Preußen, der Deutsche Ritterorden und die Wiederherstellung der Marienburg“, in: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden*, hg. v. K. Wieser, 1967.

Fotografija: Zentralarchiv des Deutschen Ordens Wien. Gesandschaftsakten, 103/5, 1902.

37 il. Hermanno Schaperio freska didžiajame refektoriuje Marienburge (1910 m.). Fotografija: Vokiečių ordino centriniame archyve Vienoje, T. 1912, P. 4. Tai yra vienas iš Marienburgo restauravimui skirtų fotoalbumų, kuriuos kaizeris Vilhelmas II nuo 1896 m. siuntė Vokiečių ordino didžiajam magistrui erchercogui Eugenui.

Kaip galima spręsti iš Petro Dusburgiečio ilgoko pasakojimo (sk. 3, 12 ir 14–15) santraukos po paveikslu, jame pavaizduotas Prūsijos kryžiaus žygis vieno žymiausių pirmųjų Ordino pagalbininkų: Meiseno grafo Henriko 1237 m. karo žygis. Išverstas užrašas po paveikslu skamba taip: 1234 Viešpaties metais (data neteisinga) atvyko kilmingas kunigaikštis markgrafas Henrikas iš Meiseno su 500 vyrų ir gausia ginkluote į Prūsiją, ir ten kaip liūtas nukariavo Prūsijos pagonis (?), ir nusiaubė visą Pamedės žemę. Henrikas pastatė du karo laivus, pavadintus Piligrimo ir Frydlando vardais, su kurių pagalba buvo pastatytos Elbingo ir Balgos pilys.

Paveikslas rodo, kad dailininkas disponavo kur kas geresnėmis archeologinėmis žiniomis negu jo pirmtakai XIX a. pradžioje (plg. 33 il.). Tačiau bandymas perkelti šias žinias į istorinį paveikslą kaip ir prieš 90 metų nepavyksta. Kaip ir ankstesniu atveju, rezultatas yra dailininko ir kūrinio užsakovo istorijos vaizdo liudijimas. 1910 m. sampratai būdinga tai, kad iš kronikininko teksto buvo šalinami žodžiai, charakterizavę kunigaikščio žygį kaip kryžiaus žygį. Jau pirmame sakinyje buvo praleisti markgrafą apibūdinantys žodžiai: *Deo devotus*. Todėl veikiausiai žodžio *gentes* čia negalima versti kaip „pagonys“. 1910 m. tai suprato kaip „tautas“. Pagaliau krinta į akis ir tai, kad tekste po

paveikslu kalbama apie 500 *viri*, o kronikininkas mini 500 *viri nobiles*. Taigi iš kilmingų kryžininkų kariuomenės buvo padaryta užkariauti traukianti tautinė kariuomenė.

Apie markgrafo kryžiaus žygį: Lutz W. R., *Heinrich der Erlauchte (1218–1288)*, 1977, S. 166 ir t. Apie freskas: Schmid B., *Führer durch das Schloß Marienburg in Preußen*, 4. Aufl., 1942, S. 55–56 ir Boockmann (žr. prie 18 il.), S. 140–141. Apie dailininką: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, begr. v. U. Thieme und F. Becker, 29,1935, S. 580.

38/39 il. Janas Matejko: Bitwa pod Grunwaldem (Žalgirio mūšis). Fragmentai. Varšuvos nacionalinis muziejus.

Matejko (1838–1893), žymiausias to meto istorine tematika kūręs Lenkijos dailininkas, savo kūryba akivaizdžiai prisidėjo prie tautinio Lenkijos atgimimo ir pagrindinių istorinių įvykių vaizdais padarė ilgalaikį poveikį lenkų istorijos sampratai. Prūsijos ir Lenkijos istorijos atveju greta Žalgirio mūšio paveikslo minėtinas kitas jo kūrinys, kuriame vaizduojama Albrechto Brandenburgiečio 1525 m. leninės priesaikos Lenkijos karaliui scena. Pagal to meto reikalavimus autorius ypač atidus kostiumų ir kitų materialių detalių atžvilgiu. Todėl ne tik akivaizdžios politinės-idėjinės, bet ir techninės priežastys lėmė tai, kad šis darbas buvo panaudotas kaip modelis 1960 m. kuriant Lenkijoje filmą apie Žalgirio mūšį. Fragmentuose vaizduojamas žūstantis didysis magistras Ulrikas Jungingenas ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas, virš kurio galvos plevėsuoja didžiojo magistro vėliava kaip lietuvių ir lenkų pergalės simbolis.

Polnische Malerei von 1830 bis 1914, hg. v. J. Chr. Jensen, 1978, ypač p. 250 ir t.

Iliustracijos paimtos iš: Starzyński J., *Jan Matejko*, Warszawa, 1973.

40 il. Reklaminis Vokiečių Rytų markos (*Ostmark*) sąjungos atvirukas. Apie 1900 m. Vokiečių ordino lobynas Vienoje.

Atviruke Ordinas vaizduojamas kaip šios sąjungos tautinės politikos pirmtakas. Apie terminiją: Boockmann (žr. prie 18 il.), S. 145 ir t.

41 il. Antanas Vivulskis: Karaliaus Vladislovo II Jogailos paminklas Krokuvoje (1910 m.).

Žalgirio mūšio 500-osioms metinėms (1910 m. liepos 15 d.) atidengtas paminklas, jei žiūrėsime tik karaliaus vaizdavimą, yra įprastas raitelio paminklas. Sąsaja su mūšiu, kurį turi priminti monumentas, užmezgama visų pirma priešakinėje postamento dalyje. Čia virš kritusio didžiojo magistro kūno stovi triumfuojantis didysis kunigaikštis Vytautas (plg. 39 il.). Abu postamente esantys kalavijai turi priminti tai, kad prieš pat mūšį du Ordino heroldai perdavė

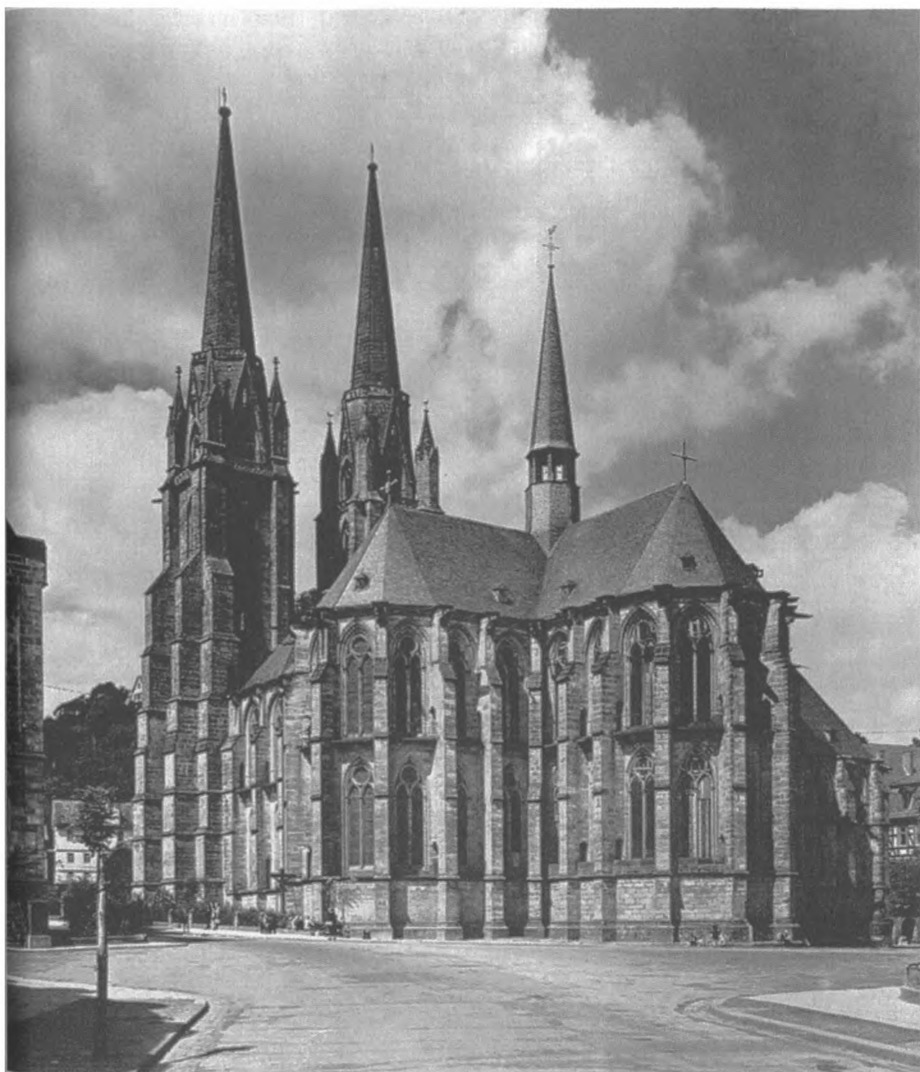
Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui du kalavijus, ragindami juos riteriškai kovai. Jau to meto propagandinė lenkų literatūra šią tradicinę ceremoniją pavertė Ordino riterių arogancijos, kuriai buvo priešpriešinamas lenkų karaliaus pamaldus atsidavimas Dievo malonei, įrodymu. Panašiai kaip ir Vokietijoje, XIX a. pabaigos Lenkijoje propagandiniai argumentai atgimė, taip sakant, antram gyvenimui. 1940 m. Krokuvos paminklą Vokietijos okupacinė valdžia nugriovė. 1976 m. spalio 16 d. atstatytas paminklas „didelės patriotinės manifestacijos" (*Trybuna ludu*, 1976 m. spalio 18 d.) metu buvo naujai pašventintas (draugiška R. Breyerio iš Marburgo informacija).

Apie pirmojo paminklo pašventinimą ir tuomet švenčiamą mūšio jubiliejų žr. K. Bartoszewicziaus išleistą jubiliejinį leidinį: *Księga pamiątkowa obchodu pięćsetnej rocznicy zwycięstwa pod Grunwaldem*, Kraków, 1911. Plg. Vietig J., „Die polnischen Grunwaldfeiern der Jahre 1902 und 1910", in: *Germania Slavica*, 2, hg. v. W. H. Fritze, 1981.

Iliustracija paimta iš minėto 1911 m. leidinio.

1. Vokiečių ordino Montforto pilies Palestinoje griuvėsiai.

2. Šv. Elzbietos bažnyčia Marburge.

3. Landgrafo ir didžiojo magistro Konrado Tiuringiečio antkapis Šv. Elzbietos bažnyčioje Marburge.

4. Landgrafo ir didžiojo magistro Konrado Tiuringiečio skydas.

5/6. Pinučių apie Šv. Elzbietos antkapį apvainikavimas.

7. Vokiečių ordino komendos Horneke prie Gundelsheimo prie Nekaro įkūrimo atminimui skirtas triptikas.

8. Pauliaus Pfincingo inauguracinis (priesaikos) skydas iš Šv. Jokūbo bažnyčios Niurnberge.

9. Vokiečių ordino Niurnbergo komenda su Šv. Jokūbo bažnyčia. 1625.

10. Vokiečių ordino Viurcburgo komenda. Viurcburgo fragmentas in: Matthäus Merian, *Topographia Franconiae*, 1648.

11. Vokiečių ordino Viurcburgo komenda.

12. Štaufenbergo altoriaus meistras: Jėzaus gimimas, greta pavaizduotas ir šio paveikslo fundatorius Vokiečių ordino kunigas.

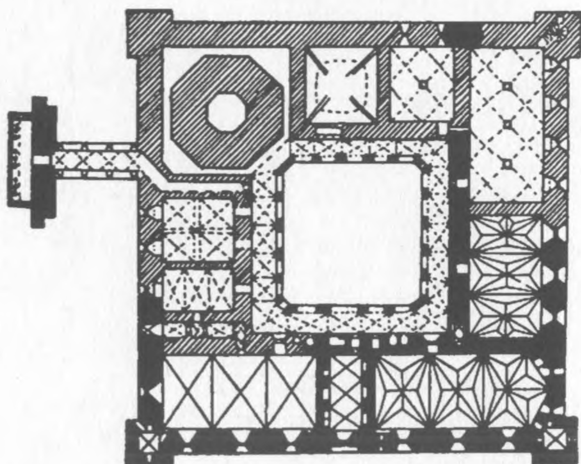

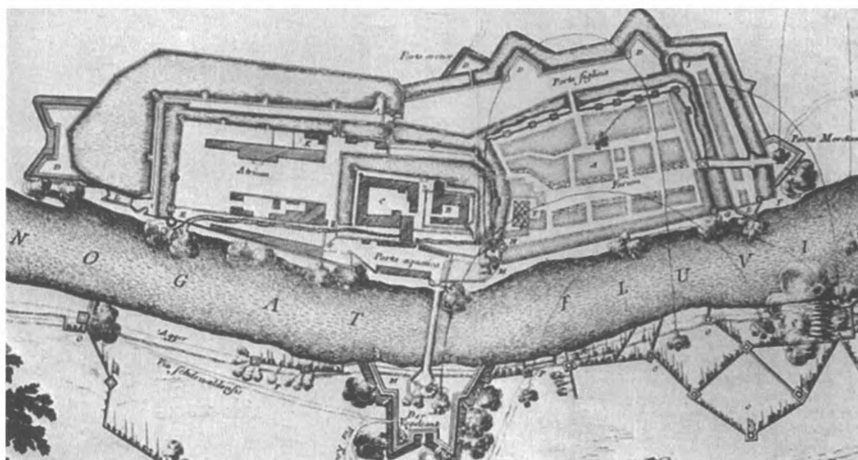
13. Wilhelmas Pleydenwurffas. Šv. Martyno altoriaus sparnas Niurnbergo Šv. Jokūbo bažnyčioje. 1490.

14. Vokietijos magistro Eberhardo Seinsheimo antkapinės plokštės liejinys.

15. Torunės miesto planas (XIX a. pradžia).

16. Vokiečių ordino Redeno pilies planas.

17. Marienburgo miestas ir pilis Šiaurės karo metu.

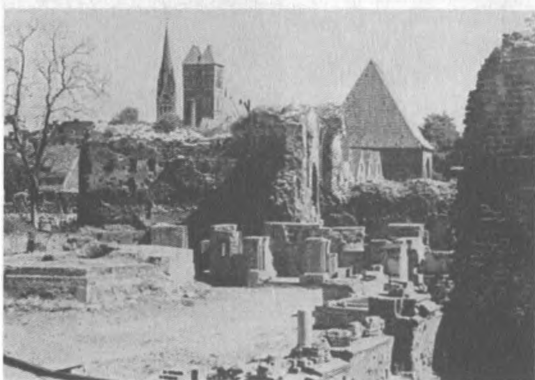
18. Didysis refektorius Marienburge (XVIII a. pabaiga).

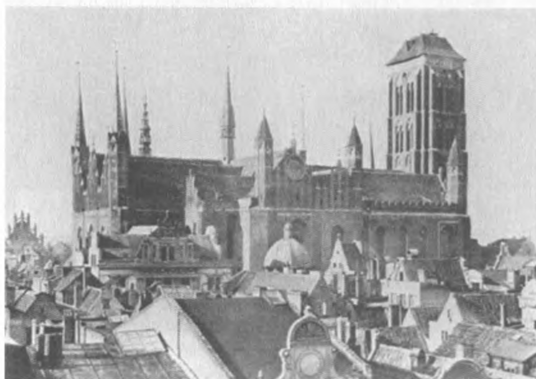
19. Marijos figūros galva Marienburgo pilies koplyčioje.

20. Marienburgo pilies ir miesto apgultis. Tarp 1481 ir 1488 m.

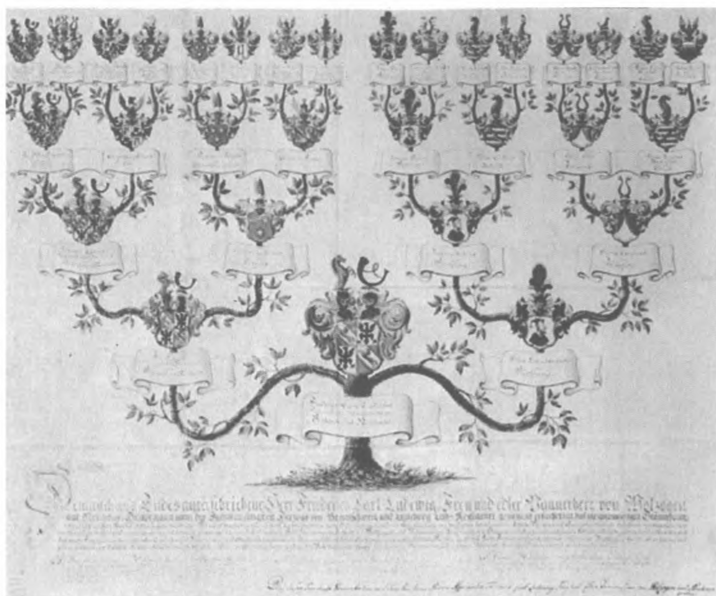
21/22. Vokiečių ordino Torunės pilies griuvėsiai.

23. Dancigo Marijos bažnyčia.

24. Hansas Hennebergeris: Markgrafas Albrechtas Brandenburgietis – Vokiečių ordino didysis magistras.

25. Carlo Ludwigo von Wolzogeno ir Neuhauso genealoginis medis.

26. Iškilmingo įšventinimo į riterius ceremonija Vokiečių ordino bažnyčioje Vienoje 1801 m. To meto akvarelė.

27. Vokiečių ordino rūmai Mainau.

28/29. Vokiečių ordino rūmai Altshauzene, Zaulgau apskrityje, Viurtemberge. Vartų pastatas ir lubų tapyba vartų praėjime.

30/31. Vokiečių ordino riteris ir Vokiečių ordino kunigas. Nepaginuota akvarelė vieno rankraščio, kuriame yra naujas 1606 m. Ordino statutas, pabaigoje.

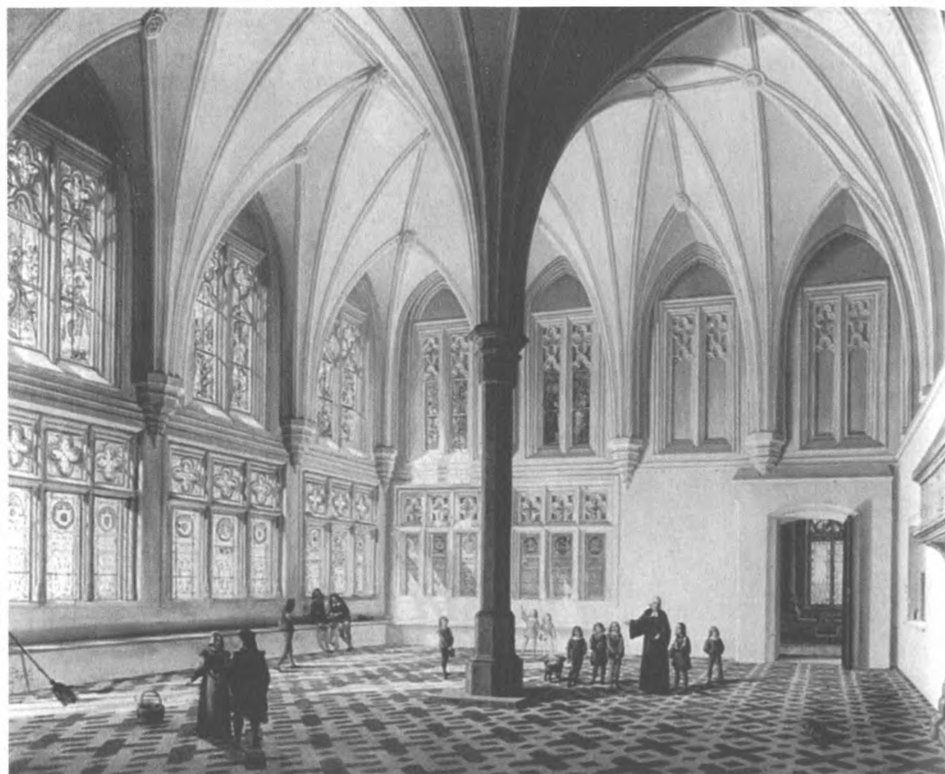

32. Elzaso-Burgundijos balijos krašto komtūras Frobergo grafas Pilypas J. A. E. (1736–1757). Vario graviūra.

33/34. Vokiečių ordino riteris ir landvero karys. Vitražas iš didžiojo refektoriaus Marienburge (apie 1821 m.).

35. Domenico Quaglio: Vasaros refektorius didžiojo magistro rūmuose (plg. 17 il.) Marienburge.

36. Šventinė eisena Marienburge 1902 m.

37. Hermanno Schaperio freska didžiajame refektoriuje Marienburge (1910 m.).

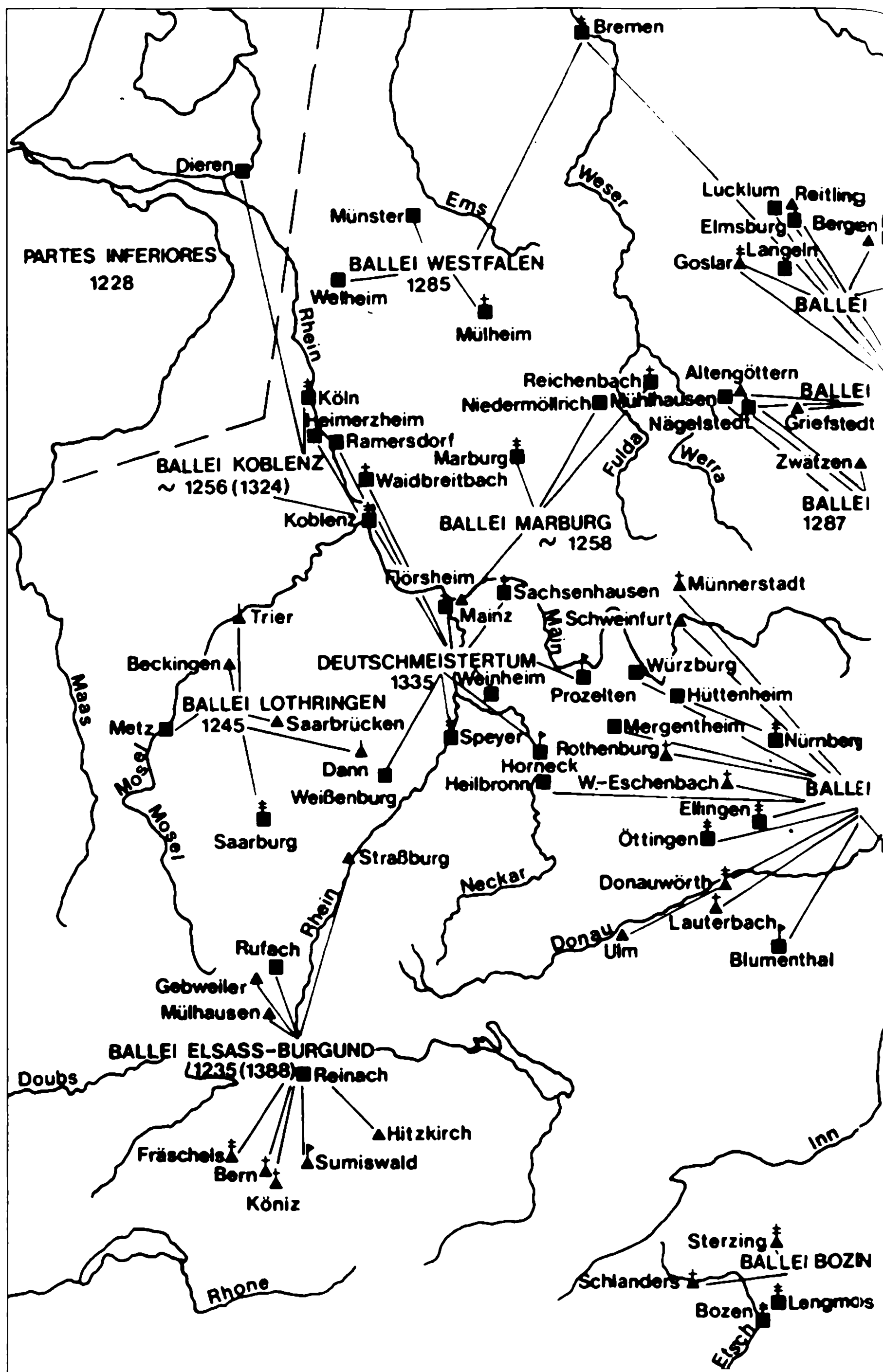
38/39. Janas Matejko: Bitwa pod Grunwaldem (Žalgirio mūšis). Fragmentai.

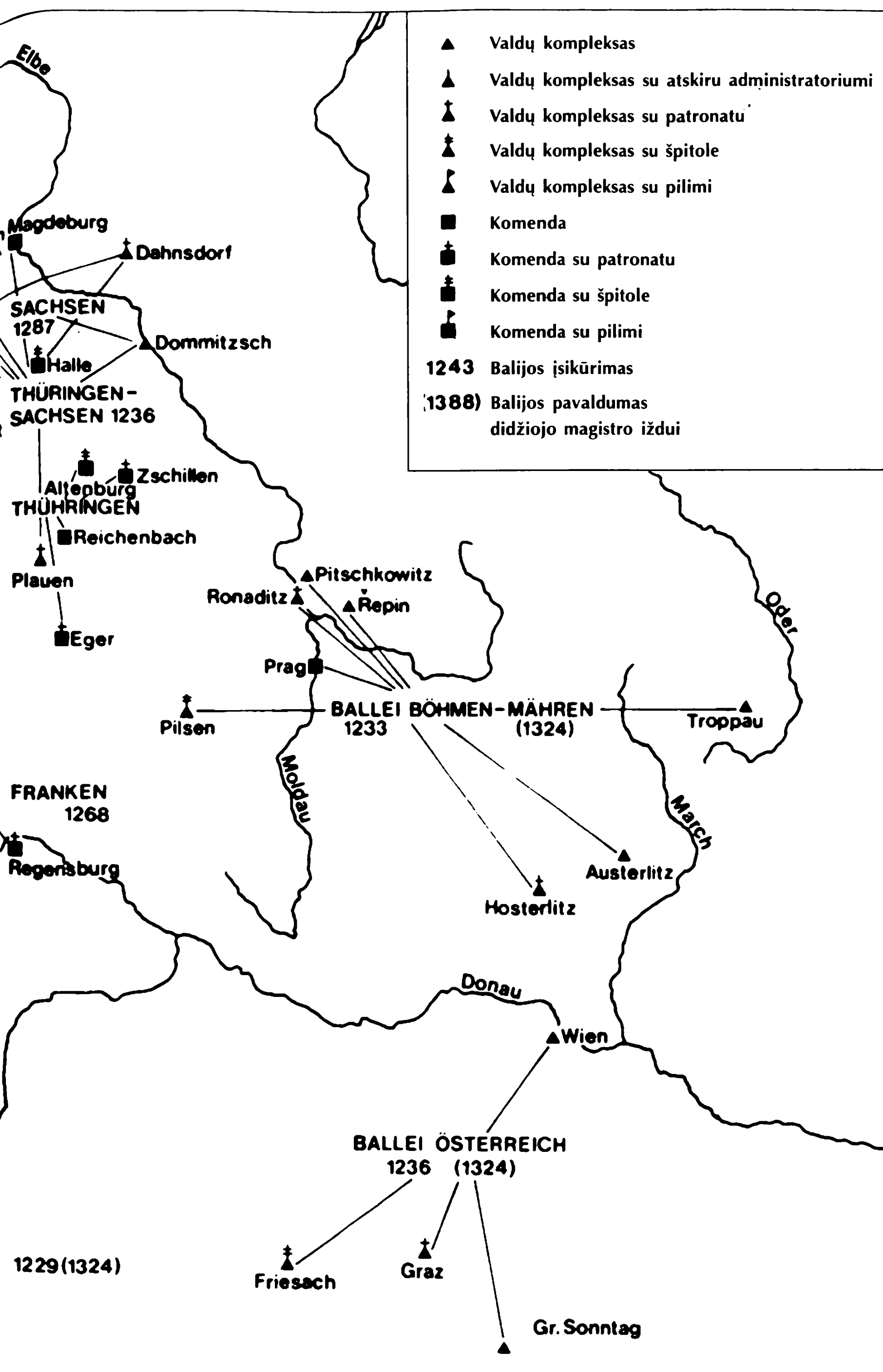
40. Reklaminis Vokiečių Rytų markos (*Ostmark*) sąjungos atvirukas. Apie 1900 m.

41. Antanas Vivulskis: Karaliaus Vladislovo II Jogailos paminklas Krokuvoje (1910 m.).

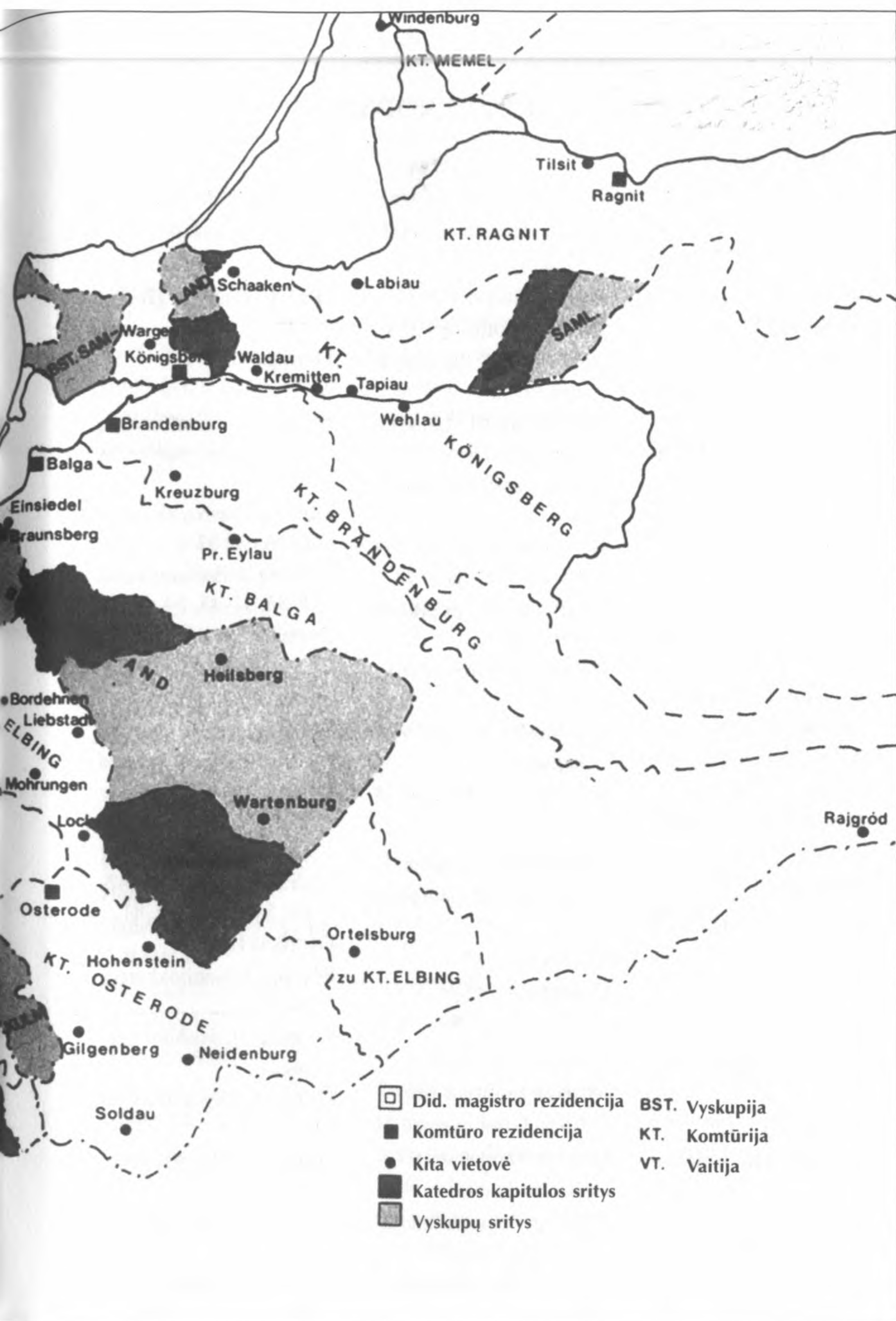

Vokiečių ordino balijų susidarymas Imperijoje pagal K. Militzer žemėlapį jo kn. (= Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 16, 1970)

Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich

Prūsija apie 1400. Pagal B. Jähnig žemėlapį kn.:

Blätter für deutsche Landesgeschichte 116 (1980)

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Hartmut Boockmann

VOKIEČIŲ ORDINAS

Dvylika jo istorijos skyrių

Viršelio dail. Tomas Vyšniauskas

Tiražas 1500 egz. Užsak. Nr. 118.
Išleido leidykla „Aidai“,
Tilto g. 8/3, 2001 Vilnius
Spausdino UAB „Petro ofsetas“,
Žalgirio g. 90, 2600 Vilnius

Hartmut Boockmann (1934–1998) – įžymus vokiečių medievistas, daugelio Viduramžių istorijos tyrimų autorius, paskelbęs daug darbų apie Rytų ir Vakarų Prūsiją. Jo knyga apie Vokiečių ordiną, kitaip vadinamą Kryžiuočių ordinu, išsiskiria lietuviams netikėtu nešališku požiūriu į šios riterių bendrijos istoriją, paneigia įprastinius jos įvaizdžius, atskleidžia Ordino veiklos europinį kontekstą.

Tai gyvai ir patraukliai parašytas veikalas, padedantis permąstyti santykių tarp Vokiečių ordino ir Baltijos tautų sampratos stereotipus.

ISBN 9955-445-63-7

Viršelyje – Petro Dusburgiečio *Kronikos* frontispiso (1679) elementai